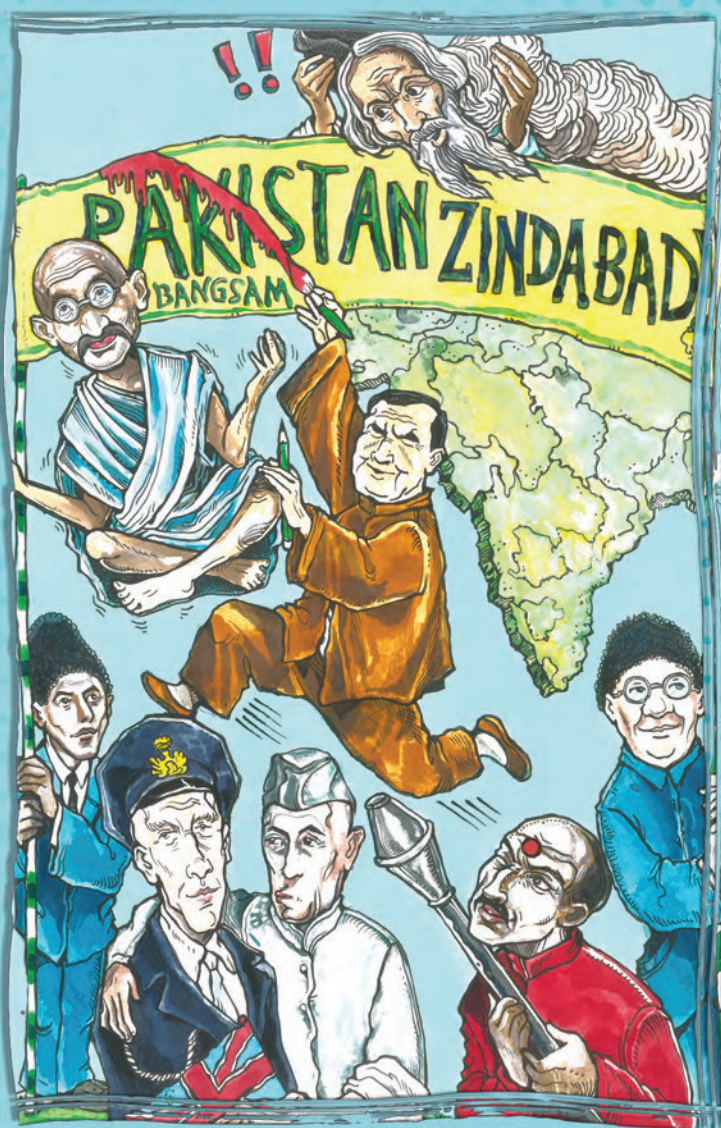

Tomasz Flasiński

TYGRYS PRZEPOLOWIONY

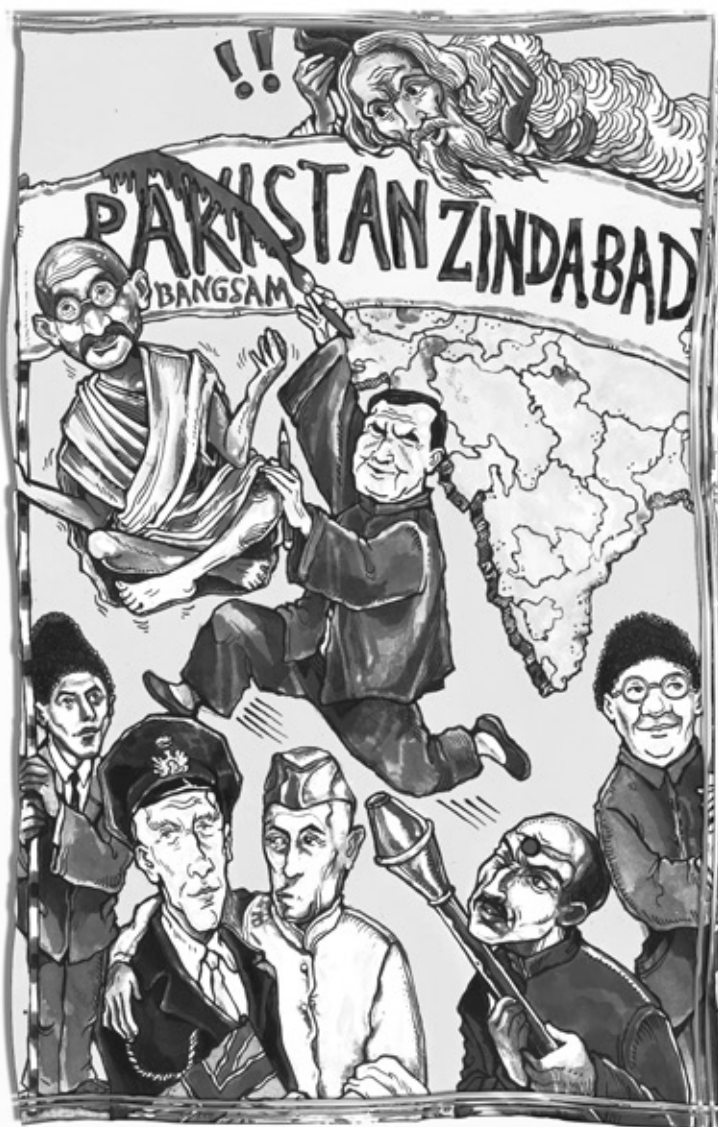
Spór o przyszłość Bengalu 1945–1947

AVALON

TYGRYS PRZEPOŁOWIONY

Spór o przyszłość Bengalu 1945–1947

Tomasz Flasiński

TYGRYS PRZEPÓŁOWIONY

Spór o przyszłość Bengalu 1945–1947

AVALON

Recenzenci

dr hab. Jakub Polit, prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego

dr hab. Krzysztof Dębnicki, prof. Collegium Civitas

Redakcja

Remigiusz Gogosz

Korekta

Urszula Ilnicka

Opracowanie typograficzne i skład

Grzegorz Szatan

Projekt okładki i stron tytułowych

Paweł Kołodziejski

Mariusz Mrozowicz

Copyright by Tomasz Flasiński, wyd. I, Kraków 2020

ISBN 978-83-7730-545-4

Druk

Drukarnia TECHNET

Zamówienia przyjmuje:

Wydawnictwo AVALON Sp. z o.o.

ul. Żmujdzka 6B; Kraków

tel. +48 577 000 186

zamowienia@wydawnictwoAVALON.pl

www.wydawnictwoAVALON.pl

Sanderce

SPIS TREŚCI

Wstęp	11
Założenia i metoda.....	11
Charakterystyka bibliografii	16
Nazewnictwo.....	23
Podziękowania	28
Rozdział I. Kiedy byliśmy bardzo młodzi. Wybrane aspekty życia politycznego i społecznego Bengalów przed rokiem 1941	29
1. Słupy bez drutu, administracja bez perspektyw. Kolonialny Bengal z perspektywy klasowej i ustrojowej.....	29
2. Dialog międzykulturowy, ale nie nad talerzem. Wczesne przemiany tożsamości etnokulturowej Bengalczyków	58
3. Idzie <i>des</i> poprzez wieś. Muzułmanie i hinduiści w poszukiwaniu definicji wspólnoty na przełomie XIX i XX wieku.....	77
4. Koza w cudownym ogrodzie. Pierwszy podział Bengalów (1905–1911) a przemiany polityczne i tożsamościowe w regionie.....	87
5. „Jedyne realne wyjście to zbudować od nowa”. Kalkuta.....	106
6. „Widać oznaki przebudzenia”. Bengal po 1911 r.	117
7. Gandyści, komuniści, komunalisci. Kto i czemu szcza na prawa?	128
8. „Jaką mamy alternatywę?”. Pakt Bengalski.....	153
9. „Uważaj, bo Hindus cię zje”. Wzrost napięć komunistycznych w drugiej połowie lat dwudziestych	168
10. Niezależność od Brytyjczyków czy niezależność od obszarników? Komisja Simona i projekty reformy rolnej	182
11. Do więzienia z czystością w sercu! Nowe wyzwania wczesnych lat trzydziestych.....	199
12. O dostęp do stołu gry. Początki wielkich sporów o kształt niepodległości i parlamentaryzmu	218
13. Walczyć w ogrodzie i na wodzie! Bengal wybiera pomiędzy podziałami klasowymi a komunistycznymi	237
14. Rzecz oczywista, że rywal to nazista. Polityka bengalska wraca w komunistyczne ramy.....	269
15. Wilki w różnych skórach. Bengal a wojna	288
16. Muzułmanie jak Polacy. Rezolucja Lahorska	296
17. „Fazlul Huq jest diabłem, reszta nie jest lepsza”. Upadek pierwszego rządu Huq	313
18. Waterloo Fazlula Huq a początki głodu w Bengalów	337

Rozdział II. Uciążliwy nastolatek myśli o jutrze. Przemiany wewnątrz bengalskie w latach II wojny światowej	353
1. Niedotykalni idą po władzę. Jogendranath Mandal rozpoczyna rządową karierę	353
2. Muzułmański ciemieżca, hinduistyczny spekulant. Polityczne konsekwencje głodu lat 1943–1944.....	360
3. Zwrot bengalskiej Ligi na lewo. Partia muzułmańska partią socjalistyczną?	369
4. Bengal dla Bengalczyków, ale jakich?	378
5. „Bengalska polityka jest gorzka i brudna”. Upadek rządu Nazimuddina.....	398
6. Nasz sztandar płynie ponad trony, a kolor jego jest zielony? Meandry komunistów w sprawie przyszłości Bengalu i subkontynentu.....	407
7. Czego chciał dla Indii (i Bengalu) Jinnah?	413
8. Rządy gubernatorskie w Bengalu w przededniu zmiany warty w Londynie.....	418

Rozdział III. „Biednym brak chleba, a Pakistan zamierza rozwiązać ten problem”. Walka o rząd dusz Bengalczyków przed i po wyborach 1946 r.	422
1. Grabarze Imperium. Rząd Clementa Attleego a kwestie indyjskie ...	422
2. Z rzeczy lotnej jak słowo i lotniejszej niż puch. Kampania i hasła wyborcze.....	428
3. Uderzając w zło, kapitalizm i rywali. Bengalska Liga przed wyborami.....	445
4. „Chcę dać tym ludziom porządnego klapsa”. Zamieszki z listopada 1945 r.	454
5. Szwajcarzy Azji w poszukiwaniu Gesslera. Gurkhijskie inicjatywy polityczne	466
6. „Dlaczego na Ligę?”. Analiza przemian świadomościowych i komunalistycznych w Bengalu na początku 1946 r.	469
7. Brytyjczycy do zoo! Rozruchy kalkuckie w lutym 1946 r. i ich polityczne konsekwencje	477
8. Grenadier, kolejarz, gubernator. Frederick Burrows przybywa do Bengalu.....	490
9. Chuligani i naziści przy urnach. Wyniki i zastrzeżenia do bengalskich wyborów prowincjonalnych 1946 r.	495
10. Wolta Jinnaha w sprawie idei Pakistanu Wschodniego albo o pewnej literówce.....	502
11. Rząd jednego człowieka. Suhrawardy powołuje gabinet	511

Rozdział IV. „Liga straciła i twarz, i wiarę”. Działania i fiasko misji Pethick-Lawrence’a a problem bengalski	523
1. Mędrcy świata, złość okrutna Indie prześladowuje. Pierwszy etap rokowań	523

2. Ewolucja stanowiska komunistów wobec idei pakistańskiej.....	529
3. „Skąd ta kapitulacja?”. Reakcje Bengalczyków na projekt misji	533
4. „Zbłądną czyną Czyngis-chana”. Obrady Ligi w Bombaju	549
5. Harda w nas dusa i nie boim się Hindusa. Bengal przed 16 sierpnia.....	556
Rozdział V. „Będziemy walczyć przez sto lat”. Wielka Rzeź	
Kalkucka: postawy polityków i konsekwencje dla losu prowincji	577
1. Sparaliżowane ręce. Politycy bengalscy, władze kolonialne i służby publiczne wobec masakry.....	577
2. „Hindusi i muzułmanie łączcie się”. Sprawiedliwi.....	632
3. „Okoliczności są niejasne”. Przyczyny rzezi	638
4. „Ile czasu będzie się goić dusza miasta?”. Bilans walk.....	654
5. Doktor Jekyll i mister Hyde przeciw faszyzmowi. Gry polityczne po Wielkiej Rzezi.....	662
6. „Komunalizm czai się za węglem”. Debata o wotum nieufności dla rządu bengalskiego a wzrost napięć w prowincji	682
Rozdział VI. „Suhrawardy, znam pana jak zły szeląg”. Polityczne	
aspekty pogromu w Noakhali i jego skutków	695
1. „Islam jest cudowną religią”. Przebieg pogromu.....	695
2. „Komisarz dystryktu dostrzegł tylko jednego trupa”. Anatomia reakcji polityków na pogrom.....	731
3. Rzeź noakhalijska a rzeź biharska. Spirala przemocy komunistycznej i jej upolitycznienie.....	752
4. W razie czego umierajcie! Gandhi w Noakhali.....	771
Rozdział VII. Czas Hamleta. Bengalska polityka pomiędzy pogromem	
noakhalijskim a 20 lutego 1947 r.	794
1. „W kierunku wojny domowej”. Liga w rządzie przejściowym.....	794
2. Szumiąca korona drzewa banianu. Rekonstrukcja rządu bengalskiego w listopadzie 1946 r.	805
3. Kto gra melodię <i>tebhagi</i> ? Wieś pod czerwonym sztandarem.....	810
4. Hamlet staje się Klaudiuszem. Suhrawardy a <i>tebhaga</i>	829
5. Rewolucja a demon komunalizmu. O <i>tebhadze</i> po latach.....	845
6. „Bengalczyki spróbują utrzymać nas w poddaństwie”. Nepalczyki wchodzą do gry.....	849
7. Dzieląc chaos. Kwestia bengalska w rokowaniach indyjsko- brytyjskich na przełomie 1946 i 1947 r.	853
8. Mordercy, młode świny i muzułmańscy antyfaszyści. Bengal na becze prochu	861
Rozdział VIII. „Precz z Pakistanem i metodami, którymi się go tworzy”.	
Sytuacja Bengal w pierwszych miesiącach rządów wicekróla Louisa Mountbattena.....	873
1. Acan i pacan. Nominacja Mountbattena a polityka brytyjska wobec Kongresu i Ligi.....	873

2. „Pakistan musi przyjść”. Bengalska recepcja działań nowego wicekróla	884
3. „Niewierny ucieka, zastrzelcie go!”. Sprawa pendżabskich policjantów jako <i>pars pro toto</i> przyczyn i skutków konfliktu komunistycznego w Bengalu.....	893
Rozdział IX. „Nie wariuj pan, panie Bose”. Porozumienie	
Suhrawardy-Bose i jego fiasko	909
1. Hamlet z kneblem. Suhrawardy w przededniu ostatecznej decyzji o Podziale	909
2. Negocjacje moli. Mountbatten i Nehru radzą o przyszłości Indii	913
3. „Tylko Bengal mnie obchodzi”. Plan Suhrawardeggo.....	919
4. Oświata ludu dokona cudu? Reakcje różnych sił politycznych na projekt	925
5. Gandhi wsiada na dwa tonące statki. <i>Bapu</i> a projekt bengalskiej niepodległości.....	943
6. „Komunistyczny szal” czy rozsądny opór? Bose w defensywie.....	953
7. Czego chcą niedotykalni? Kruczata Mandala	957
8. Zwietrzała skała. Jinnah zmienia zdanie	962
9. Plan podpisany, ale co z tego? Suhrawardy na kolanach.....	969
10. O funt imigranckiego ciała. Początek sporów bengalsko-asamskich	974
11. Miecz islamu ma dwa ostrza. Jak Bengalczycy nie najechali na Asam.....	983
12. Asam sięga po lobbing, Sylhet po siekiere. Spory z Bengalem w przededniu Podziału	996
13. „Zła tego uniknąć nie sposób”. Klęska planów niepodległościowych	1001
14. Przyczyny utracenia planu: problem frakcyjności w Lidze.....	1006
15. Przyczyny utracenia planu: kwestie ekonomiczne	1009
16. „Wszyscy pokładajmy ufność w <i>Quaid-i-Azamie</i> ”. Ostateczna decyzja o podziale prowincji	1011
Epilog. W mieście dziś nie zaśnie nikt	1029
Podsumowanie.....	1047
1. A co, jeśli.....	1047
2. Pukając do nieba bram. Podporządkowany Inny próbuje przemówić	1058
Bibliografia	1065
Wykaz skrótów	1091
The Cloven Tiger. The struggle for Bengal's future 1945-1947.....	1093
Indeks nazwisk.....	1099

WSTĘP

Założenia i metoda

Jeden z moich mistrzów naukowych, muzykolog Richard Taruskin, uważał kiedyś, że praca doktorska musi zawierać „obowiązkowy wstęp wyjaśniający, czemu wszyscy piszący na dany temat przed autorem to idioci”¹. Niniejsza książka to rozszerzona wersja mojego doktoratu. A znaczna część z tych, którzy pisali przede mną o dziejach Bengal w ostatnich latach przed dekolonizacją, niewątpliwie idiotami nie była. Niemniej istnieje powód sprawiający, że ponowne podjęcie pytania, co dokładnie doprowadziło do rozczłonkowania Bengal w 1947 r. i czy było ono do uniknięcia, nie jest jedynie karpriem naukowym, podobnie jak dokonanie w tym celu ponownej analizy wielu wykorzystanych w dotychczasowych pracach źródeł.

Przypomnijmy podstawowe fakty. Po wyborach w 1945 r. władzę w Wielkiej Brytanii przejmuje Partia Pracy pod rządami Clementa Attleego, stawiająca sobie za jeden z głównych celów przyspieszenie dekolonizacji Indii; na subkontynencie rozpisane zostają wybory do parlamentu ogólnoindyjskiego, a także do parlamentów prowincji. W skali całych Indii niekwestionowaną triumfatorką jest Partia Kongresu, głosy muzułmanów zbiera jednak w większości Liga Muzułmańska, żądająca wykrojenia państwa lub państw dla swych współwyznawców z tych części Indii Brytyjskich, gdzie dominują. Należy do nich najdalej na wschód wysunięta prowincja, tj. Bengal, w którym jednak większość muzułmańska nie jest przytłaczająca – 54% wobec 46% hinduistów, mieszkających głównie na zachodzie prowincji. Pomysł, by przetworzyć Indie w luźną konfederację trzech „grup” – jedną z nich miałyby tworzyć Bengal i sąsiedni Asam – upada wobec sprzeciwu Partii Kongresu. Pociąga to za sobą okres niepokojów i krwawych zamieszek – na przykład w sierpniu 1946 r. w Kalkucie i w październiku we wschodniobengalskich dystryktach Noakhali i Tippera – a te z kolei przyspieszają mało kogo satysfakcjonujący kompromis, by z Indii Brytyjskich wykroić Indie („Hindustan”) i Pakistan, złożony z kilku prowincji na zachodzie subkontynentu oraz z Pakistanu Wschodniego, czyli wschodniej części Bengal (obecny Bangladesz). Reakcją bengalskich elit politycznych na te pomysły jest podpisanie przez część miejscowych działaczy – w tym premiera – porozumienia Suhrawardy-Bose, mającego na celu uczynienie z niepodzielnego Bengalu niepodległego państwa. Plan zostaje jednak odrzucony, a niepodległość Indii i Pakistanu uzyskana w sierpniu 1947 r. przynosi Bengalowi, podobnie

¹ R. Taruskin, *The Danger of Music and Other Anti-Utopian Essays*, Berkeley 2009, s. 334.

jak Pendżabowi, podział. Czy wręcz Podział, bo tak się to wydarzenie określa w historiografii – *Partition*.

Podstawowe i najprostsze pytanie badawcze – dlaczego doszło do Podziału oraz czy Bengal mógł go uniknąć – jest jednocześnie może najbardziej skomplikowane. Wymaga bowiem uprzedniej odpowiedzi na dziesiątki pytań drobniejszych. Jak właściwie wyglądał proces decyzyjny w tej sprawie? Czym kierowali się jego poszczególni uczestnicy? Czy właściwie odczytywali przesłanki, na podstawie których podejmowali decyzje? Czy inny tryb ich podejmowania mógłby oszczędzić Bengalowi podziału? Czy politycy wyrażali w tej sprawie wolę swoich wyborców, czy wręcz przeciwnie – z jakichś względów załatwili sprawę ponad ich głowami? Czy poszczególni aktorzy sceny politycznej, ale też większe grupy Bengalczyków, dążyły w tej sprawie do jakiegoś sprecyzowanego celu? Czy można wskazać palcem konkretnych winnych podziału, czy też odpowiedzialność po głębszej analizie okazuje się zbyt rozmyta, by nią kogoś obciążyć inaczej niż w sensie nader generalnym? A może nie ma tu sensu mówić o winie? Może wzajemna nienawiść była już tak nabrzmiała, że gdyby Bengal nie podzielono, jego mieszkańcom przyniosłoby to w porównaniu ze stanem faktycznym szkodę, nie korzyść?

Literatura przedmiotu podejmująca ten temat jest spora, ale – z jednym wyjątkiem – dotyczy zagadnień cząstkowych. Do przyczyn należą, choć z pewnością nie wyczerpują ich listy, praktyczna niemożność korzystania z archiwów pakistańskich przez badacza indyjskiego i odwrotnie, oraz fakt, że kluczowe zbiory archiwalne nt. omawianego okresu przechowywane w Kalkucie dopiero niedawno (w 1997 r.) udostępniono historykom. I tak na przykład wyśmienita książka Haruna-or-Rashida *The Foreshadowing of Bangladesh* (pierwsze wydanie 1987), stanowi opracowanie dotyczące polityki Ligi Muzułmańskiej i Brytyjczyków wobec Bengal w omawianym okresie, ma też wartość źródłową, gdyż autor na potrzeby jej pisania przeprowadził wywiady z kilkunastoma czynnymi uczestnikami opisywanych wydarzeń, w tym z prezydentem Bangladeszu. Nie jest jednak (i nie pretenduje do tego) opracowaniem całościowym, gdyż skrótkowo traktuje wpływ polityki indyjskiej na bengalską, a niemal wcale nie zajmuje się hinduistami, w związku z czym działania i nastroje muzułmanów są przedstawione w oderwaniu od tego, co czyniła i myślała druga z głównych społeczności Bengal. To samo, tylko odwrotnie, można powiedzieć o nowoczesnej pracy Joyi Chatterji *Bengal Divided: Hindu Communalism and Partition, 1932–1947*, gdzie przedmiotem badań jest punkt widzenia radykałów hinduistycznych z wyższych kast.

W żadnym razie nie neguję znacznej wartości tych studiów. Niemniej próba rekonstrukcji poglądów, czynów i motywów jednej strony konfliktu bez uwzględniania analogicznych kwestii odnośnie do pozostałych stron jest nieuchronnie ułomna. Tu w dodatku stron jest więcej, niżby na to wskazywały rządzące wieloma odnogami historiograficznego dyskursu proste schematy i modele. Opis rzeczywistości w kategoriach klasowych będzie przeciwstawił biednych bogatym, może jeszcze wieś miastu. „Narodowowyzwoleńcza” szkoła historiografii wprowadzi binarny schemat: brytyjski opresor – indu-

scy bojownicy o wolność (ewentualnie jeszcze „zdrajcy sprawy narodowej” w charakterze trzeciej grupy); jej przeciwnicy podejmą się podkreślania zasług Londynu dla rozwoju kraju i powstrzymywania w nim walk indusko-induskich. W ujęciach opartych na analizie dokumentów wytworzonych poza Bengalem często staje się on trybikiem w trójkątnych zmaganiach Albion – Partia Kongresu – Liga Muzułmańska, w tych bazowanych na źródłach rodzimych czynniki zewnętrzne wpływające na ówczesny los prowincji bywają marginalizowane: przesadzić w jedną czy w drugą stronę nader łatwo.

Przy zachowaniu odpowiedniej badawczej ostrożności wszystko to są nader użyteczne narzędzia badawcze – tyle że próba w miarę wiarygodnego oddania rzeczywistości wymaga użycia ich wszystkich i wielu innych, w przeciwnym bowiem razie nieuchronnie przyjdzie nam próbować wkręcać młotkiem śrubę. Dotyczy to nawet schematów, które większości ludzi nasuwają się jako pierwsze w opisie ówczesnej bengalskiej rzeczywistości: partyjnego (z jednej strony Partia Kongresu, z drugiej – Liga Muzułmańska) i komunistycznego (hinduiści kontra muzułmanie). Żadna z wyżej wymienionych kategorii nie jest przecież monolitem. Tak bengalski Kongres, jak i bengalska Liga dzieliły się na niekiedy mocno skonfliktowane frakcje, których relacja z centralami partyjnymi w Delhi była niezwykle złożona; w ogólnindyjskich władzach Kongresu też zresztą trudno było o jedność stanowiska, a na uboczu pozostawał jeszcze mający w partii skomplikowaną pozycję Gandhi. „Hinduiści” to także *dalici*, których relacje z muzułmanami bywały bliższe niż z hinduistami z wyższych kast, a nawet jeśli nie, te drugie cechowała często burzliwość. Ale przecież i w łonie samych *dalitów* nie było zgody – spierały się poszczególne kasty i różne opcje polityczne. Władze partyjne potrafiły nie dogadywać się z własnymi działaczami, a jedni i drudzy z wyborcami, na których głos też nie można było pozostać głuchym, choć często bardzo chciano. Podziały regionalne szły dość daleko, podziały narodowe i etniczne – pomiędzy Bengalczykami a ludnością tzw. plemienną albo migrantami z innych części subkontynentu – jeszcze dalej. „Brytyjczycy” to także w żadnym wypadku nie jest jeden klocek w układance: rząd w Londynie, wicekról w Delhi, gubernator i jego otoczenie w Kalkucie, dowództwo wojskowe w kalkuckim Fort William, wreszcie administracja w interiorze podejmowały istotne decyzje, kierując się różnymi ocenami, różnymi celami i różnym podejściem wobec Bengalczyków. Chcąc uzyskać w miarę niezafałszowany obraz, niezbędne jest więc przedstawienie indyjskich i brytyjskich ech wydarzeń mających miejsce w Bengalu, ale i odwrotnie – jedno i drugie miało istotny wpływ na postawę różnego typu decydentów. To wszystko – a także, cóż kryć, psychologiczne oblicza niektórych jednostek – są czynniki składające się na złożony spłot przyczyn, które zazębiając się wzajemnie doprowadziły do podziału Bengalu i nadały kształt tamtejszym konfliktom.

Tym, co rekonstruję w niniejszej książce, jest właśnie ów spłot – skomplikowany mechanizm, który sprawił, że dzieje Bengalu potoczyły się tak, a nie inaczej: próba wybrania z góry jakiegoś modelu, przez pryzmat którego można by omawianą kwestię postrzegać, byłaby w sposób oczywisty zaprzę-

ganiem wozu przed koniem. To tak, jak z pytaniem, kto właściwie wywołał I wojnę światową. Gawriło Princip strzelający do arcyksięcia Ferdynanda? Austro-Węgry stawiające ultimatum Serbii? Rosja udzielająca jej wsparcia? Opowiadające się za Wiedniem Niemcy? Nacjonalistyczna gorączka trawiąca społeczeństwa Europy? Doktryna wojskowa i typ organizacji armii powodujący, że mobilizacja w jednym kraju nieuchronnie wymuszała, by większość państw własnego i przeciwnego bloku zaczęła się gotować do ataku? Buzujące ambicje generałów i polityków (zresztą, czy tylko ich...)? Przemiany społeczne na kontynencie? Obawy przed sobą nawzajem gnębiące wielkie mocarstwa? *Zeitgeist*?

Im więcej z powyższej (oczywiście niepełnej) listy pominiemy, tym mniej będziemy rozumieć. W omawianym wypadku splot ten jest równie skomplikowany (a jeszcze pojawiają się tacy, którzy go dodatkowo wikłają, podrzucając wyjaśnienia niewątpliwie fałszywe, tak jak w sprawie wojny skrajna lewica dopatrująca się przyczyn jej wybuchu w żądzy zysku koncernów zbrojeniowych). Brak tylko Principa, który, będąc ponad wszelką wątpliwość bezpośrednim czynnikiem sprawczym, choć o tyle ułatwiał analizę. W przypadku Bengalu nie sposób wskazać jednego momentu, w którym przekroczono Rubikon i podział prowincji stał się rzeczą nieuniknioną – a może jednak?

Oczywiście, wobec próby takiego ujęcia można niewątpliwie wytoczyć kilka zarzutów. Najpoważniejszym i najbardziej słusznym byłaby zapewne uwaga, że rzecz sytuuje się w nurcie historii elit. Choćby dlatego, że charakter źródeł (gazety, dokumenty dyplomatyczne, korespondencja, archiwa partyjne i urzędowe, wspomnienia) często nie pozwala, lub pozwala tylko częściowo, na wyciągnięcie ogólniejszych wniosków, czego chciała wielka niemowa – opinia publiczna. Wcale nie jest powiedziane, że tuziny listów do gazet narzekających na dane zjawisko reprezentują także poglądy tych, którym nie chce się sięgać po pióro, że wyniki wyborów oddają rzeczywiste preferencje polityczne głosujących (a nie na przykład efekty zakulisowych machinacji administracji, problemów finansowych opozycji, działań bojówek itd.), że działacz partyjny czy urzędnik próbujący zapoznać się z problemami wsi słyszy od chłopów to, co myślą, a nie to, co ich zdaniem będzie w tej sytuacji dobrze brzmiało. Choć niekiedy tak bywa. Wówczas to historyk boryka się z dociečeniem, które wyjaśnienie jest prawdopodobniejsze.

Kulawość źródeł w tej mierze, której niezdolna byłaby zaradzić nawet znajomość bengalskiego (gdybym ją posiadał), określiła typ analizy – postępowaniu i przemianom świadomościowym elit politycznych i administracyjnych oraz konsekwencjom ich poczynąń poświęcam tu o wiele więcej miejsca niż temu, co o kwestii podziału oraz narastającym konflikcie komunalistycznym myślał „lud”. Niejednokrotnie nie jestem w stanie odpowiedzieć na pytanie, czy nastroje i dezyderaty tego ostatniego były trafnie odczytywane przez partie lub urzędników, ale mogę przynajmniej zasygnalizować problem i wskazać, że tę nitkę może pociągnąć kto inny, jeśli wpadnie na trop nowych źródeł lub znajdzie lepsze zastosowanie dla starych. To przełożyło się na wnioski badawcze – łatwiej znaleźć odpowiedź na pytanie, w jaki spo-

sób postawa „mas” w danej sprawie wpływała na elity, niż na to, czy postawa taka była rzeczywiście powszechna, czy ten i ów brał sople za wierzchołki gór lodowych.

Na swoje usprawiedliwienie mam tylko fakt, że jak dotąd żadna szkoła historiograficzna nie znalazła panaceum na opisany problem, i to nie tylko w kontekście Bengalu. Nawet rozwiązania zastosowane przez skądinąd bardzo przydatną i zasłużoną *oral history* oraz bliskie jej *subaltern studies* to raczej paliatywy niż remedia, koncentrujące się na wnioskach z relacji jednostek, których reprezentatywność (nawet przy założeniu absolutnej szczerości rozmówców) często pozostaje tajemnicą. Co nie przeszkodziło mi wykorzystać w badaniach licznych opracowań zbierających tego typu świadectwa i interpretacje.

Rzecz jasna, zawsze można poza tym wskazać pytania badawcze, których nie zadałem. Niewątpliwie interesująca byłaby choćby analiza porównawcza biegu zdarzeń w Bengalu i w znacznie lepiej opracowanym (bo i ciężiej doświadczonym rzeziami podczas podziału Indii) Pendżabie. Przeprowadzenie tej i innych proponowanych mi paralel (np. zestawienia sytuacji na wsi bengalskiej i jej poklosia politycznego z odpowiednikami tych kwestii w innych częściach świata) wymagałoby jednak sięgnięcia po zupełnie osobny korpus źródeł i opracowań, a poza tym nie mogę przecież pisać o wszystkim. Z tych samych powodów płytszy i bardziej ogólnikowy, niżbym chciał, jest fragment poświęcony asamskim kontekstom bengalskiej polityki.

I wreszcie: trudno ukryć, że niniejsza praca to pod względem rozmiarów istne monstrum. Skrócona jednak do samych wydarzeń lat 1945–1947, czy wręcz wyłącznie do ich wymiaru politycznego, stanowić mogłaby jedynie smętny surogat: nie zrozumiemy motywów różnych stron ówczesnego konfliktu, ledwie nadmieniamy o złożoności doświadczeń poprzednich dekad, które ludzie ci bez wyjątku mieli z tyłu głowy, nie potrzebując nawet ich werbalizować. Anglojęzyczni czytelnicy mieliby się tu do czego odwołać. Polscy nie – i wobec polemicznego względem wielu dotychczasowych ustaleń historiografii charakteru tej książki trudno im nawet polecić jedną-dwie prace zdolne uzupełnić ich wiedzę; należałoby wymienić tuziny.

Albo inaczej: Andrzej Leon Sowa potrzebował porównywalnej liczby stron co ja, by w świetnej pracy *Kto wydał wyrok na miasto?* obnażyć anatomię odpowiedzialności za Powstanie Warszawskie, opisując jednocześnie sam zryw. A pisał wszak dla czytelnika, po którym można się spodziewać wiedzy, kim byli Leopold Okulicki i Antoni Chruściel, znajomości specyfiki Polskiego Państwa Podziemnego, jak również obecnych w świadomości powstańców kodów kulturowych.

Powyższe stwierdzenia można rzecz jasna tak skontrolować: chodzimy po bruku, pod którym kryli się niegdyś w kanałach młodzieńcy walczący o wolną Polskę, i jest naszą powinnością moralną zgłębianie ich dziejów. Po co jednak grzęznąć w ogromie szczegółu, gdy idzie o wydarzenia znad Gangesu, nie tak znowu dla nas istotne? Na to moja odpowiedź – jest rzeczą czytelnika ocenić, czy wystarczająca – brzmi: każdy epizod przeszłości jest w pew-

nym sensie zaginioną Atlantydą, światem niepoznawalnym dla nas w pełni, a jednak wartym rekonstrukcji choćby ze względu na wiedzę o człowieku, jaką możemy tą drogą posiadać.

Indie Brytyjskie przed Podziałem to świat rosnących przepaści, w których jedni widzą efekt knozań cynicznych populistów, a drudzy efekt obiektywnych rozbieżności – klasowych, etnicznych czy religijnych. To świat drobnych decyzji, które nagle i niespodziewanie urastają do rangi fundamentalnych wyborów o trwających dekady konsekwencjach; świat spirali niezrozumienia i nieufności determinującej polityczne wybory, a także wad charakteru mężów stanu, które w normalnych czasach byłyby folklorem, w tych – potrafią wywołać efekt motyla.

Czy to naprawdę świat odleglejszy od naszego doświadczenia niż obraz bojowników AK idących z visami na tygrysy? Tyle że aby mógł się on takim ukazać, musi zostać opisany z powagą – bez udawania intelektualnej bezradności, którą jest twierdzenie, że Europejczyk nigdy nie zrozumie Azjaty. I taka myśl przyświecała mi przy pisaniu.

Charakterystyka bibliografii

Godna uwagi literatura polska jest bardzo nieliczna. Wymienić tu należy dwie wydane w 2013 r. prace: *Indie. Od kolonii do mocarstwa 1857–2013* Adama Burakowskiego i Krzysztofa Iwanka oraz *Źródła nacjonalizmu bengalskiego i bangladeskiego* Marka Moronia. Żadna jednak nie zajmuje się omawianym tu okresem szerzej, zaś polska bengalistyka (skądinąd ceniona w świecie) skupiona jest na literaturze i kulturze, nie historii.

Wspomniany wyżej historiograficzny wyjątek – jedyna w literaturze próba w miarę całościowej rekonstrukcji przyczyn prowadzących do podziału – to książka Bidyuta Chakrabartego *The Partition of Bengal and Assam 1932–1947: The Contour of Freedom*, mimo wykorzystania zupełnie nieraz unikalnych źródeł nieudana, obciążona antymuzułmańskim skrzywieniem oraz powielająca cały szereg historiograficznych mitów (na co w toku pracy zostaną zaprezentowane liczne przykłady).

Prócz omówionych już prac Haruna-or-Rashida i Joyi Chatterji wśród opracowań zajmujących się stosunkiem jednej ze społeczności Bengalu wobec przemian politycznych wymienić należy dwie książki Sekhara Bandyopadhyaya o *dalitach*, po polsku najczęściej zwanych „niedotykalnymi”. Interesująca praca Shili Sen *Muslim Politics in Bengal 1937–1947* warsztatowo nie przedstawia się co prawda nadzwyczajnie, ale jej atutem jest baza źródłowa: autorka przeprowadziła wywiady z bardzo wieloma uczestnikami ówczesnego życia politycznego, od zwykłych działaczy po członków partyjnych władz (rzecz ukazała się w 1976 r. gdy ludzie ci na ogół jeszcze żyli). Godna uwagi książka Taj ul-Islama Hashmiego *Pakistan as a Peasant Utopia* uzupełnia badania Haruna-or-Rashida próbą rekonstrukcji perspektywy muzułmańskich chłopów, mało zbadaną i niełatwą do analizy z uwagi na niewiel-

ką ilość i specyfikę źródeł. Podobnych badań nie doczekali się niestety wieśniacy hinduistyczni.

Z kilku niezłych prac, które poświęcono zamieszkom w Bengalu pierwszej połowy XX w., najlepsza jest chyba książka Suranjana Dasa *Communal Riots in Bengal 1905–1947*, aczkolwiek – co zostanie zilustrowane kilkoma przykładami – nie jest ona wiarygodna w niektórych szczegółach (zwłaszcza fragmenty o muzułmanach często dalekie są od obiektywizmu) i pod pewnymi względami zdążyła się zestarzeć. Bardzo interesującą pracę Rakesha Batabyala *Communalism in Bengal: From Famine to Noakhali, 1943–1947*, opartą na ogromnej bazie źródłowej, gubią jednak liczne problemy warsztatowe autora. Niezwykle dopracowane są za to artykuły Nariakiego Nakazato, poświęcone pewnym aspektom Wielkiej Rzezi Kalkuckiej, które mogę z czystym sumieniem polecić jako wzorcowe. Przydatne okazały się także prace dotyczące samego podziału Bengalu, jakkolwiek ich bezlik w zasadzie uniemożliwia pojedynczemu badaczowi zapoznanie się z wszystkimi: szczególną korzyść przyniosła mi lektura książki Jayanti Basu *Reconstructing the Bengal Partition: The Psyche under a Different Violence*. To zresztą jedyny temat dotyczący Bengalu lat czterdziestych, o którym regularnie pojawiają się nowe, interesujące publikacje.

Dla kontrastu historiografia miejscowego komunizmu (dla okresu przed Podziałem) przedstawia się, ogólnie mówiąc, mizernie. Bardzo użyteczne są tu publikacje dotyczące chłopskiego ruchu *tebhaga*, to jest przede wszystkim poświęcony Bengalowi czwarty tom monumentalnej pracy zbiorowej *Agrarian Structure, Movements and Peasant Organisations in India* pióra Boudhana Chattopadhyaya oraz dzieło Asoka Majumdara *The Tebhaga Movement*. Problem dotyczący tej ostatniej i innych publikacji o ówczesnej skrajnej lewicy polega na tym, że miażdżąca większość z nich wyszła spod pióra samych komunistów, często łącząc cechy prac naukowych i wspomnień z młodości. Tym cenniejsza jest w tym kontekście książka Sunandy Sanyala i Soumyi Basu *The Sickle and the Crescent: Communists, Muslim League and India's Partition*, wbrew tytułowi dotycząca głównie Bengalu, bo i oparta na niedawno odtajnionych dokumentach z archiwów kalkuckich (nawiasem mówiąc, jest to jedyna praca o ostatnim dwuleciu brytyjskiego Bengalu, która zdążyła zrobić z tych zespołów użytek).

Z uwagi na znaczny – jeśli nie decydujący – wpływ spraw ogólnindyjskich na los Bengalu w omawianym okresie, niezbędne było sięgnięcie do opracowań dotyczących tych kwestii. Jeśli idzie o podejście Jinnaha, w tym czasie decydującego praktycznie jednoosobowo o stanowisku Ligi Muzułmańskiej (a przynajmniej głównego trzonu jej działaczy), nie można pominąć pracy Ayeshy Jalal *The Sole Spokesman*, które to dzieło mogłoby się spokojnie ubiegać o tytuł najbardziej kontrowersyjnej książki o dziejach Indii wydanej w ostatnim czterdziestoleciu. Jego główna teza – że mianowicie Jinnah chciał po prostu zapewnić swym współwyznawcom jak najsilniejszą pozycję na subkontynencie indyjskim, a Pakistan wyszedł mu trochę przez przypadek – wzbudziła irytację zarówno w tym ostatnim państwie, jak i w Indiach,

gdzie z kolei twierdzono, iż autorka pomniejszyła winę swego bohatera za rozbicie jedności Indii Brytyjskich i dalekosiężne a krwawe skutki tegoż. Niemniej świeżość interpretacji Jalal, cokolwiek myśleć o jej tezach, zasiała ferment w badaniach nad osobą Jinnaha, dotąd idących głęboko wyżłobionymi koleinami. Natomiast poważną wadą pracy Jalal, historyczki o żywym i krytycznym umyśle, jest próba konstruowania obrazu rzeczywistości wyłącznie na podstawie analizowanych przez nią pakistańskich i brytyjskich archiwów, bez szukania dla nich kontrapunktu w źródłach innej proveniencji, co nieuchronnie prowadzi do wypaczeń. Odnośnie do polityki brytyjskiej posługiwałem się m.in. najnowszą biografią Attleego pióra Nicholasa Thomasa-Symondsa oraz klasyczną monografią R.J. Moore'a poświęconą dogasaniu imperialnych rządów w Indiach. Ciekawe, że w literaturze przedmiotu brak – albo ja nie znam – syntetycznego i nowoczesnego omówienia ówczesnej polityki Kongresu oraz Federacji Kast Rejestrowych, czego nie mogą zastąpić biografie Gandhiego, Nehru czy Ambedkara, zwłaszcza że za ich pisanie zbyt często biorą się bezkrytyczni admiratorzy tych polityków.

Co pozwala płynnie przejść do tematu biografistyki. Premier Bengalu w kluczowych latach 1946–47, Hussein Shaheed Suhrawardy, nie doczekał się jak dotąd biografii naukowej, a tylko popularnej, opracowanej przez jego siostrzenicę; więcej szczęścia miał najważniejszy z jego poprzedników, Fazlul Huq, któremu opasły tom poświęcił Samindra Mohan Biswas, a inni badacze cenne artykuły. Fragmenty przygotowywanej książki o jednym z głównych bengalskich polityków *dalickich*, Jogendranathu Mandalu, opublikował w formie artykułów Dwaipayan Sen; udało mi się również zdobyć jego pracę doktorską, omawiającą biografię Mandala szerzej². Zastanawiające, że nikt nigdy nie napisał nawet dłuższego szkicu biograficznego o Khawai Nazimuddinie, przed podziałem premierze Bengalu, a po podziale gubernatorze Pakistanu Wschodniego, gubernatorze generalnym i premierze Pakistanu.

Ze źródeł opublikowanych nie do przecenienia jest gigantyczny, dwunastotomowy zbiór dokumentów brytyjskich *Transfer of Power in India: 1942–1947*. Skoncentrowany jest on jednak na kwestiach ogólnindyjskich i niekiedy z tego względu pomija albo skraca listy traktujące o sprawach uznanych przez redaktora za mniej istotne. Stąd jego cennym uzupełnieniem jest liczący trzy tomy zbiór korespondencji gubernatorów Bengalu z wicekrólami, zredagowany przez Enayetura i Joyce Rahimów. Niewielki wolumin *Inside Bengal Politics* zawierający pewną ilość wydobytych z archiwów pakistańskich listów działaczy Ligi Muzułmańskiej poświęconych polityce bengalskiej wydał Harun-or-Rashid. Główni indyjscy aktorzy ówczesnych zmagani politycznych doczekali się w większości poświęconych sobie odrębnych zbiorów: Gandhi – *Dzieł zebranych* (monumentalnych, choć niestety zlepiających nie-

² Wspomniana książka została ostatecznie niedawno wydana (D. Sen, *The Decline of the Caste Question: Jogendranath Mandal and the Defeat of Dalit Politics in Bengal*, Cambridge 2018), nie zdołałem się z nią jednak zapoznać przed oddaniem niniejszej pracy do druku.

kiedy cytaty z różnych źródeł bez ich dokładnego rozgraniczenia oraz nie zaznaczających opuszczeń – może dlatego w najnowszej edycji redaktorzy w ogóle się nie podpisali), Nehru – *Dzieł wybranych* (tę dość nową edycję latami blokowała progenitura pierwszego premiera Indii dziedzicząca po nim wpływy, ostatecznie nie zgadzając się na publikację niektórych dokumentów, dlatego owe *Dzieła są wybrane*), dwaj następni co do znaczenia politycy Partii Kongresu Vallabhbhai Patel i Rajendra Prasad – wielotomowych wydań korespondencji, Jinnah – zbioru *Jinnah Papers* (z wyżej wymienionych zdążył się nim posłużyć jedynie Bidyut Chakrabarty) oraz czterotomowego wyboru mów i osobnego zbioru listów wymienionych z bengalskim biznesmem Hassanem Ispahanim.

Różnorodną wartość przedstawiają wspomnienia polityków. Dwaj bardzo ważni aktorzy bengalskiej sceny politycznej – Suhrawardy i przywódca miejscowego oddziału Hindu Mahasabhy Shyama Prasad Mukherjee – nie zdążyli ich ukończyć, nie byli też skłonni do rozwodzenia się nad przyczynami własnych przemian mentalnych i wolt politycznych, co jest w tych przypadkach sporą wadą. Inaczej – co nie znaczy, by należało zakładać stuprocentowy obiektywizm autora – jest w wypadku *In Retrospect*, klasycznych już wspomnień Abula Hashima, sekretarza bengalskiej Ligi. *I warned my countrymen*, autobiografia weterana bengalskiego Kongresu Sarata Chandry Bosego, to niestety dość niezborny zbiór jego artykułów i wypowiedzi z epoki.

Z podobnych dzieł pióra czołowych indyjskich polityków niebengalskich najlepiej znane są wspomnienia najwyżej postawionego muzułmanina w Kongresie, Abula Kalama Azada, choć ich autobrazownicza tendencja oraz inne błędy skłoniły Rajmohana Gandhiego do napisania osobnej, kompetentnej pracy polemizującej z co bardziej wątpliwymi fragmentami tego dzieła. Jiwatram Bhagwandas Kripalani, ostatni przed podziałem przewodniczący Kongresu, oraz jego żona Sucheta, Bengalka i prominentna działaczka partii, przynoszą w memuarach niejedną ciekawą informację o ówczesnym Bengal, a zwłaszcza o działalności Gandhiego. Autobiografię napisał też Nehru, ale ta wiele w tym wypadku nie wnosi – w przeciwieństwie do dziennika wicekróla Archibalda Wavella oraz czterotomowego diariusza przedostatniego gubernatora Bengalu Richarda Caseya (i jego dwóch książek). Z memuarów niżej postawionych polityków i urzędników kolonialnych wypada w pierwszym rzędzie wymienić dzieło gen. Francisza Tukera (w latach 1946–1947 głównodowodzącego armii we wschodnich Indiach) *While Memory Serves*, autobiografie polityka bengalskiej Ligi Hamidula Huqa Chowdhurego oraz wysoko postawionego członka Indyjskiej Służby Cywilnej Stephena Hatch-Barnwella. Całkiem przydatne okazują się też wspomnienia szeregowych działaczy innych partii – czy to komunistów (Abani Lahiri, Manikuntala Sen), czy Kongresu (Bina Das) lub Ligi Muzułmańskiej (Sheikh Mujibur Rahman, później prezydent Bangladeszu). Szczególnego typu źródłem jest *Indian Annual Register* – ukazujące się w Kalkucie w latach 1920–47 w formie półrocznika wydawnictwo omawiające najistotniejsze wydarzenia w Indiach (z sążnistymi cytatami z przemówień i debat polityków) oraz ich chro-

nologię; pod względem doboru i oceny faktów jest to co prawda czystej wody propagandówka Partii Kongresu, ale jako źródło gazetowej wiedzy zebranej w jednym miejscu przydaje się nad wyraz.

Trudno zrozumiałe jest bardzo słabe wykorzystanie przez literaturę przedmiotu oficjalnych wydawnictw rządu bengalskiego: protokoły obrad niższej (*Bengal Legislative Assembly Proceedings*) i wyższej (*Bengal Legislative Council Proceedings*) izby parlamentu to źródła o znaczeniu wręcz kapitalnym, podobnie jak jedenaście tomów stenogramów przesłuchań prowadzonych przez komisję badającą wielkie zamieszki w Kalkucie z 1946 r. Te ostatnie niestety nie są dostępne w całości w żadnej (!) bibliotece, a jedyny komplet krąży wśród akademików kalkuckich, co stworzyło w tym gronie nie do końca odpartą pokusę manipulacji materiałem źródłowym (*vide* praca Suranjana Dasa) – o czym można się przekonać, odkąd 9 z 11 woluminów opublikowano w internetowej bazie danych South Asia Archive. Incydentalnie zrobiłem też użytek z protokołów obrad brytyjskiej Izby Gmin i Izby Lordów.

Z gazet wykorzystałem jeden tygodnik – komunistyczną *People's Age* – oraz trzy dzienniki. Te ostatnie to hinduistyczna *Amrita Bazar Patrika*, muzułmańska *Star of India* – oba wydawane w Kalkucie – tudzież wychodzący w Delhi *Statesman*, umiarkowany lojalistyczny wobec Albionu. Okazjonalnie korzystałem też z innych gazet, jak np. *Pakistan Times* czy *Hindusthan Standard*. Nieznajomość bengalskiego uniemożliwiła mi niestety kwerendę w dwóch innych ważnych pismach – *Millacie*, redagowanym przez lewicowe skrzydło Ligi Muzułmańskiej, oraz komunistycznej *Swadhinacie*. Szczęśliwie oba są obficie cytowane w wyzyskanych przeze mnie opracowaniach, choć rzecz jasna nie mogło to wypełnić badawczej luki.

Jako się rzekło, bariera językowa uniemożliwiła mi wykorzystanie materiałów bengalskojęzycznych, w tym wypadku jednak wcale nie najważniejszych: po angielsku napisana jest niemal cała literatura przedmiotu, dokumenty (także ówczesnych partii indyjskich), a nawet większość korespondencji polityków. Spośród istotnych wspomnień z epoki niedostępnych w przekładzie naprawdę ważna jest jedna książka – *Amar Dekha Rajnitir Pančas Bachar* (Pięćdziesiąt lat polityki: moje spojrzenie) Abula Mansura Ahmada, na szczęście nader obficie cytowana w historiografii, bo dość już dawno (w 1970 r.) wydana. Spore rozmiarami fragmenty zapisanych po bengalsku protokołów obrad parlamentu (notowano je w tym języku, którego używał mówiący – proporcja bengalskiego do angielskiego to w tym wypadku mniej więcej 1:2) mogłem wykorzystać dzięki pomocy prof. Elżbiety Walter, która podjęła się tłumaczenia potrzebnych ustępów. Nie mogłem jednak zrobić użytku z dwóch innych ważnych kategorii źródeł w języku Tagore'a – gazet (zob. wyżej) i druków ulotnych, co jest istotną wadą pracy.

Spośród archiwaliów największe znaczenie miał dostępny w londyńskiej British Library zbiór India Office Records (IOR), zawierający różnorakie dokumenty przysyłane na Wyspy przez administrację indyjską, tudzież zgromadzone tamże prywatne papiery prominentnych urzędników kolonialnych, spośród których prym pod względem przydatności wiedzie wspomniany już

obszerny diariusz Caseya oraz listy Iana Tysona, sekretarza ostatniego rządu bengalskiego. W National Archives (Kew) odnalazłem tylko jeden przydatny dokument – raport o Wielkiej Rzezi Kalkuckiej, który trafił tam dlatego, że nie został skierowany do India Office, lecz War Office – natomiast nieco więcej dały mi zbiory londyńskiego Imperial War Museum, a zwłaszcza papiery wspomnianego już generała Tukera.

Ogromnie pomocne okazały się materiały zgromadzone w delhijskim Nehru Memorial Museum and Library, w szczególności prywatne papiery Shyamy Prasada Mukherjeego (przewodniczącego Hindu Mahasabhy), papiery Partii Kongresu (niestety, nie tak bogate, jak można by na to liczyć) oraz maszynopis nader obszernego wywiadu z Surendrą Mohanem Ghoshem, ważnym bengalskim politykiem tego ugrupowania. Prawdziwą skarbnicą wiedzy są też dokumenty z National Archives of India w Delhi, nader słabo wyzyskane przez naukę, co poniekąd jest usprawiedliwione potwornym bałaganem organizacyjnym w tej instytucji. Uniemożliwił mi on m.in. zrobienie użytku z ważnej teczki dotyczącej bengalskich zamieszek z listopada 1945 r. której archiwiści, podobnie jak kilku innych, nie mogli znaleźć (*sic!*); sądząc po przypisach w nowszych pracach badaczy indyjskich, oni również borykają się z tym problemem. Jeszcze większy nieład panuje w dwudziestowiecznych zbiorach West Bengal State Archives w Kalkucie: podczas dokonanych w latach 2014–2016 przenosin tych materiałów do innego oddziału ewidentnie pogubiono nie tylko liczne dokumenty, ale i katalogi, o czym upewniła mnie lektura przypisów w artykułach prof. Nariakiego Nakazato i rozmowy z tym badaczem, korzystającym z kalkuckich archiwaliów dekadę wcześniej. Z drugiej strony zwłaszcza w udostępnianych przez to archiwum zbiorach Wydziału Bezpieczeństwa Wewnętrznego (*Intelligence Branch*) rządu bengalskiego, może dlatego, że osobno przechowywanych, znaleźć można nader istotne informacje, a nadto Kalkuta oferuje jeszcze inne źródło o wręcz kapitalnej wadze: odtajnione w 2015 r. i zdigitalizowane (ale dostępne jedynie w niektórych tamtejszych instytucjach) protokoły obrad rządu bengalskiego z okresu przedpodziałowego.

Brak środków i czasu uniemożliwił mi niestety odwiedziny w National Archives of Pakistan w Islamabadzie (bądź ich bliźniaku z Karaczi), gdzie znajdują się zmikrofilmowane zbiory Archives of Freedom Movement – papiery Ligi Muzułmańskiej – oraz Shamsul Hasan Collection, obfity zbiór korespondencji centrali partyjnej z oddziałami prowincjonalnymi (listy odnoszące się do Pendżabu wydano drukiem, analogiczny krok wobec Bengalu jest dopiero w planach). Co prawda niektóre z tych materiałów zreprodukowano w zbiorze *Jinnah Papers*, szkopał w tym, że bodaj więcej listów niż do samego wodza kierowano do jego prawej ręki, Liaquata Alego Khana. Źródła te byłem w stanie wykorzystać jedynie za pośrednictwem cytatów w innych pracach, co oczywiście nie może być zadowalające – zwłaszcza że w archiwach pakistańskich prowadzili kwerendy bardzo nieliczni (Harun-or-Rashid, Ayesha Jalal). Ten istotny brak niniejszej pracy niewątpliwie winien zostać w przyszłości zlikwidowany przez dalsze badania.

Obok wspomnianych już problemów z dostępem do różnych kategorii źródeł indyjską historiografię epoki trawi jeszcze jedna choroba utrudniająca życie naukowcom. Sposób, w jaki kształtowana jest pamięć o ówczesnych, brzemiennych w tragiczne skutki wydarzeniach, nie jest ściśle rzecz biorąc przedmiotem mojej analizy, niemniej tematu tego nie można pominąć całkowicie choćby dlatego, że przekłada się on na wiarygodność dostępnych prac. Pół biedy, jeśli autor otwarcie przyznaje, że celowo wykorzystał tylko jedno z opisanych wyżej narzędzi badawczych – np. marksizm. Na subkontynencie wydaje się jednak bardzo dużo aspirującej do naukowości literatury o ledwo skrywanych partyjnych afiliacjach, wywodzącej, że za wszelkie zło, które wydarzyło się w Bengalu w latach 1945–1947, a także gdziekolwiek i kiedykolwiek indziej, odpowiadają wszyscy, tylko nie „nasi” (np. Liga Muzułmańska, Mahasabha, komuniści, Partia Kongresu czy jej poszczególne skrzydła); zaraza ta jest, m.in. ze względu na zrozumiały psychologicznie mechanizm utożsamienia z dobrze poznanym „swoim” bohaterem, szczególnie aktywna w biografistyce. Afiliacje bywają zresztą nie tylko partyjne, ale i komunalistyczno-państwowe: kto wymusił podział i odpowiada za cierpienia milionów? „Oni”, czyli hinduiści wedle sporej grupy historyków pakistańskich (gdyby tylko Kongres wyrzekł się chęci politycznej dominacji nad muzułmanami...), a muzułmanie wedle indyjskich (gdybyż nie ten okropny separatysta Jinnah...).

Jakby tego było mało, często – co oczywiście też nie jest fenomenem występującym tylko nad Indusem i Gangesem:

osobiste interesy, przyprawione ideologicznymi przykrywkami, są wśród naukowców tak wybujałe, że interpretują oni, cytują i wykorzystują źródła przekraczając je w taki sposób, jaki odpowiada ich zamiarom i karierze. Przykładowo mamy historyka, który wykładając na uniwersytetach brytyjskich podkreśla, że za podział Indii nie byli odpowiedzialni Brytyjczycy; w Pakistanie uwalnia od odpowiedzialności Ligę Muzułmańską; w Delhi w żadnym razie nie wini Kongresu, a wykładając w Kalkucie, składa podział na karb imperializmu (...) Nagrodą za to są granty, wyjazdy naukowe i wysokie stanowiska³.

Autor (świetny, błyskotliwy historyk Kapil Kumar) całkiem słusznie podkreśla, że w efekcie kolejne pokolenia wychowywane są w przekonaniu o wyłącznej odpowiedzialności „tamtych” za podział Indii Brytyjskich i wiążące się z nim zło.

Własna kwerenda upewnia mnie w przekonaniu, że powyższe procesy dotyczą przede wszystkim Indii i Pakistanu, gdzie cała tematyka jest silnie upolityczniona. Najwięcej obiektywizmu prezentują zwykle badacze mieszkający poza subkontynentem (zarówno ci, którzy z niego pochodzą, jak i ci, którzy nie pochodzą), w drugiej kolejności historycy bangladescy, głównie dlatego, że Bangladesz nie zinstrumentalizował pamięci o omawianych wydarzeniach w stopniu takim jak dwa powyższe państwa. Jego mīt założyciel-

³ K. Kumar, *Peasants Betrayed: Essays in India's Colonial History*, New Delhi 2011, s. 262–263.

ski dotyczy bowiem nie podziału Indii, lecz zupełnie innego traumatycznego wydarzenia – Bangladeskiej Wojny Wyzwoleńczej (*Muktidzuddho*) z roku 1971, a co do lat czterdziestych, nie ma on powodu do szczególniejszej sympatii ani wobec hinduistów, ani też wobec muzułmańskiego ruchu propakistańskiego, którego ukochane dziecko – Pakistan Wschodni – rychło okazało się dla wielu nieznosnym ciężarem. Oficjalna historiografia wychwała za to porozumienie Suhrawardy–Bose, widząc w nim utraconą szansę na szczęście i pokój; to też nie całkiem obiektywne podejście, niemniej problem fałszowania dziejów omawianego okresu przez historyczno-publicystyczno-polityczny *mainstream* nie należy w Bangladeszu do palących.

Oczywiście – to elementarz pracy historyka – nawet z mocno zakłamanymi książkami da się zwykle wyluskać przydatne informacje, jeśli zachować pewną ostrożność badawczą. Ta jest tym bardziej potrzebna, że nawet renomowanym oficynom pokroju Oxford University Press zdarza się drukowanie podejrzanych komunistycznych pamfletów w szatach monografii naukowych⁴. Z tego powodu machnąłem ręką na twierdzenia Krzysztofa Gawlikowskiego, iż historyk Azji reprezentujący „wysoki standard” nie może nie podawać nazw wydawnictw⁵; zabieg taki zresztą dodatkowo rozepchnąłby i tak obszerne przypisy, a w erze Google’a i internetowych katalogów bibliotecznych zainteresowany może te dane sprawdzić w pięć minut.

W obliczu tych i innych problemów badawczych – cytując innego z moich mistrzów, Jerzego Rohozińskiego – „nie mam najmniejszych złudzeń, że do pełnego obrazu jest jeszcze bardzo, bardzo daleko (...) Mam wszakże nadzieję, że źródła mnie nie zwiodły, że nie dałem się im nabrać, że nie okazałem się pocziwym naiwniakiem. Jeśli nim byłem, zasługuję na razy szpi-crutą i cały arsenał zjadliwych szyderstw, których sam czasem nie szczędzę i nie szczędziłem”⁶.

Nazewnictwo

Polskie piśmiennictwo nie całkiem wybrnęło jeszcze z rozgardiaszu, który przyniosły problemy z odróżnieniem mieszkańca Indii (po angielsku: *Indian*) od wyznawcy hinduizmu (*Hindu*): sami Brytyjczycy w latach rządów kolonialnych posługiwali się tymi pojęciami dość swobodnie, a do tego od pewnego momentu „wyznawca hinduizmu” i „członek powiązanej z hinduizmem wspólnoty etnokulturowej” przestały być synonimami, trochę jak

⁴ G.D. Khosla, *Stern Reckoning: A Survey of the Events Leading Up To and Following the Partition of India*, Oxford 1989.

⁵ K. Gawlikowski, *Problemy opisu bibliograficznego publikacji autorów azjatyckich*, [instrukcja wydawnicza dla autorów pisma „Azja-Pacyfik”], https://www.swps.pl/images/stories/images/ccaw/publikacje_problemy_nazwisk_azjatyckich.pdf (dostęp: 22 VI 2020).

⁶ J. Rohoziński, *Bawelna, samowary i Sartowie: Muzułmańskie okrainy carskiej Rosji 1795–1916*, Warszawa 2014, s. 14.

w wypadku Żydów (więcej na ten temat w podrozdziale 5 rozdziału I). Inspirować się kontrowersyjną konwencją próbującą odróżniać poprzez wielkość pierwszej litery Żyda (członka narodu) od żyda (wyznawcy wiary mojżeszowej), niektórzy badacze – np. Krzysztof Iwanek i Adam Burakowski w swej wspomnianej już książce – próbują ostatnio lansować „hindusa” jako przekład *Hindu*, a „Indusa” – *Indian*. Nie jest to jednak jeszcze idea utrwalona, pozwoliłem sobie więc we własnych wywodach pisać po prostu o „hinduistach”, natomiast w cytatach o „Hindusach” – jako się rzekło, w omawianych czasach pojęcie było znacznie bardziej dwuznaczne i wcale nie zawsze odnosiło się wyłącznie do wyznawców hinduizmu, trudno zaś, by autor dokonywał tu interpretacji za postacie historyczne. Nie jest to może rozwiązanie idealne, ale, jak sądzę, czytelne.

Deliberując nad zapisem nazwisk trzeba na wstępie wyjaśnić, że w Bengalu przedkolonialnym posiadała je bardzo nieliczna grupa, głównie część muzułmańskiej arystokracji; do dzisiaj na tych terenach, zwłaszcza w obecnym Bangladeszu, część ludzi nazwisk nie ma. Gdy władzę objęli przyzwyczajeni do posługiwania się nimi Brytyjczycy, tworzone je na rozmaite sposoby. Przykładowo w przypadku hinduistów wiele z popularnych nazwisk to dawne przydomki kastowe albo inne zwroty służące do określenia pozycji społecznej – np. wysoko postawionych braminów bengalskich honorowano tytułem *Thakur*; co u części z nich wyewoluowało w nazwisko, a z czego w łatinizacji zrobiło się Tagore. Po nazwiskach tego rodzaju Bengalczyk potrafi oczywiście bez problemu poznać, do jakiej kasty i warty dany ród należy.

Sygnalizuje to pierwszy ważny problem z zapisem owych nazwisk – kwestię transkrypcji na alfabet łaciński. Nie było w tej kwestii żadnych ścisłych zasad, więc podczas przyjmowania nazwisk przekładanych z bengalskiego (lub innego indyjskiego języka) przybierały one rozmaite formy. To samo nazwisko bengalskie może być dziś zapisywane jako Mukherjee, Mukerjee, Mookerjee lub Mokerjee, po dekolonizacji i osłabnięciu wpływów angielskich konwencji zapisu częste są również wersje Mukerji i (bodaj najpopularniejsza) Mukherji, równolegle używa się poza tym bardziej tradycyjnej formy Mukhopadhyay, a gdyby (jak się to obecnie praktykuje w odniesieniu do nazw i nazwisk starożytnych) dostosować polski zapis do wymowy, wyszłoby z tego Mukerdzi. Tą ostatnią formą oczywiście nikt się nie posługuje, ale wszystkie pozostałe plenią się bujnie.

Problemy są również z zapisem imion. Bengalscy hinduiści nosili zwykle po dwa, przy czym imiona drugie dobierano z dość wąskiej puli – zdecydowanie najpopularniejsze było *Nath* (pan, opiekun), a po nim imiona odwołujące się do religii, typu *Chandra* (dosł. świetlisty – przymiotnikiem tym określano w hinduizmie księżyc oraz jedno z odpowiedzialnych za niego bóstw) czy *Prasad* (dar dla ubogich na chwałę bóstwa). Rzecz w tym, że w alfabecie łacińskim jedni zwykli pisać swoje imiona jako jedną całość (np. Rabindranath Tagore), a inni wręcz przeciwnie (np. Manabendra Nath Roy). Z tych ostatnich wielu, dla ułatwienia, posługiwało się w codziennym życiu tylko nazwiskiem i inicjałami imion (na przykład Manabendra Nath Roy na ogół pod-

pisywał się M.N. Roy) co do tego stopnia weszło współczesnym w nawyk, że nawet w piśmiennictwie naukowym często nie uważa się za potrzebne tego rozszyfrowywać.

Jeszcze większych kłopotów przysparzają imiona muzułmańskie. Przede wszystkim imię takie (lub jedno z imion, jeśli jest ich więcej) często jest dwuczłonowe, przy czym drugi człon nawiązuje do religii: te ostatnie to na przykład „ullah” (skrótowe ul-Allah – Boga), ud-Din (wiary), ul-Islam (islam), ul-Haq (prawdy, ale też Prawdziwego – jedno z 99 imion Allaha), ur-Rahman (łaski oraz Łaskawego – jak poprzednio). Oczywiście ma to sens tylko w dobrze dobranym połączeniu z członem pierwszym, na przykład Tajuddin to Taj-ud-Din, dosł. „Korona wiary”). Wszystkie te imiona pochodzą z arabskiego lub perskiego.

Dla języków tych też nie ma jednolitej transkrypcji na alfabet łaciński, więc np. w wyżej wymienionym zwrocie ul-Haq ostatnia część jest też łatinizowana jako Huq albo Haque, a i użycie dywizów (nieobecnych w oryginalnym zapisie) waha się od przypadku do przypadku; że zaś język bengalski nie zna głoski „z” i w wyrazach importowanych zastępuje ją „dź”, w imionach rodzi to także szczególnie mylące dla Europejczyka oboczności typu Tami-zuddin/Tamijuddin. W przypadku Bengalu, przez wiele lat odciętego od centrów kultury muzułmańskiej, doszedł dodatkowy problem: znajomość perskiego kształtowała się na znośnym poziomie tylko wśród warstw wyższych, z arabskim było jeszcze gorzej, więc w znacznej mierze zanikła świadomość, co to za imiona i o co w nich chodzi! Toteż w klasie średniej (niższa była raczej niepiśmienna) upowszechniły się zapisy, które Araba znającego europejski alfabet przyprawiłyby o zawrót głowy – typu Sirajul Islam czy Sheikh Mujibur Rahman.

Mało tego – w XX wieku drugie lub trzecie imiona muzułmańskie, bądź też ich oderwane bez zrozumienia etymologii fragmenty, zaczęły się powoli przekształcać w nazwiska. I tak Tajuddin Ahmad, w omawianym okresie działacz muzułmańskiej młodzieżówki, był synem Muhammada Yasina Khana – jak widać, w nazwiskach tych nie ma żadnego wspólnego elementu. Historycy bangladescy bardzo też uważają, żeby nie skracać go do „Ahmad”, bo to drugie imię, a nie nazwisko – skracają go co najwyżej do „Tajuddin”. Jego żona po ślubie zmieniła nazwisko na „Tajuddin” ale dzieci tej pary mają na nazwisko „Ahmad” (jednym z nich jest Tanjim Ahmad, wieloletni minister w rządzie bangladeskim). Ojcem Fazlula Huqa był Mohammad Wajed (tu też brak wspólnego elementu w nazwiskach), a sam przyszły polityk nazywał się właściwie Abul Kasem Fazlul Huq – trzy imiona i żadnego nazwiska. A jednak jako jego nazwisko już za życia traktowano powszechnie samo „Huq”!

Wśród muzułmanów bengalskich zdarzają się też nazwiska figurujące przed imieniem, pochodzące od grupy etnicznej – np. Khawaja Nazimuddin – względnie od prawdziwych lub (częściej) wyimaginowanych godności przodków – np. Sheikh Mujibur Rahman. Córką tego ostatniego urodziła się jako „Sheikh Hasina” ale zamiennie używano również kolejności europejskiej i formy „Hasina Sheikh”, a kiedy wyszła za mąż, zaczęła się podpisy-

wać „Sheikh Hasina Wajed” – jedno nazwisko z przodu, drugie z tyłu, a imię w środku! W obu przypadkach nie można tego tłumaczyć jako „szejk” (w Polsce zdarzała się nawet forma „szejkini Hasina”!), podobnie jak popularnego w Indiach nazwiska Khan na „chan” gdyż w Bengalu w ogóle nie było szejków jako takich, a i większość Khanów nie ma z prawdziwymi chanami nic wspólnego (choć niektórzy owszem, np. przywódca izmailitów Aga Khan III, jeden z założycieli Ligi Muzułmańskiej). Przodkowie tych ludzi poprzybiali takie nazwiska po prostu dla prestiżu, jaki niósł samowznaczy tytuł. Nie wolno też, rzecz jasna, skracać np. Sheikhha Mujibura Rahmana do formy „Rahman”, bo to tak, jak gdyby o Franklinie Delano Rooseveltcie pisać „Delano”. Można za to skracać go familiarnie jako „Mujib” – dla Indusów i Banglijczyków jest to chleb powszedni.

Z powyższego galimatiasu postanowiłem wybrnąć w następujący sposób: te z pojawiających się w pracy postaci historycznych, które coś w życiu opublikowały, występują w formach przez siebie wybranych. Nazwiska posłów bengalskiego parlamentu zapisuję tak, jak to czyniły protokoły obrad. W przypadku pozostałych używam zapisu z Banglapedii – wychodząc z założenia, że priorytetem jest, by czytelnik mógł te osoby z czymkolwiek powiązać – a przy braku hasła w jej zasobach po prostu formy najczęstszej. Wyjątkiem od reguły jest Shyama Prasad Mukherjee, w przypadku którego przedłożyłem tę obecną w moich poprzednich pracach i stosowaną m.in. w nazwach indyjskich instytucji, którym patronuje, formę nad preferowaną przezeń wersję „Syama Prasad Mookerjee”. Dodać można: waga tej postaci w ówczesnych dziejach Bengalu była tak duża, że „Mukherjee”, jeśli kontekst nie sugeruje inaczej, to w mojej narracji zawsze ten polityk, choć w pracy pojawia się także kilku innych nosicieli powyższego nazwiska.

W sprawie skrótów nazwisk muzułmańskich w przypisach kierowałem się zdrowym rozsądkiem, uznając, że jeśli np. sam autor nie ma problemu, by zredukować pierwszą część imienia do inicjału, nie ma powodu być bardziej papieskim od papieża. Wspomnę też, że (poza zupełnie wyjątkowymi przypadkami) ujednoliciłem pojawiające się w cytatach różne pisownie tych samych nazwisk; bądź co bądź nie dokonuję tu edycji źródeł, tylko piszę pracę naukową, w której klarowność wyводу dla czytelnika jest istotniejsza. W cytatach pozostawiłem również honoryfikatywny sufiks „-dzi” („-ji” w zapisie angielskim), który można dołączać tak do nazwisk, jak i przydomków.

Problemów z nazwami geograficznymi jest niewiele mniej niż z nazwiskami, poczynając od tego, że niejedna uległa z czasem zmianie. O ile wiadomo dość powszechnie, że Kalkuta to obecnie – choć wciąż mało kto tak mówi – Kolkata, trudniej się domyślić, iż Ćittagong to Ćottogram, Bakar-ganj to Barisal, Sylhet – Srihotto, a dystrykt Tippera nazywa się teraz Comilla (od stolicy). Do tego dochodzą problemy ze spolszczeniami – obowiązujące obecnie „Mojmonsinho” nie jest oczywistą transkrypcją Mymensinghu.

Przyjmując, że najważniejsze jest to, by czytelnik mógł dane miejsce znaleźć na mapie, jedynie w przypadku nazw prowincji i rzek konsekwentnie zastosowałem wersje polskie (nazwy funkcjonujące nadal podane są w ta-

kim zapisie, jaki proponuje Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych). Natomiast nazwy jednostek administracyjnych od szczybla dystryktu poniżej, a także miast i wsi, podałem w zapisie angielskim, aczkolwiek od tej zasady poczyniłem kilka wyjątków.

W przypadku dystryktów są cztery. Chcąc uniknąć skrajnie nieporęcznej nazwy *Chittagong Hills Tracts*, przełożyłem ją jako „Wzgórza Citta-gońskie”; oczywiście przy takim rozwiązaniu *Chittagong* musiał stać się „Cittagongiem”. Z kolei z zapisu „Hooghly” zrezygnowałem dlatego, że trudno, by dystrykt nazywał się inaczej niż przepływająca przez Kalkutę rzeka Hugli, od której wziął nazwę. Wreszcie zdecydowałem się na „Midnapur” zamiast „Midnapore”, jako że w źródłach zdarzają się obie wersje, a pierwsza z nich brzmi wdzięczniej.

Co do miast, niektóre z nazw utrwaliły się w wersjach polskich, których nie ma sensu zmieniać: w Bengalu są to Kalkuta i Dakka (jako „Dhaka” zaczęto tę nazwę transkrybować na alfabet łaciński dopiero za czasów bangla-deskich), poza nim – Bombaj, Karaczi, Lahore, Peszawar i Benares.

Jeśli chodzi o kalkuckie ulice i inne nazwy geograficzne związane z bengalską stolicą, te, które nie uległy zmianie od czasów kolonialnych, zapisuję w wersji przyjętej przez serwis Google Maps. Pozostałe czytelnik znajdzie w poniższej tabeli; gwiazdką oznaczyłem nazwy oficjalne, ale w praktyce nieużywane.

Nazwa dawna	Nazwa obecna
Amherst Street	Raja Rammohan Roy Sarani
Bowbazar Street	Bepin Behari (B. B.) Ganguly Street
Chowringhee Road	Jawaharlal Nehru Road (*)
Cornwallis Street	Bidhan Sarani
Dalhousie Square	BBD Bagh
Dharmatala Street	Lenin Sarani
Government House	Raj Bhawan
Harrison Road	Mahatma Gandhi Road
Lower Circular Road	Acharya Jagadish Chandra (A. J. C.) Bose Road
Park Street	Mother Teresa Sarani (*)
Russa Road	podzielona na Ashutosh Mukherjee Road i Shyama Prasad Mukherjee Road
Upper Circular Road	Acharya Prafulla Chandra (A. P. C.) Road
Wellington Square	Raja Subodh Mullick Square

Podziękowania

Wśród osób, których pomoc wpłynęła na kształt i merytoryczną zawartość niniejszej pracy, na pierwszym miejscu wypada wymienić prof. Elżbietę Walter (Wydział Orientalistyczny UW), która bezinteresownie tłumacząc dla mnie szereg tekstów źródłowych z języka bengalskiego pomogła mi przynajmniej częściowo zniwelować barierę językową; zawdzięczam Jej również liczne istotne informacje nt. realiów regionu oraz możliwość prezentowania fragmentów mojej pracy w ramach proseminariów Katedry Azji Południowej.

Za szereg istotnych uwag, także natury technicznej, podziękowania należą się prof. Jakubowi Politowi (Instytut Historii UJ) oraz mojemu Promotorowi, prof. Janowi Kieniewiczowi (Wydział Artes Liberales UW). Wielkie i owocne wsparcie otrzymałem od prof. Nariakiego Nakazato (Uniwersytet Tokijski), a w pewnych istotnych kwestiach merytorycznych praca niniejsza byłaby gorsza bez pomocy Saleeny Karim (Nottingham), prof. Sekhara Bandyopadhyaya (University of Victoria, Wellington) oraz dra Krzysztofa Iwanka (Akademia Sztuki Wojennej). Cennych rad udzielił mi mój opiekun naukowy w Instytucie Historii PAN, prof. Włodzimierz Mędrzecki. Pomocne okazały się nadto uwagi prof. Krzysztofa Dębnickiego (drugiego obok prof. Polita recenzenta pracy doktorskiej) oraz lic. Kamila Siedczyńskiego. Głęboką wdzięczność jestem też winien prof. Wojciechowi Kriegseisenowi, który jako dyrektor Instytutu podjął decyzję o dofinansowaniu kwotą 5500 złotych moich kwerend badawczych.

Korciło mnie, by dla kontrastu wymienić jedną lub dwie osoby, którym nie dziękuję, bo jawnie zaszkodziły moim badaniom. Po namyśle jednak uznałem, że nie warto tych kwestii rozdrapywać.

Uczucia z innego porządku wyraża natomiast dedykacja. Książkę poświęcam Sanderce, najmilszej przyjaciółce, bez której bardzo możliwe, że dziś nie byłoby nie tylko tej pracy, ale w ogóle mnie.

KIEDY BYLIŚMY BARDZO MŁODZI. WYBRANE ASPEKTY ŻYCIA POLITYCZNEGO I SPOŁECZNEGO BENGALU PRZED ROKIEM 1941

*Gdzie buroskóry oracz się wesóło
śmieje do wołu,
cyklon z cholerą i ze ścierwojadem
przelotem wpada,
indygiem, masłem, herbatą, skórami
handlarz nas mami,
babu aluzji wywrotowych tyle
wciska w paszkwile (...)
Przed dwustu laty handel tam zaczyna
skromny kupczyna,
cichy, uprzejmy, gdzie go biznes zaniósł,
tam już zostanie –
nagle Imperium tworząc, bataliony
na wszystkie strony
roześle i kraj weźmie dla swej Firmy
od gór do Birmy.*

Rudyard Kipling, *Opowieść o dwóch miastach* (przekład własny)

1. Słupy bez drutu, administracja bez perspektyw. Kolonialny Bengal z perspektywy klasowej i ustrojowej

Gdy w roku 1905 po raz pierwszy doszło do rozczłonkowania indyjskiej prowincji Bengal, poddani korony brytyjskiej zarządzili tam już od ponad 125 lat. Rozbiwszy pod Plassey (Palasi) siły *nawaba* Siradż-ud-Dauli, którego rychło zastąpili ulegli zamorskim przybyszom figuranci, Kompania Wschodnioindyjska w ciągu paru lat przejęła efektywną kontrolę nad tym potężnym terytorium, czyniąc z jego mieszkańców króliki doświadczalne, na których z aprobatą Londynu lub bez testowano metody zarządzania milionami zupełnie obcych kulturowo ludzi. Doraźnym efektem tych działań był straszliwy głód w 1770 r.,

a długofalowym i niewiele mniej dewastującym – struktura własności ziemi. Ustawa z 1793 r. (*Permanent Settlement*) nadała ją na własność *zamindarom* (dosł. „ziemianom”); ci miejscowi promineneci, dotąd przynajmniej w teorii zależni od władcy poborcy podatkowi, stali się obecnie niezależnymi obszarnikami. Od kolonizatora otrzymali władzę sądowniczą i fiskalną na poddanych sobie terytoriach, a także możliwość rugowania chłopów niezdolnych do płacenia dowolnie określanych przez *zamindara* czynszów dzierżawnych. Zwłaszcza to ostatnie stało w całkowitej sprzeczności z tradycją: za Wielkich Mogołów i *nawabów* pojęcia prywatnej własności ziemi w ogóle tu nie znano, gdyż w teorii całe państwo należało do władcy. Efekt mentalny nowych regulacji porównać można tylko do szoku, którego doznała polska szlachta na ziemiach zaboru rosyjskiego, gdy po rozbiorach obudziła się jako – z łaski cara – właściciele poddanych sobie „dusz” podlegających handlowi.

Brytyjczykom, prócz chęci wprowadzenia „cywilizowanych” reguł rodem z Albionu, przyświecał zamiar zjednania sobie tradycyjnych elit. Te jednak na skutek kryzysu i rygorystycznie egzekwowanych regulacji przewidujących natychmiastowe odbieranie ziem za zaległości podatkowe szybko straciły znaczną część swoich gruntów na rzecz nowo uformowanej warstwy społecznej zwanej *bhadralokami*¹, a składającej się z bogatych hinduistów. Po powstaniu sipajów w odczuciu indyjskiej opinii publicznej to właśnie *bhadralokowie*, przejmujący część majątków po podejrzanych o sympatie powstańcze muzułmanach, stali się głównymi na terenie Bengalu beneficjentami nowego brytyjskiego porządku. Grupy tradycyjnie wyżej postawione społecznie (od arystokracji po *alimów*, tj. muzułmańskich teologów) postrzegały ich zaś w sposób, który – trzymając się przykładów polskich – porównać można do stereotypu wzbogaconego Żyda w oczach części ówczesnej polskiej szlachty i grup przejmujących jej etos. Strach mieszał się tu z pogardą wobec nowobogackich, niechęcią wobec grupy blisko związanej z kolonizatorami oraz irytacją z powodu naruszenia porządku warnowo-kastowego (co prawda poczesna część tej grupy wywodziła się z najwyższej, bramińskiej warny, przepustkę do niej stanowił jednak status majątkowy, nie pochodzenie, i znalazło się tam np. sporo wzbogaconych potomków rodzin kupieckich²), jakkolwiek co do hinduistów postawy te dotyczyły przede wszystkim wyznawców tej re-

¹ Pojęcie to, dzieląc etymologię z angielską *gentry* (sanskryckie *bhadra* oznaczało człowieka szlachetnego i dobrze wychowanego, co pokazuje identyczność procesów myślowych w tej kwestii wśród użytkowników obu języków), w dużej mierze miało podobne znaczenie, choć sposób powstania tej warstwy i jej majątków każe nieco przesunąć znaczenie w stronę „burżuazji” i poniekąd marksistowskiej kategorii „burżuazji kompradorskiej”.

² Kwestia mobilności kastowej w Bengalu przedkolonialnym (większej niż w innych częściach Indii) i jej ewolucja w XIX wieku to arcyciekawe zagadnienie, które może tu zostać jedynie zasygnalizowane. W każdym razie pochodzenie było wśród *bhadraloków* kwestią drugorzędną; w warstwie tej liczył się majątek i związana z nim pozycja społeczna. Przy tym równoległe z jej wyodrębnieniem się system tabu związanych z przynależnością kastową i religią hinduistyczną w ogóle dość elastycznie dostosował się w Bengalu do potrzeb bogatych *bhadraloków* w stylu dziwnie przypominającym średniowieczną praktykę handlu odpustami. Nie oznaczało to bynajmniej erozji porządku warnowo-kastowego

ligii z innych części Indii. Do tego dochodziły pretensje hinduistycznych konserwatystów za popieranie przez część *bhadraloków* wprowadzanych przez nowe władze reform społecznych, jak zakaz palenia wdów po śmierci mężów (1829 r.), pozwolenie wdowom na zabronione hinduistycznym prawem zwyczajowym powtórne zamażpójście (1855 r.) oraz zakaz małżeństw przed dwunastym rokiem życia – a ściślej, ściganie za ich skonsumowanie jak za gwałt, gdyż nielegalne były już przedtem – wydany w 1891 r. w reakcji na śmierć rok wcześniej 11-letniej Bengalki Phulmani Bai w następstwie nocy poślubnej. O szczególnie gwałtownych protestach w tym ostatnim przypadku będzie jeszcze mowa.

Przeprowadzając wywiad-rzekę z komunistą Abanim Lahirim (urodzonym w 1917 r.), Ranajit Dasgupta spytał go o wspomnienia z dzieciństwa. Okazało się, że jego rozmówca – pochodzący z zamożnej wiejskiej rodziny aspirującej do statusu *bhadraloków*³ – najlepiej pamięta żelazne słupy stojące przed oboma wejściami do domu. Indagując za młodu, skąd się wzięły, dowiedział się, iż

postawiono je tam, by wykluczyć nas ze wspólnoty. Wśród licznych wykroczeń, jakich dopuściła się młodsza gałąź [rodu], najsłabsze stanowił fakt, że mój stryj udał się ongi do Anglii, gdzie miał zdać egzaminy adwokackie; zmuszony spożywać tam posiłki przyrządzone przez niehinduskich kucharzy, utracił w ten sposób status warnowy. Konserwatywni starsi wioski zdecydowali, iż czyn ten wymaga nie tylko ostracyzowania nas, ale i zablokowania wyjść z domu, żebyśmy nie mogli się z niego wydostać. Zdecydowali się więc otoczyć oba wyjścia przymocowanym do słupów drutem kolczastym i tym samym wyznaczyć naszej gałęzi rodziny nieprzekraczalny teren. Z jakiegoś powodu ostatecznie drutu nie zamocowano, słupy jednak już zostały⁴.

Wpływ tych i podobnych doświadczeń z młodości na przyszłą orientację polityczną chłopaka byłby dość jasny nawet gdyby sam Lahiri nie napisał o tym *explicite*.

jako takiego, o czym będzie mowa dalej. Zob. S. Bandyopadhyay, *Caste, Culture and Hegemony: Social Dominance in Colonial Bengal*, New Delhi 2004, s. 48–55 i 58.

³ Zdefiniowanie *bhadraloków* jest trudne, gdyż podobnie jak w wypadku *gentry* nie była to warstwa, do której przynależność określały ściśle reguły: najogólniej rzecz ujmując, oznaczała ona hinduistycznych posiadaczy ziemskich i wyższe warstwy bengalskich hinduistów wywodzące się z takich rodzin (większość z nich, nawet jeśli na co dzień działała w Kalkucie lub innym mieście, za swój dom uważała wiejski „dworek” rodowy), ale „niezależny posiadacz ziemski” mógł posiadać bardzo niewielki splachetek ziemi i wielcy *zamindarowie* bynajmniej nie byli przekonani, że zalicza się on do *bhadraloków* tak samo jak oni. Zob. dalsze uwagi definiujące: J. Chatterji, *Bengal Divided: Hindu Communalism and Partition, 1932–1947*, Cambridge 1995, s. 4–7; Bazlur Rahman Khan, *Politics in Bengal 1927–1936*, Dhaka 1987, s. 44–47; T. Bhattacharya, *In the Name of Culture*, „South Asia Research” vol. 21 (2001), no.2, s. 161–187 (zwł. s. 163–164 i 173–176).

⁴ A. Lahiri, *Postwar Revolt of the Rural Poor in Bengal: Memoirs of a Communist activist*, transl. S. Banerjee, Calcutta 2001, s. 2. W hinduiźmie status warnowy traciło się zresztą (w bardziej ortodoksyjnych środowiskach jest tak nadal) już za samo wypływanie na morze, zwane *kala pani*, czyli mroczną wodą.

Z drugiej strony owe słupy, do których nie zamocowano drutu, stanowią wcale niezłą metaforę postrzegania *bhadraloków* przez środowiska, z których grupa ta się wyłoniła. Dobrze usytuowany w nowym porządku społecznym Bengalczyk miał mniej do stracenia na braku kontaktu z mieszkańcami swej wioski niż na odwrót, jego status budził raczej zazdrość niż niechęć i w latach dwudziestych czy trzydziestych XX wieku mało kto już (przynajmniej we własnej prowincji) robił mu zarzut, że nie przestrzega wszystkich przepisów rytualnych. Paradoksalnie, równoległe z akceptacją, jaką zdobywały sobie zokcydentalizowane obyczaje *bhadraloków*, coraz bardziej nasilały się wśród nich nastroje antybrytyjskie.

W tym czasie nawet wielu z nich samych – a tym bardziej późniejsi historycy – miało już wobec pierwszych pokoleń *bhadraloków* pretensje. Przede wszystkim o to, że grupa ta „zawiodła” Indie, to znaczy nie działała aktywnie na rzecz niepodległości, oraz o współdziałanie z kolonizatorami w budowie porządku ekonomicznego, który działał na niekorzyść drobnych rolników i rujnował rzemiosło (dodatkowym zarzutem natury moralnej jest tu fakt, że źródłem wielu z nowo powstałych fortun było uczestnictwo kupców w handlu opium z Chinami). Jak zauważył w klasycznym i często cytowanym eseju wybitny lewicowy historyk Sumit Sarkar, wbrew własnym złudzeniom *bhadralokowie* nie dali Indiom prawdziwej burżuazyjnej modernizacji, lecz jej karykaturę, bowiem wobec kontroli „drabiny władzy” przez kolonizatorów mimo rosnących majątków nie byli w stanie zapewnić sobie wzrostu pozycji społecznej w ramach Imperium ani też zreformować systemu od wewnątrz, choć niektórzy próbowali. W tym ujęciu postrzegany jako ich największe osiągnięcie „bengalski renesans”, inicjowane i finansowane przez wielu prominentnych *bhadraloków* działania na rzecz odnowy oraz dowartościowania bengalskiej (a w szerszej perspektywie indyjskiej) kultury, stają się galasem, rodzajem zastępczego działania na rzecz ojczyzny ze strony ludzi, których sytuacja pozbawiła możliwości albo chęci do czynów innego rodzaju. Stąd przyjęta przez znaczną część historyków propozycja Sarkara, by ów renesans traktować jako „dzieje wycofania się i załamania (*retreat and decline*)”⁵.

Co się tyczy oskarżeń, że *bhadralokowie* zawiedli Indie, można na nie odpowiedzieć pytaniem, jaki los spotkał tych, których w innych częściach subkontynentu nie zawiedziono organizując powstanie sipajów (Bengal nie wziął w nim udziału, jeśli nie liczyć wywodzących się zeń żołnierzy służących poza prowincją⁶).

⁵ S. Sarkar, *A critique of colonial India*, Calcutta 1985, s. 1–17 (cytat: s. 2). Na temat „bengalskiego renesansu” wiele można przeczytać w wydanej ostatnio ciekawej pracy: D. Kamińska-Jones, *Kobieta, sztuka i kolonizacja. Wizerunki kobiet w strefie kontaktu indyjsko-brytyjskiego*, Toruń 2017.

⁶ W Bengalu jedyne dziewiętnastowieczne buntury były właśnie zrywami wieśniaków inspirowanych islamem, a zwłaszcza ideologią wahhabicką: powstanie chłopskie Titumira w zachodnim Bengalu (1830–1831) i tzw. ruch faraizich (od *faraz* – powinność) w jednym z dystryktów Bengalu wschodniego, którego zwolennicy odmawiali płacenia podatków gruntowych, wchodząc z założenia, że cała ziemia należy do Allaha. Zorganizowana

Nie można też pominąć faktu, że stłumienie oporu insurgentów przyniosło Indiom okres – jakkolwiek by go oceniać – trwałego pokoju i licznych przemian. Bengal skorzystał także na aneksji Birmy w 1884 roku, bowiem z tego dość przedtem zamkniętego gospodarczo kraju ruszyły na zachód przez oczyszczone z piratów morze transporty ryżu, zaspokajające średnio 10% zapotrzebowania prowincji. Przy Bengalu na dłużej pozostał też Asam, zdobyty na Birmańczykach i ostatecznie połączony administracyjnie z Bengalem w 1838 r. Prowincja korzystała wreszcie na tym, że znajdowała się w niej Kalkuta, do roku 1911 stolica Indii Brytyjskich – w wieku XIX stała się ona drugim co do wielkości miastem Imperium, przyciągając jak magnes robotników z całych wschodnich Indii i marzącą o lepszym życiu bengalską młodzież.

Zaledwie zaznaczyć tu można skądinąd zażartą dyskusję historiograficzną na temat bilansu przyniesionych przez Brytyjczyków przemian: industrializacji, urbanizacji i zaszczepiania Bengalowi (jak i reszcie Indii) gospodarki kapitalistycznej. Kontrowersje te dotyczą również ubocznych skutków brytyjskiego panowania, takich jak rozbudowa sieci drogowej i kolejowej czy podjętej równolegle akcji kolonizacyjnej na rzadko dotąd zasiedlonych terenach – np. w królestwie tygrysa bengalskiego, nadmorskich lasach Sundarbanów. Z uwagi na fakt, że naprawdę żyzne tereny zostały już dawno zamienione w pola orne, a te nad oceanem cierpiały na zasolenie gleby, ta ostatnia inicjatywa nie dała z pewnością tak pozytywnych efektów, jak w obróconym w spichlerz Indii Pendżabie albo choćby w birmańskiej delcie Irawadi⁷.

Ogólnie rzecz biorąc, w historiografii indyjskiej ton powyższym debatom nadawały przez lata niepodzielnie dwa wielkie nurty: gandystowski, odrzucający hurtem owe przemiany jako zgubne dla więzi społecznych, duchowości i bliskości z naturą, oraz marksistowski, prezentujący stanowisko dokładnie odwrotne: bez industrializacji i kapitalizmu nie ma wszak ruchu robotniczego i socjalizmu (ani obiegowo rozumianej nowoczesności). Wpływowy nurt historiografii „narodowej”, skupiony na kwestii antykolonialnego oporu, kwestie te pomijał, a próby bardziej wyważonych analiz, podejmujących m.in. problem wpływu nowego porządku na niebrane dotąd pod uwagę aspekty życia ludzkiego (np. kwestie ekologiczne), z trudem torując sobie drogę⁸.

administracja mikropaństwa faraizich została przez Brytyjczyków zlikwidowana równoległe z powstaniem sipajów, ale wyznawcy ruchu jako zorganizowana grupa religijna dotrwali w Bengalu Wschodnim proklamowania Pakistanu, który uznali za *dar ul-Islam*. Omówienie dyskusji historiograficznej na temat związku tych ruchów z wprowadzonymi przez Brytyjczyków przemianami na wsi: S.N. Ahmad, *Origins of Muslim Consciousness in India: A World-System Perspective*, Westport 1991, s. 40–48 oraz I. Iqbal, *The Bengal Delta. Ecology, State and Social Change, 1840–1943*, Basingstoke 2010, s. 67–92.

⁷ Zob. S. Chatterjee Sarkar, *Bengal's Southern Frontier, 1757 to 1948*, „Studies in History” vol. 28 (2012), s. 69–79.

⁸ Zob. np. I. Iqbal, *The Bengal Delta...*, passim (tamże dalsza bibliografia). Kolej na przykład była przez Gandhiego potępiana jako ucząca zbyt łatwego życia: przed jej zbudowaniem, tłumaczył, pielgrzymki do świątyń – wielodniowe i męczące – były pielgrzymkami, a nie przejażdżkami w wolnej chwili. Podobnego typu argumentacja służyła dezawuowaniu innych brytyjskich nowinek (będzie o tym jeszcze mowa).

Do badaczy zachodnich ostatnio bardziej przemawia „gandystowska” szkoła postrzegania brytyjskich rządów, może dlatego, że nieźle komponuje się ona z dyskursem postkolonialnym. Przykładowo w języku polskim kontrargumenty wobec twierdzeń, że brytyjskie rządy przyniosły regionowi pewien rozwój, wyłożył systematycznie w kontekście sąsiedniej Birmy Michał Lubina⁹. Rysowany przezeń obraz przedstawia się w skrócie tak: introdukcja nieznanego w Azji Południowo-Wschodniej kredytu i oferowanie miejscowym wieśniakom kuszących a zbędnych towarów z importu sprawił, że chłopci, dotąd zdolni się na ogół wyżywić, obecnie ryzykownie inwestowali goniąc za zyskiem i wydawali pieniądze na błahostki, w rezultacie często tracąc wszystko; kolonizacja nieuprawnych terenów również wymagała brania kredytów, a dodatkowo wyrwała chłopów z ich dotychczasowego środowiska niszcząc więzi społeczne; wprowadzone przez Brytyjczyków bezosobowe prawo było „obce”, że zaś rozumiała je nieliczna garstka wykształconych, wielcy zyskiwali w ten sposób dodatkowe narzędzie dominacji nad małuczkimi; nawet inicjatywy mające w zamysle poprawić życie wsi nie były na niej rozumiane i odbierano je jako uciążliwą ingerencję, kładąc podwaliny pod rozumienie państwa jako wdzierającego się w codzienne życie opresora, przed którym ocalić może tylko łapówka; świeckość państwa oznaczała koniec wsparcia władz dla religii, co niosło z sobą negatywne skutki natury kulturowej; wreszcie urbanizacja niosła zagładę dotychczasowym więziom społecznym, tworząc w miejsce dawnej wspólnoty zatomizowany tłum poszukujący głównie zysku, a jako efekt uboczny przynosząc gigantyczny wzrost przestępczości – typowe pokłosie rozpadu tradycyjnego porządku.

W przypadku Birmy zarzutom tym nie sposób odmówić racji. W pewnej mierze można je odnieść i do Indii. Ale tylko w pewnej, czego właśnie Bengal jest dobrym przykładem. Nie tylko dlatego, że jemu akurat przemiany te przyniosły nowe perspektywy: to m.in. tamtejsi kupcy stali się w Birmie warstwą średnią, w której rękach pozostawała niższa administracja i handel.

Co do bengalskiej kultury można wręcz prowokacyjnie spytać, czy skutki obecności brytyjskiej nie odcisnęły się na niej pozytywnie. Nie tylko dlatego, że przybyli zza morza orientaliści zabrali się – mimo licznych popełnianych przy tym błędów – do badania dawnych indyjskich tekstów i dzieł kultury z zapalem, którego wielu autochtonom nie dostawało¹⁰. Także dlatego, że ci ostatni otrzymali punkt odniesienia wobec kultury tradycyjnej, przy czym nie starano się jej wykorzystać – sytuacja to na ogół kulturowo niezwykle płodna.

⁹ M. Lubina, *Birma* (seria: *Historia państw świata XX i XXI w.*), Warszawa 2014.

¹⁰ Oczywiście, miało to i minusy – ostatnio, podobnie jak w odniesieniu do podbitej przez Rosję Azji Środkowej, coraz częściej podnosi się, że próbując wydestylować „czyste” zasady rządzące muzułmańską społecznością (w wypadku Indii również innymi) z dawnych traktatów teoretycznych kolonizator brytyjski gubił z pola widzenia elastyczność i zróżnicowanie tradycji miejscowych. Pytanie, czy elastyczność tych ostatnich, nieraz zatracających z biegiem lat np. religijne bezpieczniki mające przeciwdziałać dominacji możnych, była czymś bezsprzecznie pozytywnym. Ten dylemat należy już jednak do sfery nie tylko historii, ale i etyki.

Czego dowodem był właśnie „bengalski renesans”, choć oczywiście jego bogaci patroni i jednocześnie (w dużej mierze) twórcy nie traktowali swojej działalności tak samo. Jednym bliżej było do kosmopolitycznej europejskiej arystokracji poprzednich wieków, która z pracy zależnych chłopów finansowała sobie operowe łoża, innym do dziewiętnastowiecznej burżuazji polskiej czy czeskiej, która choć nie robiła powstań, to również nie skąpiła grosza na wsparcie „narodowej” literatury, muzyki czy w ogóle sztuki. Różne było w tej grupie podejście do władzy brytyjskiej, nie mówiąc o brytyjskiej (i szerzej – europejskiej) kulturze.

Przeniesienie uwagi z motywacji ich czynów na skutki sugeruje jednak, że *bhadralokowie* nie całkiem „zawiedli” Indie. Był bowiem pewien wspólny mianownik w działaniach takiego na przykład Dwarkanatha Tagore’a, twórcy potęgi rodziny, który „jako *zamindar* był bezlitośnie sprawny i skupiony na zysku, bez krzty hojności”¹¹ i całkowicie identyfikował się z Imperium Brytyjskim, ale też w 1828 r. zakładał z Rammohanem Royem religijną organizację *Brahmo Samadź* dążącą do odnowy hinduizmu w pozawarnowych ramach i wpisania go (nie bez wpływu chrześcijaństwa) w kontekst religijnego uniwersalizmu, oraz jego wnuka Rabindranatha, który wstrząśnięty masakrą w Amritsarze w 1919 r. zrzekł się brytyjskiego szlachectwa, Nagrodę Nobla zaś przeznaczył na ulepszenia w podległych sobie wsiach i uniwersytet w Śantiniketanie. Wszyscy oni z jednej strony nobilitowali swoją działalnością klasyczną indyjską sztukę i kulturę, hamując nierzadki w społeczeństwach kolonialnych trend przekształcania się zachodniej edukacji w „maszynę do alienowania” lokalnych elit, a z drugiej, czerpiąc obficie z europejskich wzorców, sprzyjali ich recepcji w coraz szerszych kręgach rodaków. Na początku XX wieku w tzw. dobrych domach – co oznaczało także szeroko rozumianą klasę średnią – czytano zarówno *Upaniszady* i *Bhagawadgitę*, jak i Wordswortha oraz Szekspira¹².

Wpływ importowanej literatury przekształcił klasyczną bengalską poezję i teatr (ludowe tzw. *jatry*, przedstawienia ku czci Kryszny i innych bogów hinduizmu) nie mniej, niż horyzonty polityczne. Poznając w coraz liczniejszych europejskich szkołach zachodnią myśl polityczną i społeczną, rosnąca liczba młodych Bengalczyków zaczynała poważnie traktować oświeceniowe, merytokratyczne i demokratyczne ideały, próbując zaadaptować je do warunków indyjskich. Wysunęło to Bengal na pozycję awangardy, gdy szło o dynamikę aktywności politycznej i liczbę świadomych, mających dobre pojęcie o świecie działaczy, co utrzymało się do końca Indii Brytyjskich. Dla pierwszych pokoleń *bhadraloków* oznaczało to jednak głównie bodziec, by piąć się wyżej w państwowej hierarchii.

¹¹ B.B. Kling, *Partner in empire: Dwarkanath Tagore and the age of enterprise in eastern India*, Berkeley 1976, s. 32. O podejściu Dwarkanatha do *Brahmo Samadź* zob. s. 18–28. Pracę tę warto polecić jako z jednej strony obraz drogi kariery w pierwszym okresie władzy brytyjskiej w Indiach, a z drugiej studium mentalne pierwszego pokolenia *bhadraloków*.

¹² Na temat podejścia *bhadraloków* do zachodniej edukacji zob. J. Chatterji, *Bengal Divided...*, s. 8–12.

Czynienie im zarzutu z lojalności wobec Brytyjczyków jest zresztą odbiciem znacznie późniejszych kategorii myślenia: czy dla wzbogaconych hinduistów, których rodziny robiły kariery we współpracy z Kompanią, Imperium Brytyjskie było w mniejszym stopniu „ich” państwem niż muzułmański sułtanat Bengalu? Identyfikacja z koroną brytyjską wymagała jednak adekwatnej reakcji tej ostatniej, to znaczy przyznawania skłonny do współpracy Indusom większego kęsa odpowiedzialności za losy państwa. Tymczasem po powstaniu sipajów i przejęciu władzy nad Indiami przez brytyjski rząd Londyn obrał dokładnie przeciwny kurs, uznając za podstawowy błąd Kompanii niedokręcenie śruby autochtonom¹³. Indyjscy członkowie Rady Wykonawczej przy wicekrólu wciąż byli nieliczni, w latach 70-tych XIX wieku liczba ich rodaków w administracji bengalskiej mocno spadła, a egzaminy do stanowiącej śmietankę tejże Indyjskiej Służby Cywilnej (odbywające się nad Tamizą, więc wymagające opłacenia sobie podróży, do tego zaś przewidujące m.in. sprawdzenie znajomości łaciny i greki) były dla nich otwarte tylko teoretycznie. Unaoczniał to przypadek jednego z najlepiej wykształconych i najbardziej zokcydentalizowanych *bhadraloków*: Surendranath Banerjee, zdawszy wspomniane egzaminy lepiej niż wszyscy europejscy kandydaci, został zdyskwalifikowany pod zarzutem zatajenia prawdziwego wieku (w tradycji indyjskiej liczyło się go od poczęcia, nie od narodzin). Wyjaśniwszy tę kwestię, zdał egzamin ponownie i został asystentem sędziego w Sylhecie, skąd po jakimś czasie usunięto go ze względu na pochodzenie. Zniechęcony nieskutecznością odwołania, wraz z podobnie myślącymi kolegami założył Indyjskie Stowarzyszenie Narodowe (*Indian National Association*)¹⁴, zaczął wykładać na uniwersytecie w Kalkucie i wydawać gazetę *The Bengalee*, żądając ułatwienia Indusom dostępu do egzaminów¹⁵, zniesienia cenzury prasy, poprawy losu zależnych wieśniaków (o czym dalej) oraz zakończenia rasowej dyskryminacji w naborze na urzędy, usankcjonowanej ustawą o sądownictwie z roku 1872, na podstawie której wyrzucono go z pracy.

Tak się złożyło, że część z tych poglądów podzielał powołany w 1881 roku liberalny wicekról, lord Ripon. Wsparł on zatem złożony w parlamencie przez jednego z członków swej Rady Wykonawczej projekt tzw. ustawy Ilberta (*Ilbert Bill*) uniezależniający skład ławy sędziowskiej od koloru skóry sędziów i oskarżonych (czyli w praktyce pozwalający Indusom na sądownie białych). Inicjatywa wywołała istną histerię w około stutysięcznej spo-

¹³ Zob. np. A. Tripathi, *The Extremist Challenge: India between 1890 and 1910*, Bombay 1967, s. 86–88.

¹⁴ Tekst przemówienia założycielskiego, gdzie mowa była min. o jedności wyznawców wszystkich religii w służbie ojczyźnie, zob. *Speeches and Writings of Hon. Surendranath Banerjee*, Madras 1917, s. 227–231. Znamienne, że jest tam nie mniej odwołań do historii Wysp Brytyjskich niż Indii.

¹⁵ Chodziło o podniesienie wieku, w którym można było do nich przystępować (od 1878 r. wynosił on 19 lat, a indyjski dziewiętnastolatek miał mniejsze od brytyjskiego rówieśnika szanse na zdobycie w tym czasie odpowiedniej wiedzy, nie mówiąc o możliwości popłynięcia do Londynu, gdzie organizowano egzaminy).

łeczności Brytyjczyków zamieszkających w Kalkucie, która wytoczyła przeciw niej najdziwniejsze – i często rasistowskie – argumenty: autochtoni mieli być niecywilizowani, przekupni, nieznający obyczajów brytyjskich (*sic!* jakby Brytyjczycy lepiej znali indyjskie), szczególnie zaś podnoszono konieczność obrony Brytyjek przed mizoginistycznymi – w odczuciu Europejczyków – induskimi sędziami, jakoby czekającymi tylko na okazję, by je upokorzyć oraz pozbawić czci i niewinności. Jak złośliwie podsumowało jedno z wydawanych przez Bengalczyków anglojęzycznych pism, obawiano się, że białe kobiety zostaną „poddane jurysdykcji Kalibanów łypiących pożądliwym okiem na angielskie Mirandy”¹⁶.

Ostatecznie wypracowano dość zgniły kompromis (biały podsądny miał prawo żądać, by co najmniej połowę składu sędziowskiego stanowili Brytyjczycy), ale ujawnione przy okazji ksenofobiczne poglądy poczesnej części kolonizatorów wzburzyły wielu *bhadraloków* oraz ich odpowiedników z innych zokcydentalizowanych miast Indii, zwłaszcza z Bombaju¹⁷. Do protestów dołączyły – bodaj pierwszy raz występując zbiorowo w sferze publicznej – również *bhadra mahile*¹⁸, wystosowując w tej sprawie pisemny protest, w którym nie omieszkano przypomnieć, że Bengalki też należą do płci żeńskiej. Równocześnie nastroje wzburzyła tzw. *Saligram Idol Case*, spór o pewien skamieniały amonit (amonity uważano w Indiach za manifestacje Wisznu), który miała podmienić świątynia mająca go na przechowaniu; sędzia nakazał oddanie amonitu do badań sądowych, co hinduiści uznali za atak na ich religię. Za otwartą krytykę sądu w tej sprawie aresztowany został Banerjee, co doprowadziło do potężnych demonstracji w Kalkucie (na ulice wyszło ponad 10000 ludzi), Delhi czy Punie.

Banerjee, któremu uwięzienie dało w istocie jeszcze większą popularność, natychmiast po wyjściu na wolność zorganizował „wszechindyjską” konferencję w Kalkucie (28–30 grudnia 1883 r.), w istocie pierwszy tego typu zjazd autochtonów za czasów panowania brytyjskiego. Z ową „wszechindyjskością” nie należy przesadzać: konferencję zorganizowano w pośpiechu tak, by zbiegała się z prezentowaną wówczas w Kalkucie Międzynarodową Wystawą Indyjską, na której spodziewano się licznych induskich gości, mimo to delegatów była niewiele ponad setka, a reprezentowali oni elity około 20 największych miast subkontynentu (oprócz Kalkuty m.in. Bombaj, Madras, Delhi, Lahore czy Ahmedabad). Wśród uczestników konferencji większość była oczywiście hinduistami, ale pojawiło się też paru muzułmanów. Tempo organizacji sprawiło, że obrady przebiegały dość chaotycznie, zgodzono się jed-

¹⁶ Na ten temat zob. E. Hirschmann, „White Mutiny”, *The Ilbert Bill Crisis in India and the Genesis of the Indian National Congress*, Delhi 1980, passim i zwłaszcza M. Sinha, „Chatham, Pitts and Gladstones in petticoats”. *The politics of gender and race in the Ilbert Bill controversy, 1883–1884*, [w:] *Western women and imperialism: complicity and resistance*, ed. N. Chaudhuri, M. Strobel, Bloomington 1992, s. 98–118 (cytat. s. 99).

¹⁷ A. Seal, *The emergence of Indian nationalism: Competition and Collaboration in the Later Nineteenth Century*, Cambridge 1971, s. 217–218 i 259–262.

¹⁸ *Bhadra mahila*, dosł. „szlachetna kobieta”, żeński odpowiednik pojęcia *bhadralok*.

nak co do konieczności wprowadzenia w Indiach samorządu terytorialnego na wzór brytyjskiego, a w dalszej perspektywie przyznania politycznego prawa do decydowania o sobie całym Indiom Brytyjskim, oczywiście w ramach Imperium. Te nienowe postulaty były od dłuższego czasu częścią agendy Stowarzyszenia, ale w roku 1882 Ripon, ku radości indyjskich działaczy, podjął pierwszy z nich. W roku 1884 weszła w życie Ustawa o Organach Miejskich (*Bengal Municipal Act*), wprowadzająca w prowincji powszechne wybory do rad miejskich: przy urnie wyłaniać miano dwie trzecie ich składu (reszta pochodziła z mianowania), a także burmistrzów i wiceburmistrzów¹⁹. Jak zauważył wicekról,

jeśli Rady Miejskie mają się w ogóle przydać w przyuczaniu autochtonów do prowadzenia własnych spraw, nie można ich usuwać w cień ciągłą obecnością „Burra Sahiba” [wielkiego pana]. Trzeba im dawać coraz więcej samodzielności, szczebel po szczeblu, choć powinni być doglądani z zewnątrz przez władzę wykonawczą i powstrzymywani, gdyby zeszli na złą drogę²⁰.

Problem polegał na tym, że rychłe usunięcie Ripona zatrzymało ten proces na pierwszym szczeblu. Miejski samorząd miał egzekwować podatki dla Brytyjczyków i obracać resztę na potrzeby lokalnej społeczności (oraz na własne utrzymanie), nie dano mu natomiast żadnych szerszych kompetencji politycznych, a kolejni wicekrólowie nie należeli do zwolenników przyznawania takowych.

Zupełnie co innego oznaczała samorządność z perspektywy będącej domem dla 94% Bengalczyków wsi²¹, bo i tu Ripon uznał za stosowne ją zaszcześcić – a być może odtwarzać, gdyż oddanie wsi w ręce *zamindarów*, zwalnijące Kompanię od uciążliwego i kosztownego budowania administracji w interiorze, wiązało się z likwidacją lub osłabieniem obieralnych rad wiejskich, *pañćajatów*²². Wrzenie na wsi utrzymywało się od dłuższego czasu, począt-

¹⁹ Dotąd z mianowania pochodził cały skład rad, a nadto ich kompetencje obejmowały znacznie większe obszary, co czyniło ich i tak niewielkie możliwości działania iluzorycznymi.

²⁰ Cyt. za: S.N. Singh, P. Kumar, *Problems and prospects of urban local self-government in North – East India – A Case Study of Silchar Municipality in South Assam*, [w:] *Urban Local Self Government in India*, ed. R.N. Prasad, New Delhi 2006, s. 109.

²¹ Dane z 1901 roku za: M. Sanaulah, A.K. Fazlul Huq. *Portrait of a Leader*, Chittagong 1995, s. 30.

²² Bengalskie *pañćajaty* amerykańska badaczka charakteryzowała tak: „W radzie tej zasiadają starsi mężczyźni; młodszy mają głos doradczy. Biedni nie są wykluczeni o tyle, że *pañćajat* składa się ze «wszystkich, którzy mają nieco chleba» tj. tych, którzy mają jakieś dochody, a zatem bez żebraków”. M.W. Smith, *Village notes from Bengal*, „American Anthropologist” vol. 48 (1946), no. 4, s. 583. To jednak sformułowanie mylące, bo ciała te były ograniczone liczebnie (prawo ustalało tę liczebność różnie, ale do końca rządów kolonialnych nigdy nie było to więcej niż 9 osób). Były one uprawnione do zbierania pewnych kategorii podatków, które obracano na prowadzenie szkół podstawowych dla tychże wsi, zob. A. Mitra, *Towards Independence, 1940–1947: Memoirs of an Indian Civil Servant*, Bombay 1991, s. 21 i N. Dutta, *Village Panchayats in India: A Case Study of Assam*, New Delhi 1989, s. 33–42. Na temat budżetu przeciętnej gminy zob. F.O. Bell, *Notes on rural travels in Dinajpur 1939*, MSS Eur. D733, IOR, s. 25–26; o wyborach do *pañćajatu*: tamże, s. 65–66. W języku angielskim używa się na ogół terminu „Union Board”, gdyż obejmo-

kowo przede wszystkim z powodu zmuszania chłopów do przynoszącej zyski *zamindarom* uprawy indyga kosztem ryżu, na co wieśniacy reagowali czasem buntem (przykładem pokojowy i krwawo stłumiony protest z 1859 r., który dramaturg Dinabandhu Mitra unieśmiertelnił swoim *Zwierciadłem indyga*), częściej jednak petycjami do władz, zwłaszcza odkąd podlegały one Londynowi, a nie Kompanii²³. Ostatecznie w 1860 r. sformowano Komisję ds. Indyga, której działania poskutkowały prawnym zakazem zmuszania wieśniaków do upraw czegokolwiek wbrew ich woli. Jeszcze wcześniej, w roku 1859, przyjęto pierwsze w historii brytyjskiego Bengalu prawo mające chronić chłopów, Ustawę o Czynszach (*Bengal Rent Act*): zakazano podwyższania czynszu dzierżawnego i przyznano „prawo zasiedzenia” (dziedziczne i chroniące przed usunięciem z ziemi) wieśniakom, którzy przez co najmniej 12 lat uprawiali ten sam kawałek gruntu. I choć w efekcie wielcy plantatorzy indyga wyprowadzili się do Biharu, co zresztą przeniosło tam i powstania, podobne praktyki na mniejszą skalę nie ustały: *zamindar*, dysponujący uzbrojonymi oddziałami wiernych sobie ludzi, nadal miał znacznie szersze pole manewru. Prócz nagiej siły mógł liczyć na korzystne dla siebie interpretacje prawa przez sądy, uwikłanie wsi w długi i jej niewiedzę na temat nowych regulacji²⁴.

Utrudnione przez politykę brytyjską i fatalny stan infrastruktury wiejskiej (choćby irygacji) położenie chłopów czyniło ich jeszcze mniej odpornymi na klęski żywiołowe. Unaoczniał to wywołany słabym monsunem, a pogłębiany złym stanem komunikacji i brytyjskim niedoświadczeniem, głód we wchodzącej w skład Bengalu Orisie z lat 1866–1868, który według różnych wyliczeń przyniósł 4–5 milionów ofiar²⁵.

Czasem zgneębieni wieśniacy zrywali z biernością. Do legendy przeszedł zryw w Pabnie we wschodnim Bengalu w roku 1873, zarówno z racji długości (dziewięć miesięcy) jak i generalnie pokojowych metod strajku oraz haseł protestujących, którzy żądali przyznania im statusu bezpośrednich poddanych „*maharani* Wiktorii”, co oznaczałoby odebranie władzy *zamindarom*²⁶.

wały one zwykle starszyznę całej *union*, czyli gminy. Na temat kształtowania się struktury społecznej na wsi po narzuceniu *Permanent Settlement* zob. np. A. Majumdar, *The Tebhaga Movement: Politics of Peasant Protest in Bengal 1946–1950*, Delhi 2011, s. 33–41.

²³ Bardzo ciekawym i łatwo dostępnym źródłem – z racji umieszczenia w całości na serwisie Google Books – są dotyczące tej kwestii dokumenty wydane w zbiorze *Selections from the Records of the Government of Bengal*, no. XXXIII: *Papers relating to indigo cultivation in Bengal*, vol. I–II, Calcutta 1860. Na temat ekonomicznych i pozaekonomicznych przyczyn zrywów chłopskich zob. I. Ray, *Bengal industries and the British industrial revolution (1757–1857)*, New York 2011, s. 211–241; B. Kling, *The Blue Mutiny: The Indigo Disturbances in Bengal, 1859–1862*, Philadelphia 1966; A. Rao, B.G. Rao, *The Blue Devil: Indigo and Colonial Bengal*, Delhi 1992.

²⁴ Na temat sporu o interpretację nowego prawa zob. A. Sen, *Agrarian Structure and Tenancy Laws in Bengal 1850–1900*, [w:] *Perspectives in Social Sciences 2: Three Studies on the Agrarian Structure in Bengal 1850–1947*, ed. A. Sen, P. Chatterjee, S. Mukherji, Delhi 1982, s. 12.

²⁵ Na ten temat zob. np. H.K. Mishra, *Famines and Poverty in India*, New Delhi 1991, s. 97–138.

²⁶ K.K. Sengupta, *Pabna Disturbances and the Politics of Rent, 1873–1885*, Calcutta 1974, passim. Skądinąd również najbogatszych *zamindarów* nazywano zwyczajowo radzami lub maharadzami.

Wydaje się, że to właśnie wtedy do ich sprawy zaczęła się odnosić z sympatią liberalna i mniej związana z wielkimi *zamindarami* (czyli również mniej wpływowa) część *bhadraloków*, a także wicekról Ripon. Zaraz po objęciu stanowiska sformował on Komisję ds. Podatku Rolnego (*Rent Commission*), która, zbadawszy sytuację na bengalskiej wsi w 1882 r., przedstawiła zbiór zaleceń. Generalnie panowała zgoda, że chcąc poprawić byt wieśniaków trzeba uniezależnić od woli *zamindara* szersze ich rzesze.

Z tego korzenia wyrosła promulgowana w roku 1885 Ustawa o Dzierżawach (*Bengal Tenancy Act*). Ustanawiała ona niezmiennosc czynszu dzierżawnego dla tych chłopów, którzy uprawiali ziemię w obrębie jednej wioski (niekoniecznie ten sam jej spłacheć) przez lat 12. *Zamindar* mógł podwyższyć czynsz tylko wtedy, gdy udowodnił przed sądem, że istnieją ku temu obiektywne przyczyny, jak wzrost wartości ziemi lub inflacja (w tym miejscu przypomnieć należy, że bynajmniej nie przekładało się to na podwyżkę sum wnoszonych przez niego do kasy rządowej), ale zakazano mu rugowania z ziemi chłopów płacących stały czynsz i chronionych przez prawo zasiedzenia. Także pozostałych w myśl nowych regulacji było trudniej usunąć z gospodarstwa²⁷.

Czym innym była jednak litera prawa, czym innym praktyka. *Zamindarowie* nadal ściągali od chłopów półlegalne podatki (zwane *salami*) od sprzedaży ziemi, dziedziczenia jej, ścinania drzew czy kopania studni, wyrosłego ze zwyczaju dawania nie całkiem dobrowolnych darów zwierzchnikowi w zamian za prawdziwe lub mniemane dobrodziejstwa. Oraz całkiem nielegalne, choć także zwyczajowe świadczenia innego rodzaju, określane zbiorczymi nazwami *begar* (gdy szło o bezpłatną pracę) i *abwab* (gdy chodziło o „podatki” w naturze bądź w gotówce)²⁸. Szczególnie zniechęcającym typem

²⁷ L. Kabir, *Land Laws in East Pakistan*, vol. II: *The Bengal Tenancy Act, 1885*, Dacca 1965, s. 13–15; Ch. Panda, *The decline of the Bengal zamindars: Midnapore, 1870–1920*, Delhi 1996, s. 135–159 (z tej poza tym niezłej pracy mogłoby wynikać, że *zamindarowie* w omawianym okresie mieli coraz trudniej i gorzej; może to i prawda, ale wyłącznie w porównaniu z gigantycznymi przywilejami udzielonymi im pod koniec wieku XVIII). Pełen tekst ustawy: *The Bengal Tenancy Act: being Act VIII of 1885 (as amended by Act VIII of 1886) with notes and annotations, judicial ruling, the rules made under the act by the local government, the High Court, and the Registration Department, and the forms of registers prescribed by the Board of Revenue*, Calcutta 1890, http://www.archive.org/stream/bengal-tenancyact00rampuoft/bengaltenancyact00rampuoft_djvu.txt (dostęp: 22 VI 2020). Zob. również cenne uwagi na temat okoliczności jej wprowadzenia i kolejnych projektów uregulowań prawnych dotyczących wsi: M. Brillman, *Bengal Tiger*, *Celtic Tiger: The Life of Sir Antony Patrick MacDonnell, 1844–1925*, Chicago 2009, s. 30–45.

²⁸ Harun-or-Rashid, *The Foreshadowing of Bangladesh: Bengal Muslim League and Muslim Politics 1906–1947*, Dhaka 2012, s. 56; S. Das, *Communal Riots in Bengal, 1905–1947*, Delhi 1991, s. 18; A. Cooper, *Sharecropping and Sharecroppers' struggles in Bengal, 1930–1950*, Calcutta 1988, s. 87–91. *Abwab* ściągano przy takich okazjach jak narodziny czy pogrzeb w rodzinie *zamindara* lub organizowane przezeń większe święta (rzecz szczególnie zapalna, gdy obszarnek wyznawał inną religię niż chłop). Różne typy tego rodzaju obciążeń wyliczane są w: S.C. Sarkar, *The Sundarbans: Folk Deities, Monsters and Mortals*, New Delhi 2010, s. 146; B. Chattopadhyay, *Agrarian Structure, Movements and Peasant Organisations in India*, vol. IV: *West Bengal*, New Delhi 2004, s. 20 (leciwa – po-

abwab był tzw. podatek bazarowy (*hat tola*); ponieważ miejsca targowe znajdowały się zwykle na ziemi obszarnika, ściągano tam – rzekomo na ochronę bazaru – rozmaite świadczenia od sprzedających, a czasem nawet od kupujących²⁹. Innym sposobem łamania prawa była dobrze znana z historii nowożytnej Polski praktyka windowania do „normalnego” poziomu czynszów dzierżawnych, gdy nowi osadnicy, wabieni przedtem bardzo niskim poziomem wymaganych świadczeń, przekształcili nieużytki (np. dżunglę) w pola orne. Dotyczyło to na przykład plemienia Santalów ze wschodniej części dystryktu Malda³⁰. Jeszcze inną oszukańczą praktyką, i to częstą, była – jak dziś by to nazwano – kreatywna geodezja. Chodziło o to, że czynsze dzierżawne płacono się według prawa od ilości posiadanych *bigh* gruntu, tyle że nieobcyi w miernictwie wieśniacy nie wiedzieli, ile właściwie *bigha* wynosi. Nie wiedzieli tego też Brytyjczycy, którym, gdy wzięli się za własne pomiary, opadły ręce: w jednym tylko dystrykcie Dinajpur *bigha* według różnych obszarników wynosiła od 0,28 do 1,10 akra, przy czym przelicznik ilości *bigh* na wysokość płaconego czynszu pozostawał ten sam³¹. Ilustruje to – nawiasem mówiąc – jedną z licznych trudności, którą napotkała idea konsekwentnego wdrażania w Indiach możliwie jednolitego systemu prawnego: naturalnie, można te różnice przedstawiać jako pokłosie różnorodności tradycji regionalnych (i zbesztać kolonizatorów za ich nieposzanowanie), ale byłoby to w świetle podanych przykładów nadużyciem.

wstała w latach siedemdziesiątych – ale być może najbardziej metodyczna praca o wiejskich zrywach w Bengalu), a także w: P. Custers, *Women in the Tebhaga Uprising: rural poor women and revolutionary leadership, 1946–47*, Calcutta 1987, s. 21; mimo wyjątkowo radykalnie marksistowskiego nastawienia autora książka ta ma bardzo wiele zalet – m.in. wykorzystuje materiały pomieszczone w mało znanych czasopismach oraz omawia liczne szczegóły życia wiejskiego w Bengalu, które autorom rodzimym (w tym autorom wspomnień) umykają jako oczywiste.

²⁹ Omówienie tej praktyki wraz z tabelą wysokości przykładowych podatków: B. Chattopadhyay, *Agrarian Structure...*, vol. IV, s. 196–198.

³⁰ T. Sarkar, *Bengal 1928–1934: The Politics of Protest*, Delhi 1987, s. 46–47 i A. Cooper, *Sharecropping...*, s. 30–32. Drabina administracyjna w Bengalu wyglądała następująco: prowincja dzieliła się na dywizje (*division*), te z kolei na dystrykty (*district*), te zaś na pod-dywizje (*sub-division*), a te na rewiry policyjne (*thana*), składające się z gmin (*Union*) obejmujących po kilkanaście wsi. Dywizji było pięć (Dakka, Ćittagong, Rajshahi, Burdwan i Prezydencja, czyli dywizja kalkucka), dystryktów 27, pod-dywizji 84, rewirów 186, gmin 5600, wsi (według spisu powszechnego z 1941 r.) 84 213. Dane za: *Personal Diary, R. G. Casey*, Photo Eur. 48, IOR (dalej: *Casey's Diary*), vol. II, s. 74. O Santalach: S. Hatch-Barnwell, *The Last Guardian. Memoirs of Hatch-Barnwell, ICS of Bengal*, Dhaka 2011, s. 98–102; F.O. Bell, *Notes on rural travels...*, s. 75–76; A. Cooper, *Sharecropping...*, s. 27; Abdus Sattar, *In the sylvan shadows*, Dacca 1971, s. 52–102 (w innych częściach książki równie znakomite omówienie pozostałych plemion zamieszkujących teren obecnego Bangladeszu). Mapa pokazująca rozmieszczenie mniejszości w obecnym Bengalu Zachodnim wraz z omówieniem: H. Mandal, S. Mukherjee, A. Datta, *India: An Illustrated Atlas of Tribal World*, Kolkata 2002, s. 30–32.

³¹ S. Hatch-Barnwell, *The Last Guardian...*, s. 30 (na temat innych problemów z bengalskimi miarami i wagami zob. tamże, s. 153–154). Ostatecznie wprowadzono tzw. standardową *bighę* – 0,33 akra.

Ogólną strukturę społeczną wsi po roku 1885 można przedstawić tak³²: w hierarchii społecznej na szczycie znajdowali się *zamindarowie* i niezbyt liczna grupa *talukdarów* – zamożnych właścicieli posiadających ziemię na własność (a więc płacących podatki bezpośrednio rządowi), choć nie tak wiele, by znajdowały się na niej cudze gospodarstwa, z których musieliby zbierać podatki (to właśnie odróżniało ich od *zamindarów*³³). *Zamindarom* podlegali liczni dzierżawcy (*tenant*) także zróżnicowani co do majątku. Najzamożniejsi z nich byli *pradża* – bogaci wieśniacy: z tej grupy rekrutowali się *dżotedarowie*, to znaczy pośrednicy między *zamindarem* a uboższymi chłopami, odpowiedzialni za zbieranie czynszu dzierżawnego³⁴. Ten status dawał im pewną ochronę przed samowolą *zamindarów*, toteż bogatsi członkowie tej grupy – „na ogół nisko położeni pod względem rytualnym [gdy byli hinduistami], ale dominujący w lokalnej okolicy”³⁵ – uważali się za równych *talukdarom*³⁶. Część *dżotedarów*, jak również inni *pradża*, miała więcej niż 33 akry ziemi (umowna granica wielkości gospodarstwa niewymagającego zatrudnienia dodatkowej siły roboczej); taki wieśniak był uznawany za bo-

³² Podstawowa praca na ten temat: T. Hashmi, *Pakistan as a Peasant Utopia: The Communalization of a Class Politics in East Bengal, 1920–1947*, Boulder 1992, s. 1–21 i 37 (tamże cenne uwagi na temat odpowiednich dla problematyki bengalskiej wsi narzędzi badawczych). Inne ważne uwagi porządkujące na temat struktury społecznej wsi: J. Chatterji, *Bengal Divided...*, s. 58–63; D.N. Dhanagare, *Peasant Movements in India 1920–1950*, Oxford 1983, s. 157–159. Omówienie dyskusji historiograficznej na temat siatki pojęciowej dotyczącej tej kwestii: A. Majumdar, *The Tebhaga Movement...*, s. 19–20.

³³ Mogli jednak posiadać dowolną ilość prywatnej ziemi uprawianej rękoma robotników rolnych.

³⁴ Określanie tej grupy jako *dżotedarów*, jak ich najczęściej nazywano, przyjmuję za Hashmim; w różnych regionach istniały bowiem też inne nazwy – *haloadarowie*, *basuniowie* i *mandalowie*. Zob. tamże, s. 3. Istniało też określenie *latdarowie*, które do XX wieku zdążyło właściwie wyjść z użycia: oznaczało ono kolonistów z Sundarbanów (ów lesisty obszar nie został objęty *Permanent Settlement*), dzierżawiących od państwa ziemię, którą zobowiązywali się wykarczować i przygotować pod uprawę. Rychło przeistoczyli się oni w obszarników, mających własnych *dżotedarów*. A.K. Gupta, *Forest-Fire in the Sundarbans, The Communist and the Kakdwip Rising 1946–50*, Occasional Papers on History and Society, Nehru Memorial Museum, New Delhi 1985, s. 4–5. Na posiadłości *dżotedara*, prócz terenów uprawianych przez połowników, składała się *khas* – ziemia, którą uprawiał on sam, a raczej przy pomocy parobków i robotników rolnych. Tę ziemię także mogli w części puszczać w dzierżawę, ale ewentualny dzierżawca nie mógł uzyskać na niej zasiedzenia, co sprawiało, że obszarnicy starali się, by do tej kategorii zaliczono im jak największy areal (A. Cooper, *Sharecropping...*, s. 25).

³⁵ T. Sarkar, *Bengal 1928–1934...*, s. 5.

³⁶ Należy pamiętać, że, jak to ujął Hashmi, „podobnie jak w feudalizmie zależność wasalna niekoniecznie implikowała niższość (...) i niejeden *dżotedar* miał w istocie więcej ziemi niż *zamindar*” (T. Hashmi, *Pakistan as a Peasant Utopia...*, s. 35). Przykład – w mikroskali – roli, do której w sprzyjających okolicznościach mogli dojść *dżotedarzy*: A.K. Dutta, *Rice trade in the ‘rice bowl of Bengal’: Burdwan 1880–1947*, „The Indian Economic and Social History Review” vol. 49 (2012), nr 1, s. 93–95; zob. też np. F.O. Bell, *Notes on rural travel...*, s. 2, 4 i 12 (znakomite źródło nt. realiów wsi w ogóle). Nic w tym dziwnego, bo ich powinności finansowe wobec *zamindara* – inaczej niż tych, którzy dzierżawili od nich grunta – były ściśle określone.

gatego i zwyczajowo nazywano go „posiadaczem dzierżawy” (*tenure holder*), co miało go odróżniać od zwykłego chłopca-dzierżawcy (*tenant*), sugerując, oczywiście często z wielką przesadą, że sam nie brudzi sobie rąk pracą fizyczną. Bezrolny mógł zostać poddzierżawcą (*subtenant*), którego udostępniający mu ziemię bogatszy wieśniak mógł wyrzucić z dnia na dzień, albo jeszcze niżej położonym w wiejskiej hierarchii połownikiem (*sharecropper*)³⁷ wypłacającym się nie czynszem, lecz częścią (nie zawsze połową) plonów³⁸. Mógł też zostać robotnikiem rolnym, na których usługi, zwłaszcza w czasie intensywnych prac polowych, zapotrzebowanie w większych majątkach było spore. Zresztą i chłopci mający kawałek ziemi do uprawy często dorabiali sobie w ten sposób. Na „biedniaków” i „średniaków” istniało zbiorcze określenie *kriszak*, czyli ktoś, kto sam uprawia ziemię – najogólniej rzecz biorąc, *kriszakowie* to ci, którzy są biedniejsi niż *pradża*. Wszystkich zaś mieszkańców wsi, którzy nie byli w świetle prawa właścicielami posiadanej ziemi ani „posiadaczami dzierżawy”, nazywano zbiorczo rajatami (*ryot*)³⁹, czasem wyodrębniając wieśniaków zależnych od rajatów jako pod-rajatów (*sub-ryot*) co na ogół tłumaczę po prostu jako „chłopów” (choć była to kategoria węższa, bo nie obejmowała bezrolnych), chyba że kontekst wymaga sprecyzowania pojęcia.

W poszczególnych regionach prowincji różnice majątkowe na wsi oraz status i pozycja obszarników przedstawiały się rozmaicie. Nie ma w każdym razie wątpliwości, że od momentu promulgowania tego prawa (choć trudności w jego egzekwowaniu były identyczne co w wypadku poprzedniego) udział rajatów w strukturze własności bengalskiej ziemi rósł nieustannie aż do Wielkiego Kryzysu. We wschodnim Bengalu (poza szczególnym przypadkiem górzystego, zamieszkałego przez niezależne plemiona dystryktu Wzgórz Cittagońskich [*Chittagong Hills Tracts*]) na początku wieku XX pola rajatów i pod-rajatów zajmowały około 70% ziemi⁴⁰. Niekoniecznie musiało to wszelako znajdować odzwierciedlenie w dokumentach – jak zauważali Brytyjczycy w tym samym czasie, większość dzierżawców nie dysponowała żadnym pisemnym potwierdzeniem tego stanu rzeczy, co najwyżej dowodami zapłaty

³⁷ W Bengalu nazywano ich *bargadarowie*, *adhiarowie* lub *bhagdarowie*. Ogólne uwagi na temat położenia tej grupy: A. Cooper, *Sharecropping...*, s. 80–85 i T.K. Ghosh, *Operation Barga and Land Reforms (An Indian Experiment)*, Delhi 1986, s. 6–26.

³⁸ Plony w tym wypadku oznaczały nie tylko ziarno, lecz i słomę, służącą za paszę dla zwierząt, paliwo oraz materiał na strzechy. Zob. P. Custers, *Women in the Tebhaga Uprising...*, s. 19.

³⁹ Różnicy między „posiadaczem dzierżawy” a rajatem nie potrafił dokładnie sprecyzować nawet prawodawca w *Bengal Tenancy Act*. Można przy okazji dodać, że w ustawie tej dzielono ludność wiejską pracującą na cudzej ziemi na trzy kategorie: „posiadaczy dzierżaw”, rajatów i pod-rajatów. Istniało też określenie „rajaci z zasiedzeniem (*settled rayats*)”. Inne ważne uwagi na ten temat: B. Chakrabarty, *Peasants and the Bengal Congress, 1928–38*, „South Asia Research” vol. 5 (1985), s. 29–30.

⁴⁰ T. Hashmi, *Pakistan as a Peasant Utopia...*, s. 37. Źródłem tych danych są jednak znacznie późniejsze ustalenia dokonane na zlecenie rządu pakistańskiego (brytyjskie spisy powszechne nie badały udziału poszczególnych kategorii ludności w strukturze własności ziemi ornej). Wiadomo natomiast, że podobna struktura przetrwała do czasów bangladeckich. Zob. J. Arens, J. van Beurden, *Jhagrapur. Poor peasants and women in a village in Bangladesh*, Amsterdam 1977, s. 2–3.

czynszu, a te nie zawierały danych o położeniu i obszarze uprawianej ziemi; dokumenty, jeśli istniały, były często celowo fałszowane bądź niszczały z racji złego przechowywania⁴¹.

W ogóle system dzierżaw i poddzierżaw oraz wynikających z nich zależności był w Bengalu gęszczem, w którym potrafili się pogubić najlepiej kwalifikowani specjaliści z Indyjskiej Służby Cywilnej (*Indian Civil Service*, ICS), zwłaszcza odkąd wielu *zamindarów* zamieszkało na stałe w mieście, ograniczając się do inkasowania zysków i administrowanie ziemią pozostawiając zaufanym ludziom lub po prostu *dżotedarom*. Ci z kolei, wzbogaciwszy się, nierzadko szli podobną drogą i sami szukali administratorów. Skutki były niekiedy gorsze niż u Gogola: gdy w czasach niepodległości zabrano się za sanację stosunków na roli, trafiono na 61 pośredników pomiędzy *zamindarem* a oraczami faktycznie uprawiającymi pewne poletko – nie trzeba dodawać, że każdy z nich miał z wytworzonych tam plonów jakiś dochód⁴². Skrajny wprawdzie przykład tłumaczy dobitnie, dlaczego w twierdzeniu, że zniesienie systemu *zamindarów* nie tylko pomogłoby rolnikom, lecz i zagwarantowałoby natychmiastowy skok dochodów budżetowych, tkwiło ziarno prawdy. Dochody te jednak nie wzięłyby się z powietrza, lecz z pieniędzy przechwytywanych dotąd nie tylko przez wielkich *zamindarów*, ale i *dżotedarów* oraz drobnych rentierów: poddzierżawy, zwłaszcza w czasie Wielkiego Kryzysu, stały się „zyskową inwestycją. Przykładowo, emerytowany kierownik biura (*head clerk*) mógł zainwestować oszczędności w trzecią część poddzierżawy czwartego lub piątego szczebla, by zapewnić godne dochody sobie i spadkobiercom”⁴³. Tłumaczy to, skąd wzięła się potęga przeciwnego zmianom lobby – małych i dużych beneficjentów systemu różnego typu było w połowie lat czterdziestych, jak szacowano, około 15 milionów⁴⁴ (gdy wielkich obszarników – tylko około 1950⁴⁵). Jak nie bez racji zauważył w 1946 r. ówczesny premier Bengalu Hussein Shaheed Suhrawardy, to właśnie ta grupa była „prawdziwymi pijawkami” w systemie zarządzania ziemią. Faktycznie, o ile *zamindarowie* niekiedy przyjmowali wobec „swoich” chłopów patriarchalną, opiekuńczą postawę, o tyle tamci jedynie kasowali zyski, natomiast chłopom w niczym się nie przysługiwali (minister handlu i przemysłu Shamsuddin Ahmed dodawał wówczas, że skłonność do inwestowania oszczędności w ten sposób zabija perspektywy industrializacji⁴⁶).

⁴¹ S. Das, *Communal Riots...*, s. 18.

⁴² S. Hatch-Barnwell, *The Last Guardian...*, s. 29 i 75; zob. też: B. Chattopadhyay, *Agrarian Structure...*, vol. IV, s. 5.

⁴³ S. Hatch-Barnwell, *The Last Guardian...*, s. 29–30; zob. też: A. Lahiri, *Postwar Revolt...*, s. 72–73.

⁴⁴ Zob. *Assembly Proceedings, Official Report, Bengal Legislative Assembly* (dalej: BLA), vol. LXXII, cz. 1, First Session, 1947, 12 marca 1947, Alipore 1947, s. 134.

⁴⁵ BLA, vol. LXXII, cz. 3, First Session, 1947, 21 kwietnia 1947, s. 129.

⁴⁶ Protokół posiedzenia bengalskiego gabinetu, 27 czerwca 1946, Cabinet Papers (zdigitalizowane maszynopisy, dalej jako CPB), s. 5. Suhrawardy odpowiadał, że do rozwoju przemysłu trzeba też innych rzeczy – np. surowców – ale *zamindarowie*, gdy wykupić ich ziemię, może i zainwestują w przemysł.

W roku 1941 superintendent policji z dystryktu Rangpur, alarmując swych zwierzchników, że niezadowolenie na wsi wzrasta, scharakteryzował położenie tamtejszych dzierżawców w słowach, pod którymi mogłaby się podpisać nawet radykalna lewica:

Moim zdaniem krzywdy tych ludzi są wyraźne, nawet jeśli zadawnione, i jeżeli CPI [komuniści] lub jakakolwiek inna grupa zacznie bić w sprawców owych krzywd, ryzyko rozprzestrzenienia się zamieszek będzie znaczne. Przeprowadziłem wizję lokalną w kilku wioskach dwóch rewirów i jej wyniki wzmogły moją sympatię do dzierżawców. System wygląda tak:

Džotedar puszcza wieśniakowi w dzierżawę ziemię wartą od 30 do 50 rupii. Następnie zabiera połowę plonów, które przy obecnych cenach może sprzedać za jakieś 25 rupii. To w dużym uproszczeniu oznacza, że *džotedar* otrzymuje z tej ziemi 25 rupii rocznego czynszu. Obszarnikowi wyższego szczebla [tj. *zamin-darowi*] płaci z tego dwie i pół do trzech rupii za *bighę*. A zatem z gospodarczego punktu widzenia *džotedar* jest bezużytecznym pośrednikiem, który za swoje usługi pobiera – z kieszeni dzierżawcy – dwudziestoprocentową prowizję. Dalej, w maju i wrześniu [pory siewu] dzierżawca na ogół musi pożyczać ziarno od swego *džotedara* – niekiedy wręcz ma taki obowiązek⁴⁷ – i spłaca je po żniwach z nominalnie 50% odsetkami. Używam słowa „nominalnie” bo w wielu przypadkach odsetki potrafią sięgać i 200%. Metoda jest następująca: ziarno pożyczane jest w maju, gdy jego cena jest wysoka, a oddawane po żniwach, kiedy ceny zwykle spadają. Odsetki są wyliczane w pieniądzu, ale trzeba je spłacać w naturze.

W efekcie zdarzały się przypadki, że „dzierżawca płaci 200% odsetek po trzech-czterech miesiącach, co daje 600% rocznie”⁴⁸. Chętnych do objęcia ziemi nie brakowało, więc obszarników bynajmniej nie martwiło, iż niejeden połownik nie jest w stanie spłacić swych zobowiązań i staje się *de facto* niewolnikiem za długi. Zdegradowany do statusu parobka, mieszkał wraz z sobie podobnymi w budynku gospodarczym obszarnika (*dhana*), gdzie *džotedar*, jeśli zależało mu na podniesieniu morale służących, kwaterował czasem w charakterze ich „pocieszycielek” pozbawione perspektyw wieśniaczki⁴⁹. Symbolicznego wymiaru nabiera w tym kontekście skrajny wprawdzie przypadek z Sundarbanów: od nielicznej garstki, która nie potrzebowała w danym roku pożyczek od obszarnika, ten ostatni pobierał za to specjalne odszkodowanie (*sic!*)⁵⁰; wedle *bon motu* pewnego komunisty, „nie ma połownika bez kredytu (*Karja cara adhiar nai*)”⁵¹. Jak podsumowywał w marcu

⁴⁷ Przy okazji obszarnik nierzadko decydował, co dzierżawca (zwłaszcza połownik) ma uprawiać. Przykłady: A. Cooper, *Sharecropping...*, s. 85.

⁴⁸ Tekst listu w: A. Majumdar, *The Tebhaga Movement...*, s. 160–162. Praktyki tego rodzaju omawiano niekiedy i w bengalskim parlamencie, zob. B.L.A., vol. LXXII, cz. 1, First Session, 1947, 12 marca 1947, s. 130. Oczywiście bywało i tak, że owe 50% stanowiło rzeczywiste 50%, zob. F.O. Bell, *Notes on rural travels...*, s. 73 – ale nadużycia były częste i tym boleśnieszce.

⁴⁹ A. Majumdar, *The Tebhaga Movement...*, s. 224 i 254.

⁵⁰ A.K. Gupta, *Forest-Fire in the Sundarbans...*, s. 10.

⁵¹ B. Chattopadhyay, *Agrarian Structure...*, vol. IV, s. 103–104.

1947 r. – w apogeum zorganizowanego przez skrajną lewicę chłopskiego ruchu *tebhaga* – oficer pod-dywisji Thakurgaon,

dotychczasowe dzieje postępowania obszarników wobec połowników nie są radosne. Roją się od nielegalnych wysiedleń, gigantycznych odsetek oraz oszustw przy użyciu podfałszowanych odważników i miar⁵². Pole było przygotowane na siew, a ziarno rzucili przyjezdni komunistyczni agitatorzy⁵³.

Problem dotyczył znacznej części mieszkańców prowincji. Według spisu powszechnego z roku 1921 uprawą roli parała się zdecydowana większość Bengalczyków – 80,66% (a i z pozostałych przeważająca część mieszkała na wsi). Ten sam cenzus wykazał, że areal uprawiany przez przeciętnego rolnika wynosił 2,5 akra (gdy za absolutne minimum pozwalające się wyżywić uważano pole trzyakrowe)⁵⁴, a i owa średnia skrywała setki tysięcy bezrolnych i małorolnych.

Należy jednak pamiętać, że położenie chłopów było w różnych regionach rozmaite. Taj ul-Islam Hashmi wyliczył na przykład, że w dystrykcie Dakka, gdzie rządził wspomniany już potężny *nawab*, jeden podwładny *zamindara* wypadał na 84 chłopów płacących czynsz, gdy w nieodległych dystryktach Noakhali i Tippera proporcja ta wypadała, odpowiednio, jak 1:287 i 1:289. Tam, gdzie posiadacz ziemski był silny, a wieśniacy zastraszeni i nieobeznani ze swymi prawami, mógł sobie pozwolić na żądanie od chłopów bezprawnych płatności, czy to podwyższając ponad miarę czynsz dzierżawny, czy pobierając nielegalne świadczenia „na kalifat” (nawet po jego likwidacji), czy też nakładając podatki np. od spadku⁵⁵. We wspomnianych dystryktach Pabna i Bogra wybierano od wieśniaków czynsze w wysokości 150% ustalonego prawnie maksimum, opornych zaś czekało usuwanie z ziemi przez ludzi obszarnika albo pożary wywołane rękoma „nieznanych sprawców”; podobnie

⁵² W Sundarbanach miejscowi *dżotedarzy* ponoć całkiem jawnie posługiwali się osobnymi odważnikami przy ustalaniu wagi zboża przejmowanego jako podatki, a osobnymi przy sprzedawaniu ziarna chłopom. P. Custers, *Women in the Tebhaga Uprising...*, s. 19. Podobne praktyki zanotował Somnath Hore w Rangpurze, przy czym w razie gdy wieśniak pytał o poprzednio używaną miarkę, rutynowa odpowiedź miała brzmieć „Bóg jeden wie, gdzie dzieciaki ją posiały”. S. Hore, *Tebhaga: An Artist's Diary and Sketchbook*, transl. S. Zutshi, Calcutta 2009, s. 26–27 i 52 (o dodatkowych „świadczeniach” ściąganych przy wydawaniu połownikowi należnego ziarna). Hore, później niezwykle ceniony malarz i rzeźbiarz, a wówczas student, trafił do wsi ogarniętych ruchem *tebhaga* (o którym dalej) jako korespondent komunistycznego pisma *Swadhinata*; prócz codziennych notatek dla gazety sporządził tam dziesiątki szkiców, zreprodukowanych w książce, co czyni ją wydawnictwem godnym uwagi i unikatowym.

⁵³ Cyt. za: S. Bose, *Agrarian Bengal: Economy, Social Structure and Politics, 1919–1947*, Cambridge 1986, s. 264.

⁵⁴ Zob. T. Hashmi, *Pakistan as a Peasant Utopia...*, s. 33. Ściślej rzecz biorąc, owo minimum wyliczano w odniesieniu do rzadkiej w Bengalu sytuacji, gdy w obejściu mieszkali tylko rodzice i jedno dziecko. Przyjmowano, że dla wyżywienia pięcioosobowej rodziny trzeba pięcioakrowego pola w Bengalu Wschodnim, a ośmioakrowego w Zachodnim, zob. S. Bose, *Agrarian Bengal...*, s. 51.

⁵⁵ T. Sarkar, *Bengal 1928–1934...*, s. 40.

mizerne było położenie chłopów w Sundarbanach⁵⁶. I odwrotnie: w dystryktach Noakhali oraz Tippera potrafiły upłynąć dekady bez podwyżek czynszu, a nawet skłonienie wieśniaków do uiszczenia wymaganych prawem świadczeń nie było łatwe. Trzymając się zaś litery ustaw, nieplacącemu czynszu dzierżawcy z prawem zasiedzenia nie tak wiele można było zrobić: po wygranym procesie sądowym pole nie wracało do *zamindara*, lecz sprzedawano je kolejnemu kandydatowi na dzierżawcę, w ręce właściciela gruntu trafiał zaś tylko zaległy czynsz – resztę dostawał dzierżawca, który zasiedzenie utracił. Przeprowadzone w Noakhali w latach 1914–1919 szczegółowe badania struktury własności ziemi i sytuacji jej posiadaczy ujawniły wręcz, że tamtejszy *zamindar* ma znacznie większe kłopoty finansowe niż jego dzierżawcy⁵⁷. W Tipperze chłopom żyło się trudniej, ale nie aż tak jak np. w dystrykcie Dakka⁵⁸.

Różnice te przekładały się to na kierunek i rodzaj politycznego zaangażowania wieśniaków. Tych z Noakhali, Tippery czy znajdującego się w podobnym położeniu Ćittagongu znacznie łatwiej było nakłonić do wystąpień antybrytyjskich lub do otwartego wspierania partii chłopskich (a później komunistycznych) niż chłopów z bardziej zacofanych dystryktów. Aliści nie zawsze oznaczało to, że wrogiem numer jeden jest dla nich lokalny *zamindar* lub jego *dżotedar*: ci muzułmańscy chłopci, dla których ród panów-współwyznawców nie zmienił się od czasów przedkolonialnych, byli – o czym już była mowa – znacznie bardziej podatni na hasła walki z hinduizmem, zwłaszcza reprezentowanym przez „ludzi nowych” z grona *bhadraloków*. Podobnie rozumowali *dalici*⁵⁹, którzy skrajną pogardę ze strony wyższych kast hinduistycznych

⁵⁶ A.K. Gupta, *Forest-Fire in the Sundarbans...*, s. 11; B. Chattopadhyay, *Agrarian Structure...*, vol. IV, s. 129–130. Cytowany przez tego ostatniego badacza raport jednego z tamtejszych oficerów pod-dywisji (pierwsza połowa 1946 r.) zauważa, że nie tylko co poniektórzy pomocnicy obszarników dopuszczali się daleko idących wymuszeń pod groźbą zalania pól wieśniaków słoną wodą, ale i sami dzierżawcy byli „całkowicie zastraszeni” i nie widząc szans na wygraną ani nie mając pieniędzy na procesy, po prostu nie wnosili pozwów przeciw swym dręczycielom.

⁵⁷ T. Hashmi, *Pakistan as a Peasant Utopia...*, s. 39; S. Hatch-Barnwell, *The Last Guardian...*, s. 76. Iftekhar Iqbal w swej wnikliwej i nowoczesnej monografii podnosi fakt, że „bezrolni” na ogół także mieli jakiś ogródek przydomowy, przynajmniej tak to wyglądało pod koniec XIX wieku – ale dane, którymi operuje, pochodzą właśnie z dystryktu Tippera, gdzie na wsi żyło się nienajgorzej. Zob. I. Iqbal, *The Bengal Delta...*, s. 52 i 59–60.

⁵⁸ Odmienność położenia chłopów w poszczególnych rejonach Bengalu i nieprzystawalność prostego, charakterystycznego głównie dla północy prowincji obrazu wiejskiej drabiny władzy (*zamindar* – *dżotedar* – niebogata reszta) do realiów bardzo mocno podkreśla w swej klasycznej już pracy Sugata Bose (*Agrarian Bengal...*, s. 3–33). Wydaje się, że nawet zbyt mocno: autor ten, zapędzając się w polemice z potężną marksistowską szkołą historyograficzną, niekiedy przesadza w drugą stronę. Z badań wychodzi mu na przykład, czego dowodzić ma jeden brytyjski raport z 1916 roku, że pod względem gospodarczym chłopci w Bengalu Wschodnim byli klasą „homogeniczną” co ma sens tylko w tym znaczeniu, że tam, gdzie rządzili najpotężniejsi *zamindarowie*, na wsiach nie wytwarzała się *dżotedarska middle class*.

⁵⁹ *Dalici* (uciemiężeni) to słowo, jakim hinduiści z najniższych kast nazywają się sami; alternatywnie używano określenia „niedotykalni”. Mimo wiary w hinduistycznych bogów znajdowali się oni poza porządkiem warnowym, co oznaczało w praktyce zakaz bezpo-

odczuwali znacznie mocniej niż muzułmańską niechęć. Natomiast dla zdecydowanej większości wieśniaków, niezależnie od religii, wrogiem był lokalny (nierzadko powiązany z *zamindarem* lub *dżotedarem*, bądź też sam należący do tej grupy⁶⁰) lichwiarz lub kredytodawca – zależnie od tego, czy używamy terminologii codziennej, czy naukowej – u którego nie miała ich część siedziba w kieszeni. Jako że islam zabrania pobierania odsetek, drobni lichwiarze byli zwykle hinduistami (z niższych kast, jak Saha, Banikya i Tele), co wzmacniało wrogość muzułmanów wobec nich. Prawdę mówiąc, niekiedy żądali oni tak wysokich odsetek, że nawet bez religijnej i klasowej propagandy niechęć wsi wobec nich miałyby podstawy – w literaturze przedmiotu do rangi symbolu urosła sprawa niejakiego Naziruddina z dystryktu Tippera, któremu w roku 1915 lichwiarz pożyczył 22 rupie, a trzynaście lat później zażądał zwrotu 26 tysięcy⁶¹; nawet jeśli przyznać, że był to przypadek wyjątkowy, odsetki rzędu 50 lub 100 procent w skali roku były w Bengalu na porządku dziennym. Retoryczny obraz wsi zakutej przez pożyczkodawców w kajdany finansowego niewolnictwa był mniejszą przesadą, niż mogłoby się wydawać: dość rzec, że we wspomnianym dystrykcie Noakhali w roku 1911 tylko 26,6%

średnich z nimi kontaktów dla hinduistów z wyższych kast, a także np. zakaz wstępu do ich świątyń. Nie byli oni bynajmniej grupą jednolitą: przyjmując za kryterium to, czy wypicie wody podanej przez takiego człowieka oznaczać będzie dla bramina skalenie rytualne, Wysoki Komisarz Spisowy z 1931 r. doliczył się w Bengalu ponad 40 grup etnokulturowych pasujących do tej definicji, łącznie ponad 6 milionów ludzi. Zob. J. Chatterji, *Bengal Divided...*, s. 36–37. Oddzielał ich od hinduistów, choć w XIX wieku nikt nie negował zaliczania ich do tej grupy, by zasygnalizować ich dwuznaczny status w ramach tej religii; w XX wieku w ich społeczności zostaną podjęte próby wytworzenia odrębnej od hinduistów tożsamości, o czym będzie mowa. W Bengalu stanowili drugą co do wielkości grupę wśród hinduistów, a na wschodzie pierwszą, ustępując liczebnie tylko muzułmanom – ta specyfika ich rozmieszczenia wynika z podobnych względów, co w przypadku wyznawców islamu. W latach trzydziestych Brytyjczycy zaczęli używać określenia *Scheduled Castes*, „kasty rejestrowe”, ale nie był to dokładnie synonim *dalitów*, o czym jeszcze będzie mowa, lecz określenie nieco szersze. Liczebność tych kast sięgała około 11% ludności Bengalu. Zob. tamże, s. 193–194 i S. Bandhyopadhyay, *Caste, Protest and Identity in Colonial India: The Namasudras of Bengal, 1872–1947*, New Delhi 2011, s. 11–12. Najlepsza znana mi charakterystyka naukowa tych grup w kolonialnym Bengalu ukrywa się w pracy poświęconej ich położeniu po podziale Indii: R.K. Barman, *Partition of India and Its Impact on Scheduled Castes of Bengal*, New Delhi 2012, s. 34–88.

- ⁶⁰ Jak to ujął w swej świetnej pracy Yunus Samad, większość bengalskich hinduistów z kast tradycyjnie parających się handlem „była jednocześnie obszarnikami, pożyczkodawcami i handlarzami”. Y. Samad, *A Nation in Turmoil. Nationalism and Ethnicity in Pakistan, 1937–1958*, New Delhi 1995, s. 32. Odpowiedzi na pytanie „kim byli pożyczkodawcy?” udziela podpierając się licznymi przykładami Sugata Bose (*Agrarian Bengal...*, s. 91–111 i 125–130) pokazując też różnorodność ich położenia zależną m.in. od regionu prowincji.
- ⁶¹ Sirajul Islam, *The Bengal Peasantry in Debt 1904–1945*, „Dacca University Studies” vol. XXII, 1976, s. 77, zob. też: R.L. Chakraborty, *Rural Indebtedness in Bengal [1928–1947]*, Calcutta 1997, s. 11–44 (najlepsze jak dotąd opracowanie problemu). Wykaz różnych nieuczciwych trików stosowanych przez bengalskich pożyczkodawców: tamże, s. 35. Z drugiej strony Brytyjczycy zauważali (zob. tamże, s. 39), że jednym z powodów żądania wysokich odsetek jest ryzyko związane z udzielaniem długów wobec nieposiadania przez sporą część kredytobiorców majątku, który mógłby stanowić zabezpieczenie pożyczki.

rodzin wiejskich nie miało żadnych długów⁶², w Bankurze zaś i Birbhumie, notował brytyjski urzędnik dwa lata wcześniej, „każdy rajat ma otwarty rachunek u jednego albo kilku kredytodawców na zakup ziarna albo na cele prywatne. To zadłużenie jest pierwszym krokiem do tego, by jego ziemia zmieniła właściciela, i ustaje dopiero, gdy wieśniak w całości straci swe grunta”⁶³.

W literaturze spotyka się niekiedy twierdzenie, że przyczyną była swaista rozrzutność autochtonów, którzy uznawali za stosowne wyprawiać m.in. niezwykle wystawne wesela niezależnie od swej sytuacji materialnej⁶⁴. Głębsze badania okazują się jednak zaprzeczać temu obrazowi: gdy w roku 1930 brytyjska komisja przebadła strukturę długów w jednej z wsi bengalskich (Karimpur w dystrykcie Bogra) okazało się, że z 2715 rupii, które jej mieszkańcy winni są kredytodawcom, tylko 15 pożyczono z okazji wesel (choć już 150 na „ceremonie społeczne i religijne”). Reszta zestawienia obejmowała 389 rupii na zwrot dawnych pożyczek, 573 – na spłatę czynszu dzierżawnego, 435 – na wydatki związane z uprawą roli (np. zakup ziarna), 66 na „inne cele” i, przede wszystkim, 1087 na inwestycje w gospodarstwo (w tym m.in. zakup bydła)⁶⁵. Jak jednak zobaczymy, w I połowie XX wieku lata chude zda-

⁶² S. Das, *Communal Riots...*, s. 18–19.

⁶³ Cyt. za: M.K. Sanyal, *Trends in peasant indebtedness and dispossession: West Bengal Districts (1901–41)*, Occasional Paper No. 114, Centre for Studies in Social Sciences, Calcutta 1989, s. 3–4 (bardzo ciekawa, acz trudno dostępna praca).

⁶⁴ Do tego dochodziły kosztowne posagi. Hatch-Barnwell notował po latach: „gdy odpowiadałem za ściąganie czynszu dzierżawnego, zauważyłem, że lewe rachunki zdawane przez ludzi wybierających go na wsi zawierają zwykle manko w podobnej wysokości – około 450 rupii. Po bliższym śledztwie okazywało się na ogół, że winowajca wydawał akurat córkę za mąż”. S. Hatch-Barnwell, *The Last Guardian...*, s. 71. O kosztach wesel: F.O. Bell, *Notes on rural travels...*, s. 23 („nawet posiadacz 5–10 akrów musiał wydać wówczas 200–300 rupii – na wesele, ozdoby, stroje i żywność”); o kwestii posagów: S. Sen, *Women and Labour in Late Colonial India: The Bengal Jute Industry*, Cambridge 1999, s. 86–88 (ta wspaniała praca omawia szczegółowo daleko szerszy zakres zagadnień niż sugeruje tytuł). W mieście wydatki były wyższe: zachował się wymowny list pewnego braminy z Kalkuty, który „pozbawiony krewnego, który dałby mu choćby farthinga” zwracał się do czołowych polityków Indii o „jeden naszyjnik (domysł, w oryginale *neckless*) – 500 rupii, dwie bransolety noszone nad łokciem (*armlets*) – 400 rupii, sześć zwykłych bransolet (*bangles*) – 600 rupii, różne wydatki – 500 rupii” gdyż „jeśli do mojego zadłużenia dojdzie dalsze 2000 rupii, za 2–3 lata nie będę w stanie tego spłacić i skonam z głodu razem z dziećmi”. Sailendra Nath Chakraborty do Gandhiego, Nehru, Kripalaniego i Mukherjeeego, 2 czerwca 1947, AICC Papers, File No. CL-8, Nehru Memorial Museum and Library, New Delhi (dalej: NMML), s. 45–46. Kwestia zadłużania się na śluby, nawet jeśli nie gardłowa, musiała być poważna, skoro w 1946 r. rząd Ligi Muzułmańskiej poważnie rozważał, wzorem kemalistowskiej Turcji, zakaz wystawnych wesel (choć, o dziwo, tylko dla swych współwyznawców!). *Bengal Legislative Council Debates* (dalej: BLC), First Session, 1946, No. 25, Alipore 1946, 25 września 1946, s. 420–421; *Star of India*, 28 grudnia 1946.

⁶⁵ Dane za: A. Majumdar, *The Tebhaga Movement...*, s. 43. W tym miejscu nie zaszkodzi podać wyników inwigilacji Hatch-Barnwella, który wypyttywał napotykanym wieśniaków, na co – poza dokupieniem gruntu – wydaliłyby pieniądze, gdyby mieli ich więcej. Piramida ich potrzeb miała się, poczynając od najniższego szczebla, kształtować tak: „1) jeść więcej ryżu, 2) jeść więcej ryb i innych produktów pochodzenia zwierzęcego, 3) nowe garnki, 4) nowe ubrania, 5) zatrudnienie robotników rolnych i pracownemu mniej samemu, jeśli w ogóle, 6) kupno lepszej pary wołów, 7) kupno słonia”. S. Hatch-Barnwell, *The Last Guardian...*, s. 72.

rzały się na wsi częściej niż tłuste, a w takich wypadkach spirala zadłużenia kręciła się coraz szybciej i coraz szerszych kręgów dotyczyła refleksja pewnego probrytyjskiego polityka z tej prowincji:

Bengalski wieśniak nierzadko dziedziczy długi swych przodków. Sam także musi coraz głębiej brnąć w zadłużenie. Jego długi w żadnej mierze nie ulegają anulowaniu ani nie maleją z jego śmiercią; zostawia je dzieciom w spadku⁶⁶.

Jeden z komisarzy dystryktu Dakka zauważał, iż „dwie główne zmo-ry dystryktu to długi i rozszerzanie się obszaru uprawianego przez połow-ników; leczenie pacjenta (systemu agrarnego) tylko na jedną z tych chorób przyniesie taki efekt, że skona on na drugą”⁶⁷.

Obiektem coraz głębszej niechęci chłopów był m.in. zwyczaj, że zebrane z poletek dzierżawców plony przenoszono na „pańskie” i tam dopiero je we- dług wcześniejszych ustaleń dzielono. W najgorszym położeniu byli połow- nicy, acz pamiętać trzeba, że także i ich traktowano różnie – jeśli właściciel gruntu dostarczył nawozu, wołów do orki i ziarna na siew, dzierżawca był w lepszej sytuacji niż taki, który nie otrzymał tych wszystkich rzeczy, a mu- siał po żniwach oddawać podobną część zbiorów. Druga z tych sytuacji była jednak znacznie częstsza. W efekcie, jak wyliczyło w 1942 r. muzułmańskie pismo *Millat*, zważywszy koszty ponoszone przez dzierżawcę na uprawę roli, przeciętnemu połownikowi zostają po żniwach 4 rupie dochodu, gdy *dźote- darowi*, który oddał mu w dzierżawę pole – 36 rupii⁶⁸.

Jak zauważyła amerykańska socjolożka (bodaj jedyna badaczka pro- wadząca na bengalskiej wsi przed podziałem Indii tego rodzaju badania te- renowe),

zarówno pomiędzy samymi wieśniakami, jak i gromadą wiejską z jednej strony, a większym obszarnikiem i jego ludźmi z drugiej wywiązują się często praw- dziwe i zaciekle bitwy o ziemię. Słyszałam o walkach, podczas których szły w ruch wielkie kije bambusowe i padało kilkanaście ofiar, a nawet o takich, w których dobry tysiąc chłopów z siedmiu wiosek bił się z lokalną grubą rybą pragnącą przejąć kawał gruntu albo naruszyć prawa połowowe. Każdy rodzaj walk – czy to na pozwy, czy na pięści – zaczyna się zwykle, z tego co słyszałam, od kłótni o ziemię⁶⁹.

⁶⁶ Azizul Haque, *The Man Behind the Plough, Dhaka 1980*, s. VII. (Wydanie oryginalne ukazało się w 1939 r.) Podobne w wydźwięku są refleksje Adrienne Cooper (A. Cooper, *Sharecropping...*, s. 91–94) oraz Tariq Omara Alego Tariq Omar Ali, *The Envelope of Global Trade: The Political Economy and Intellectual History of Jute in the Bengal Delta, 1850s to 1950s*, [niepublikowana praca doktorska obroniona na Harvard University], 2012, s. 135–138, https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/10364584/Ali_gsas.harvard_0084L_10545.pdf?sequence=1 (dostęp: 22 VI 2020).

⁶⁷ Cyt. za: A. Majumdar, *The Tebhaga Movement...*, s. 42.

⁶⁸ Tamże, s. 66 i 76. W niejednym regionie były też inne „ukryte” koszty obciążające dzier- żawców, dotyczące np. kosztów przewozu ziarna do spichrza obszarnika. Zob. BLA, vol. LXXII, cz. 2, First Session, 1947, 29 marca 1947, s. 585.

⁶⁹ M.W. Smith, *Village notes...*, s. 580; zob. też: Hasnat Abdul Hye, *Aide-Memoire 1943–1954: Boyhood in British India and Pakistan*, Dhaka 2008, s. 71–72.

Ale zdarzało się czasem i tak, że impuls do nich dawały dość błahe incydenty. W 1889 roku w dystrykcie Khulna na jednym z wiejskich bazarów kilku *dalitów* pokłóciło się z muzułmanami o cenę orzechów betelu, co zakończyło się bitwą angażującą parę tysięcy ludzi po obu stronach i spaleniem *dalickiej* wsi⁷⁰...

Wszystkie te walki nie bardzo miał kto na co dzień tłumić. Jedynym przedstawicielem władz stale we wsi obecnym (przeciętna wieś liczyła sobie około mili kwadratowej) był *caukidar*, tj. strażnik wiejski: ta sprawowana dożywno i często dziedziczna funkcja wiązała się z wykonywaniem czynności quasipolicyjnych oraz zbieraniem podatków od tych, którzy nie byli *zamindarami* bądź ludźmi im podległymi⁷¹.

Mimo wymienionych wyżej licznych problemów, wieś bengalska nie miała się źle jak na warunki subkontynentu; Bengalczycy, którzy wyjechali do innych prowincji Indii, „często” (według Taniki Sarkar) narzekali, że jałowość i nędza tych ziem biją na głowę wszystkie problemy ich własnego regionu⁷². Porównanie to jednak nie pocieszało ich pobratymców, którzy pozostali na miejscu – zwłaszcza ze względu na poczucie, że obszarnicy w Bengalu mają więcej przywilejów niż gdzie indziej, co akurat było prawdą: po doświadczeniach z tego regionu do organizowania życia wiejskiego w innych częściach subkontynentu Kompania, a potem Korona, brała się odmiennie.

Nie różnił się natomiast od pozostałych części Indii sposób administrowania prowincją bengalską. Zorganizowana w tym celu ICS, która przez cały okres rządów brytyjskich liczyła na całym subkontynencie niewiele ponad tysiąc urzędników (w Bengalu około setki⁷³), obejmowała oczywiście tylko elitę wyznaczaną na najbardziej odpowiedzialne stanowiska. Wciąż jednak również ci urzędnicy, którzy nie należeli formalnie do ICS, w porównaniu np. z wielomilionową biurokracją Indii współczesnych stanowili grupę zaskakująco niewielką, nawet jeśli doliczyć do niej wianuszek gońców, sekretarzy, tłumaczy i miejscowych doradców. Wymuszało to profesjonalizm: brytyjscy urzędnicy kolonialni znali na przykład miejscowe języki znacznie częściej niż ci z Indii Francuskich (w Bengalu należało do nich nieodległe od Kalkuty miasto Chandernagore, zresztą mocno zaniedbywane przez Paryż⁷⁴).

⁷⁰ S. Bandyopadhyay, *Caste, Protest and Identity*..., s. 61–62.

⁷¹ Według wytycznych rządowych (dla okresu powojennego) zasadniczo *caukidar* powinien być w każdej wsi, a w każdym razie ich liczba nie powinna spaść poniżej siedmiu na gminę. Zob. BLA, vol. LXXI, cz. 3, Second Session, 1946, 26 września 1946, s. 306. *Caukidarów* utrzymywano z płaconego przez zamożniejszych chłopów tzw. podatku *caukidarskiego*.

⁷² T. Sarkar, *Bengal 1928–1934*..., s. 4.

⁷³ R.G. Casey, *Personal experience, 1939–1946*, New York 1963, s. 199.

⁷⁴ Odwiedzwszy miasto w lipcu 1946 r. wściekły gubernator Indii Francuskich raportował zwierzchnikom: „Przez ostatnie dwie dekady utrzymywaliśmy Chandernagore w izolacji. Ani francuskiego profesora, ani urzędnika wyższego szczebla (*magistrate*). Gubernator zagląda tu raz do roku z króciutką wizytą. (...) Mieszkańcy Chandernagore odwrócili się od Francji i spozierają ku Kalkucie...”. Cyt. za: S.N. Sen, *Chandernagore: From Bondage to Freedom, 1900–1955*, Delhi 2012, s. 46; zob. też: Bepin Behari Nayak do sekretarza generalnego Kongresu, 14 lutego 1946, AICC Papers, File No. P–5, NMML, s. 43

Poczucie misji wobec autochtonów kazało nawet brytyjskim rządcom tłumaczyć na bengalski część oficjalnych dokumentów, choć, jak wyjaśniał znajomemu wysoki kolonialny urzędnik, maszyna do pisania z bengalskimi czcionkami to „niebывale skomplikowany instrument i niewiele takich istnieje”⁷⁵. Prawdę mówiąc, problem ten nabrał prawdziwego znaczenia dopiero w XX wieku, gdy do polityki weszli reprezentanci uboższych warstw społecznych: *bhadralokowie* dawno nauczyli się angielskiego, muzułmańskie zaś warstwy wyższe same potrzebowały tłumaczy na bengalski, z domu bowiem wynosiły przede wszystkim urdu (będzie o tym jeszcze mowa).

Czym innym było jednak poczucie misji, czym innym zaś paternalistyczne podejście wobec Indusów. Jak to ujął jeden z późniejszych historyków, niezręcznym w ICS typem był „arogancki „prawdziwy *sahib*”⁷⁶ obwieszony insygniami imperialnej potęgi, ogarnięty obsesją, by dać poddanym odczuć swą władzę”⁷⁷. Faktycznie, Ian Stephens, bystry obserwator brytyjskich rządów kolonialnych, złośliwie wywodził, że wytworzyła się wśród nich hierarchia podobna do systemu warnowego, z urzędnikami ICS w roli braminów, uważających się za coś daleko lepszego nawet od reszty rodaków⁷⁸.

Nawet jeśli przyjąć, że większość wyższych urzędników stanowili ludzie mniej pogardliwie odnoszący się do autochtonów (niezależnie od tego, co naprawdę o nich myśleli), nie bez kozery jeden z ostatnich gubernatorów Bengalu oceniał:

Mogę bez trudu uwierzyć, że znaczna część naszych indyjskich kłopotów i problemów była naszą własną winą, zwłaszcza przez ostatnie mniej więcej dwie dekady [uwaga pochodziła z 1945 roku]. Nie zabiegaliśmy (a przynajmniej wielu z nas) o towarzystwo czy przyjaźń Indusów dla nich samych. Spotykaliśmy się z nimi na stopie formalnej, gdy mieliśmy z nimi sprawę do załatwienia lub negocjacje do przeprowadzenia – ale to wszystko. Cokolwiek się nas boją – i nie chcą narazić się na wyrazy pogardy wykonując pierwszy ruch na spotkaniach nieformalnych. Pierwszy ruch należy tu do nas – a my go nie robimy. Bóg świadkiem, że istnieje coś takiego jak kompleks niższości – a my zafundowaliśmy go Indiom na znaczną skalę. Efektem jest naturalna reakcja – zgorzkniałość i niechęć”.

oraz S. Banerjee, *A Tale of Two Cities Under Colonial Rule: Chandernagore and Calcutta*, Occasional Publication 39, India International Centre, New Delhi 2012, http://www.iic-delhi.nic.in/ContentAttachments/Publications/DiaryFiles/283210August292012_IIC%20Occasional%20Publication%2039.pdf (dostęp: 22 VI 2020). Ostatecznie Indie i mieszkańcy samego miasta wymusili w 1949 r. referendum w sprawie jego przyszłości, po którym Chandernagore zostało połączone z Bengalem Zachodnim.

⁷⁵ Tyson do Folka, 19 maja 1946, Tyson Collection, MSS Eur. E341/40, No. 351, IOR.

⁷⁶ W oryginale *pukka sahib*: pierwsze z tych słów, angielski zapis słowa *pakka* istniejącego w hindi, oznacza dosłownie coś ugotowanego, a w przenośni wszystko, co jest stałe, solidne i niewzruszone – np. murowany gmach. Odszedłem od dosłownego przekładu dla podkreślenia sensu.

⁷⁷ Khalid Shams, *Foreword*, [w:] S. Hatch-Barnwell, *The Last Guardian...*, s. xx.

⁷⁸ I. Stephens, *Monsoon Morning*, London 1966, s. 36.

Jak podsumowywał, z pewną przesadą, „praktycznie wszystko, co robimy, jest do wyjaśnienia – ale owo wyjaśnienie nie jest podawane publicznie i z tej racji [Indusi] go nie znają”⁷⁹.

Podobny obraz wyłania się z innych relacji. P.D. Martyn, urzędnik ICS od 1927 r., wspominał po latach

dominację Europejczyków w „oficjalnej” Kalkucie. W czasach, gdy rozpoczynałem pracę, nie przypominam sobie, bym spotkał choćby jednego ważnego urzędnika pochodzenia indyjskiego – czy to we Writers’ Building, czy w Government House⁸⁰. Jedynymi wyjątkami byli ministrowie, którym składałem kurtuazyjne wizyty – wizyty trwające kilka minut, w upiornej ciszy.

Również rozpoczęta przezeń rychło służba w ICS na niższym szczeblu, w dystrykcie Jalpaiguri, „koncentrowała się zasadniczo w trójkącie biuro – bungalów – European Club i bynajmniej nie zachęcano nas specjalnie do nawiązywania jakichkolwiek kontaktów ze społecznością induską, wyjąwszy kadrę urzędniczą⁸¹. John Saumarez Smith, zastępca sekretarza gubernatora Bengalu w latach 1946–1947, potwierdzał:

Życie w Government House było zadziwiająco wsobne – w okresie, o którym mowa [a mowa o wyjątkowo niespokojnych ostatnich miesiącach przed podziałem Indii] nie chadzałem właściwie nigdzie poza United Service Club, Tollygunge Club i kościołem św. Jana – wszystkie o rzut kamieniem od G.H.⁸².

Do europejskich klubów, formowanych wszędzie, gdzie przybyszy było dość, by zapewnić takiemu funkcjonowanie, na ogół Indusów nie przyjmowano – choć w Dakce z przyczyn politycznych zrobiono wyjątek dla członków rodziny *nawaba*, a np. w Darjeelingu utworzono dwa kluby, jeden tylko dla Europejczyków, drugi otwarty dla wszystkich zamożniejszych ludzi bez względu na rasę⁸³. Gdy w 1944 r. Woodrow Wyatt, postać, która nie raz pojawi się jeszcze na kartach niniejszej pracy, znalazł się w Indiach jako oficer przydzielony do głównej kwatery armii, wkrótce pojawił się u niego pracownik tajnych służb z pytaniem: „Obserwujemy pana. Regularnie widuje się pan z Indusami i ich odwiedza. Jest tu przecież pełno Brytyjczyków, z którymi można porozmawiać. Po co się pan spotyka z Indusami? Nikt inny tego nie robi”⁸⁴.

⁷⁹ *Casey’s Diary*, vol. IV, s. 277.

⁸⁰ W wymienionych gmachach mieściły się, odpowiednio, siedziby gubernatorskiego sekretariatu (a potem także demokratycznie wybranego rządu bengalskiego) i samego gubernatora. W celach stylistycznych będę używał w tekście także określenia „rządca Bengalu” jako synonimu tej godności, podobnie jak „rządca Indii” wobec wicekrólów.

⁸¹ *Memoirs of P. D. Martyn, C.I.E., C.B.E., B.A., I.C.S. (retd)*, MSS Eur. F180/13, IOR (dalej: MOPDM), s. 2–3.

⁸² J. Saumarez Smith, *74 days in ’47*, MSS Eur. C409, IOR, s. 2.

⁸³ MOPDM, s. 19.

⁸⁴ W. Wyatt, *Confessions of an optimist*, London 1985, s. 108. Komentarz Wyatta: „Strawiłem półtorej godziny, nim przekonałem go, że nie należę do jakiegoś spisku mającego obalić władzę brytyjską w Indiach i po prostu żywiłem niewinne pragnienie, by się o nich dowiedzieć, ile mogą (...) W tym celu musiałem spotykać się z Indusami, którzy – choć dla mego rozmówcy fakt ten mógłby być zaskoczeniem – stanowili w Indiach przytłaczającą większość mieszkańców”.

Kim byli owi Europejczycy, których można było znaleźć poza Kalkutą? W dywizji musiał być oczywiście główny tam reprezentant władzy kolonialnej, komisarz dywizji (*Division Commissioner*), w dystrykcie zaś – komisarz dystryktu (*District Magistrate*⁸⁵), zwykle rezydujący w głównym mieście tegoż. W hierarchii ważności zaraz po nim sytuował się główny sędzia dystryktu, a tuż za nim – superintendent policji. Władze mogły też dodać komisarzowi dystryktu jednego lub dwóch kolegów z tytułem komisarzy uzupełniających (*Additional District Magistrate*⁸⁶), którzy w teorii mieli go odciążać w codziennych obowiązkach⁸⁷, często jednak ich obecność rodziła konflikty, mieli bowiem te same co on uprawnienia odpowiadając nie przed nim, lecz przed komisarzem dywizji. Natomiast szczebel niżej na drabinie administracyjnej sytuował się oficer pod-dywizji (*Sub-divisional Officer*). Do tego dochodzili ich asystenci, sekretarze oraz urzędnicy-specjaliści służący wyżej wymienionym swoją wiedzą, wśród których najbardziej potrzebni byli inżynierowie odpowiedzialni za organizację robót publicznych (szło przede wszystkim o niezbędną w Bengalu irygację), wreszcie urzędnicy innych kategorii, jak naczelny lekarz dystryktu (*Civil Surgeon*), choć tylko pierwsi z wymienionych należeli do ICS. Jeśli mieli rodziny, na ogół mieszkali razem z nimi; w klubie spotkać można też było miejscowych misjonarzy (zwłaszcza protestantów, bo ci korzystając w odróżnieniu od katolików z możliwości ożenku pojmowali zwykle Europejki, co mocniej wiązało ich z miejscowym życiem towarzyskim) oraz brytyjskich ludzi handlu. W sumie jednak, wspominał młodszy (stażem) o sześć lat kolega Martyna Stephen Hatch-Barnwell, w „jego” dystrykcie Rajshahi Europejczyków było „w sam nie raz (*just the wrong size*): nie na tyle mało, by uczynić złe relacje czymś równie nie do pomyślenia jak wojnę atomową, a nie aż tak wielu, by można było wybierać sobie przyjaciół unikając bliższych kontaktów z mniej sympatycznymi osobnikami”⁸⁸.

Cursus honorum urzędnika ICS przedstawiał się następująco: po rocznym kursie przygotowawczym (prowadziły go uniwersytety w Oxfordzie, Cambridge i Londynie), obejmującym m.in. łacinę i grekę, ale także indyjskie prawo i historię oraz główny język prowincji, gdzie kandydata przydzielono, następował staż w dystrykcie w roli urzędnika niższego szczebla.

⁸⁵ W ich kwestii panuje pewne zamieszanie terminologiczne, nie tylko dlatego, że urzędnik taki często bywa określany skrótem DM (podobnie jego podwładny, oficer pod-dywizji, często w skrócie zapisywany jest jako SDO). Nierzadko spotyka się termin „Deputy Commissioner” znaczący to samo (podkreśla się tu, że urzędnik jest reprezentantem innego komisarza – dywizji), nic więc dziwnego, że zwroty te często nakładały się na siebie, z czego wychodził błędny „District Commissioner”. Zawsze jednak chodzi o tego samego reprezentanta władzy kolonialnej.

⁸⁶ W skrócie ADM. Czasem używano (i używa się, bo zarówno funkcje komisarzy, jak i komisarzy uzupełniających nadal istnieją w indyjskiej administracji) także terminu *Joint Magistrate*. Natomiast spotykane czasem w literaturze określenie „District Officer” mogło oznaczać komisarzy obu kategorii.

⁸⁷ Na temat pracy komisarza uzupełniającego zob. S. Hatch-Barnwell, *The Last Guardian...*, s. 83–86.

⁸⁸ Tamże, s. 5–9 (cytat: s. 7).

Gdy po pewnym czasie (i dodatkowych egzaminach oraz specjalnym szkoleniu) urzędnik ICS otrzymał w miarę samodzielną placówkę, a taką była w pierwszej kolejności funkcja oficera pod-dywilizji, mógł, jak Martyn,

czuć, że jestem w ogromnej mierze na swoim (...) Jeśli nie zrobiłbym czegoś z tym lub tamtym, nie zostałoby zrobione nic – a już na pewno nie w sposób, w jaki bym sobie życzył. Dotyczyło to tak epidemii cholery, która dotknęła nas w mieście Kushtia, jak i kwestii grania (albo niegrania) muzyki przed meczetami (...) czy też inspekcji miejskich i wiejskich szkół, wielkim głosem wołających o uwagę i te czy inne formy zachęty, gdy ze stanu wyposażenia, budynków i płac (o ile w ogóle były wypłacane) dawało się jasno wywnioskować, że brakowało jednego i drugiego. Albo też rozdawanie nagród na niezliczonych uroczystościach publicznych przy nieuniknionym akompaniamencie pieśni powitalnych, odbierając równie nieuniknione girlandy⁸⁹ (wciąż czuję zapach tych nagietków) – gdy za dodatkowe pieśni powitalne robił hałas wybuchających bomb. (...) Albo inspekcjonowanie licznych dowodów (*sic!*) aktywności rządu – mego własnego biura, sądu, posterunków policji, lokalnego więzienia, rad miejskich i rozlicznych *pańćajatów* (jakże często rozrywanych przez personalne waśnie i walki frakcyjne). (...) Bądź też wspieranie urzędników wyspecjalizowanych departamentów – edukacji, zdrowia publicznego itd. – w ich próbach, by wcielić w czyn politykę ich departamentów przy świadomości (świadomości dzielonej z wszystkimi, z którymi – i dla których – pracowali), że wysiłki te w znacznej mierze pójdą na marne, o ile obdarzony kompetencjami wykonawczymi urzędnik rządowy (zwłaszcza jeśli byłby członkiem ICS), mający władzę zadawania bólu (*sic!*) oraz (...) karania leni, a mogący też załatwić wszelkiego rodzaju pożądaną posadę i przedstawiać do wszelkiego rodzaju pożytecznych zaszczytów, nie kiwnie palcem w ich sprawie. Nie bez przyczyny byłem gubernatorowi Bengalu zdarzyło się, że nieświadoma jego tożsamości chłopka doborzeczyła mu: „Oby został pan podinspektorem policji” – a kimże jest podinspektor przy członku ICS!⁹⁰

Mówiąc krótko, oficer pod-dywilizji „odpowiadał za wszystko, co się w jego pod-dywilizji działo poza głównymi szlakami komunikacyjnymi, handlem zagranicznym, podatkami dochodowymi⁹¹ i paroma innymi drobniejszymi kwestiami pozostającymi w gestii rządu centralnego w Delhi” choć więc od kwestii szczegółowych miał wyspecjalizowanych podwładnych, „musiał wiedzieć przynajmniej to i owo o rolnictwie, budowie dróg i gmachów, zdrowiu publicznym, edukacji, nawadnianiu itd. choć oczywiście w żadnej z tych kwestii nie był ekspertem”⁹². Jak łatwo zgadnąć – system ten działał dopóty, dopóki podwładni byli rzeczywiście kompetentni, a samemu oficerowi się chciało. Trudno powiedzieć, by kombinacja tych dwóch rzeczy stanowiła regułę.

⁸⁹ W oryginale błąd: „farland” zamiast „garland”.

⁹⁰ MOPDM, s. 5. Przykłady ekscentrycznych poczynań urzędników tego szerebu również w: S. Hatch-Barnwell, *The Last Guardian...*, s. 12–16. Gubernatorem, który usłyszał taką uwagę od wieśniaczki bengalskiej, był legendarny Warren Hastings.

⁹¹ Natomiast wybieranie czynszu dzierżawnego od *zamindarów* i *talukdarów* było już jego zadaniem.

⁹² S. Hatch-Barnwell, *The Last Guardian...*, s. 34.

Po oficerze pod-dywilizji przychodziło (rzecz jasna, nie zawsze, choć na ogół kierowano się tu zasadą starszeństwa) stanowisko asystenta lub sekretarza komisarza dystryktu, ewentualnie komisarza uzupełniającego, na koniec zwykłego; po drodze mogły też być mniej samodzielne, ale nie zawsze mniej odpowiedzialne posady w administracji centralnego szczebla w Kalkucie⁹³. Komisarze, podobnie zresztą jak oficerowie pod-dywilizji, mieli na tyle szeroką władzę, że premier Ramsay MacDonald określił ich jako „żółwie, na których stoi słoń indyjskiego rządu”⁹⁴.

I z tym właśnie wiązał się podstawowy problem całej struktury, który najłatwiej wytłumaczyć na przykładzie sądownictwa. W pierwszych dziesięcioleciach istnienia ICS potężnych uprawnień sędziów (składających w ICS przyjmowano niepisane założenie, że mniej zdolnych członków owego grona należy czynić właśnie nimi, bo w tej funkcji narobią najmniejszych szkód), oficerów pod-dywilizji i komisarzy dość często nadużywano do represjonowania działaczy antykolonialnych. Tam, gdzie pozostali nimi Brytyjczycy, zdarzało się to zresztą aż do końca rządów Albionu w Indiach. „W Indyjskim Kodeksie Karnym ani też w żadnej innej ustawie tego kraju nie ma paragrafu, na podstawie którego można by karać za śpiewanie *Bande Mataram*” – uskarżał się w roku 1946 jeden z posłów wyższej izby bengalskiego parlamentu – „a jednak komisarz dystryktu przegląda dowody na przestępstwo, które nie istnieje w oczach prawa, coś dodaje, po czym winny zostaje skazany i posłany do więzienia”⁹⁵. Natomiast po dopuszczeniu do ICS Indusów szerokość ich kompetencji stwarzała pokusę premiowania własnej społeczności – coraz groźniejszą w miarę nasilania się waśni pomiędzy hinduistami a muzułmanami.

Przy zmniejszającej się ilości brytyjskich członków ICS, którzy mogliby patrzeć kolegom na ręce, owe właśnie potrafiły przekładać się na decyzje urzędników w sposób taki, jak w pewnym przypadku z roku 1946, tak kuriozalnym, iż zawędrował nawet do debaty parlamentarnej. W jednej z bengalskich wsi kilku muzułmanów wyciągnęło z domu i zgwałciło szesnastoletnią hinduistkę. O napaści szybko zawiadomiono policję i podejrzani zostali ujęci, wszelako gdy dokumenty śledztwa trafiły na biurko muzułmańskiego oficera pod-dywilizji, kazał on zwolnić zatrzymanych za kaucją 200 rupii od osoby. Następnie przekazał sprawę pod jurysdykcję głównego sędziego swej pod-dywilizji, hinduisty. Na wieść o tym ofiara (a raczej jej rodzina) poskarżyła się na wypuszczenie winnych, bojąc się, że ci mogą zastraszyć ją i świadków zajścia; sędzia zapytał o zdanie znającą aresztantów policję z rewiru, która doszła do wniosku, że obawy nie są bezpodstawne. Gdy jednak sędzia spróbo-

⁹³ Tamże, s. xxix.

⁹⁴ Cyt. za: S.R. Maheshwari, *Indian Administration*, New Delhi 2004, s. 576. Na temat urzędników ICS oraz ich mentalności czytelnik znajdzie sporo przydatnych informacji w (co prawda dość jednostronnej ideowo) pracy: C.E. Brown Coombs, *State Change in the Punjab: Professional and Personal Experiences of British Civil Servants over India's independence and beyond*, [niepublikowana praca doktorska obroniona na University of Leeds], 2011.

⁹⁵ BLC, First Session, 1946, No. 18, 13 września 1946, s. 327. Pieśń *Bande Mataram*, o której dalej, stanowiła przed podziałem Indii nieoficjalny hymn działaczy antykolonialnych.

wał odkręcić decyzję swego zwierzchnika, ten ostatni otrzymał od gwałcicieli pisemną prośbę, by przenieść sprawę pod inną jurysdykcję (każdy podejrzanym mógł złożyć podobne podanie). Oficer pod-dywilizji odebrał więc podwładnemu śledztwo i sam je przejął, wypuszczając oskarżonych za kaucją, w dodatku niższą niż planował. Skargę ofiary rozpatrzył po pewnym czasie na jej korzyść dopiero główny sędzia dystryktu⁹⁶. Łatwo sobie wyobrazić, co wobec tego działo się po większych zamieszkach w ostatnich dekadach rządów brytyjskich, gdy dominująca na danym obszarze społeczność miała zwykle wpływowych współwyznawców na wielu kluczowych stanowiskach, a wymiar sprawiedliwości dławił się liczbą wnoszonych pozwów⁹⁷. Całkowite oddzielenie władzy sądowniczej od wykonawczej, choć postulowane, wymagałoby przeorania całej struktury administracyjnej Bengalu – czego nie chciało się robić Brytyjczykom choćby ze względu na koszty (a potem i na perspektywę rychłego odejścia z Indii), zaś obieralne władze prowincji nie miały ani takich pieniędzy, ani uprawnień⁹⁸.

Jako się rzekło, od czasu skandalu z Banerjeem do ICS zaczęto – powoli i z oporami – przyjmować autochtonów; pomijając już jednak częste wyalienowanie tych ludzi z ich własnego środowiska, do końca brytyjskiego panowania w Indiach nie stanowili oni nawet połowy kadr. W roku 1947 ICS liczyła 332 Indusów i 668 Europejczyków – raz jeszcze przypomnieć jednak należy, że to były najwyższe szczeble drabiny urzędniczej. Niżej „indianizacja” kadr była już procesem bardzo zaawansowanym, w Bengalu szła ona zresztą szybciej niż w bardziej zacofanych prowincjach Indii. I tak na przykład w roku 1944 – zresztą szczególnie, bo dystrykty przygraniczne wobec groźby ataku wolano wówczas obsadzać „swoimi” – wśród bengalskich komisarzy dystryktów było 11 Europejczyków, 9 hinduistów, 6 muzułmanów i jeden Indus wyznania chrześcijańskiego⁹⁹.

Wciąż jednak równość szans w służbie Korony była problematyczna, skoro jeszcze w przededniu dekolonizacji europejscy członkowie ICS zarabiali zauważalnie więcej od induskich kolegów na identycznych stanowiskach¹⁰⁰.

⁹⁶ Zob. BLA, vol. LXXI, cz. 2, Second Session, 1946, 13 sierpnia 1946, s. 167.

⁹⁷ Na temat tego problemu zob. BLA, vol. LXXII, cz. 2, First Session, 1947, 12 marca 1947, s. 141–142. Przypomnieć zresztą należy, że „pójście do sądu była to kosztowna sprawa. Co więcej, czas trwania procesów był długi, przynosiły one więc ze sobą częstą nieobecność w domu dorosłego członka lub członków rodziny, skoro sądy mieściły się w stolicach dystryktu lub pod-dywilizji. Zła komunikacja, brak opcji odnośnie zakwaterowania oraz brak obycia w życiu miejskim zniechęcała wielu do szukania zadośćuczynienia. W efekcie sprawiedliwość była na wsi przywilejem bogatych (co zresztą nie znaczy, że i oni zawsze ją znajdowali)”. A. Kamal, *State against the Nation: The Decline of the Muslim League in pre-Independence Bangladesh, 1947–1954*, Dhaka 2009, s. 185–186. Ta doskonała, pionierska praca dotyczy wprawdzie okresu po dekolonizacji, ale można ją w tej (i nie tylko tej) kwestii śmiało odnieść do czasów brytyjskich.

⁹⁸ Zob. np. *Casey's Diary*, vol. III, s. 131 i BLC, First Session, 1947, No. 6, 14 lutego 1947, s. 116–127.

⁹⁹ *Casey's Diary*, vol. I, s. 192.

¹⁰⁰ Zob. np. BLA, vol. LXXI, cz. 1, Second Session, 1946, 31 lipca 1946, s. 145.

Skądinąd w stosunku do jednych i drugich założenie było takie, że mają otrzymywać na tyle wysokie pensje, by uniknąć pokus korupcji. Sprawdzało się to nienajgorzej, ale przestawało działać na poziomie funkcjonariuszy państwowych niższych szczebli – podinspektorów policji i szeregowych konstabli, zwykłych urzędników czy sekretarzy. Tu machano ręką na „zwyczajowe” łapówki (np. dwie rupie za przyjęcie policyjnej skargi), acz ostro zaznaczano, że od ewidentnych bandytów przyjmować niczego nie wolno¹⁰¹. W policji standardy te bywały zresztą łamane¹⁰², poza policją tym bardziej. W 1944 roku Seth Drucquer, kierujący bengalską pocztą, zorganizował w niej ankietę pracowniczą, w której pojawiło się m.in. pytanie: „Czy zdarzyło się panu/pani bycie postawionym przed koniecznością zaoferowania łapówki urzędnikowi publicznemu pozostającemu na służbie władz rządowych, kolejowych lub miejskich?”. Komentarz do wyników brzmiał: „Niemal powszechną odpowiedzią było „tak”, z podaniem szczegółów”¹⁰³.

2. Dialog międzykulturowy, ale nie nad talerzem. Wczesne przemiany tożsamości etnokulturowej Bengalczyków

Po pierwszych „wszechindyjskich” obradach Banerjee postanowił zwołać na rok 1885 kolejną konferencję delegatów trzech największych prowincji – Bengalu, Bombaju i Madrasu. Okazało się tymczasem, że w środkowych i zachodnich Indiach podobne starania czyni inna grupa działaczy, na której czele stali Mahadev Govinda Ranade – sędzia Sądu Najwyższego w Bombaju, co było wówczas karierą bez precedensu dla Indusa – i jego uczeń Gopal Krishna Gokhale. Ich program był dość podobny do tego, co głosił Banerjee: obaj byli związani ze wspomnianą już organizacją *Brahmo Samadź*, obaj wierzyli w możliwość uzyskania przez Indie samorządności na drodze legalnej działalności politycznej i uważali, że indyjską tradycję należy zreformować, eliminując z niej skłonności do waśni etnicznych i religijnych oraz nierówności płciowe, warne i społeczne. Niemniej jednak Ranade i Gokhale, bramini z Puny, byli z pewnością głębiej zakorzenieni w tradycyjnej kulturze hinduistycznej niż Banerjee i jego *bhadraloccy* sojusznicy.

Ostatecznie w roku 1885 odbyły się równocześnie dwie konferencje – Banerjeeego w Kalkucie i Ranadego w Bombaju, gdyż ten pierwszy nie chciał ustąpić prawa do organizacji innym politykom, jakkolwiek zjazd bombajski był bardziej prestiżowy dzięki patronatowi wicekróla. Z tego powodu wzięło w nim udział znacznie szersze grono, co zresztą nie znaczy, że było ono

¹⁰¹ S. Hatch-Barnwell, *The Last Guardian...*, s. 10–11.

¹⁰² Zob. np. *Casey's Diary*, vol. I, s. 247. Tu sytuacja dotyczyła komisarzy policji w rewirze przyjmujących 10 rupii miesięcznie łapówek od *zamindarów* i *dżotedarów* w zamian za stawianie po ich stronie w sporach o ziemię.

¹⁰³ *Casey's Diary*, vol. II, s. 8. Całość raportu: *Mass observation survey no. 9, conducted in all of the P.R.I.S. for the fortnight under 14. 7. 44*, L/P&J/5/151, IOR, s. 163–167.

Prowincja Bengal w podziale na dystrykty (1947 r.)

opracowanie kartograficzne: mgr Grzegorz Zachara

- granice prowincji
- granice dystryktów
- granica Pakistanu Wschodniego w 1947 r.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

India Office Records, British Library, Londyn

Zbiory osób prywatnych:

An Account of his life by Alan Gerald Russell Henderson, Knight, Indian Civil Service, 1886–1963 (MSS Eur. D/1094)

Bell F.O., *Notes on rural travels in Dinajpur 1939* (MSS Eur. D733)

McInerny Papers (Photo Eur. 148)

Memoirs of P.D. Martyn, C.I.E., C.B.E., B.A., I.C.S. (ret'd) (MSS Eur. F180/13)

Mountbatten Papers (MSS Eur. F200 – mikrofilm).

Notes made for evidence in enquiry (1947) into Calcutta massacres of 1946 (MSS Eur. D 911/11)

Personal Diary, R.G. Casey (Photo Eur. 48)

Pinnell L.G., *J.A. in Bengal* (Photo Eur. 65)

Saumarez Smith J., *74 days in '47* (MSS Eur. C409)

Taylor S.G., *Final Years of Stress in Bengal* (MSS Eur. F 161/45 – mikrofilm)

Tyson Collection (MSS Eur. E341/41)

Teczki z oficjalnymi materiałami władz kolonialnych szczebla prowincjonalnego:

L/I/1/425

L/P&J/5/140

L/P&J/5/151

L/P&J/5/152

L/P&J/5/153

L/P&J/5/155

L/P&J/7/5472 (*The Bengal Ministry 1946*)

L/P&J/7/12073 (*Bengali Ordinance No X. of 1946*)

L/P&J/8/475 (*Franchise: Elections in Bengal 1946*)

L/P&J/8/576 (*The Calcutta Riots*)

L/P&J/8/577

L/P&J/8/578

L/P&J/8/655

R/3/1/105

R/3/2/59A

Imperial War Museum, Londyn

Lieutenant-General Taker Papers

Major H.H.L. Smith Papers

National Archives, Kew

War Office Papers

National Archives of India, New Delhi

Indian Government: Home (Political) Files

Indian Government: Reforms Office

Nehru Memorial Museum & Library, New Delhi

AICC [All-India Congress Committee] Papers

Amiya Chakravarty, interview, Oral History Transcript no. 321

Bengal Relief Committee Documents (mikrofilm)

S.P. Mookerjee Papers

Surendra Mohan Ghose, interview, Oral History Transcript no. 301

West Bengal State Archives, Kalkuta

Bengal Government: Home (Political) Files

Bengal Government: Home (Political) Files – Confidential

West Bengal State Archives, Intelligence Branch, Kalkuta

Cabinet Papers [of Bengal] – zdigitalizowane maszynopisy

Bengal Government: Intelligence Branch Files

Dokumenty publikowane

Ahmad R., *All India Muslim League and the Creation of Pakistan: A Chronology (1906–1947)*, Islamabad 2006, <http://www.nihcr.edu.pk/Book1.html> (dostęp: 22 VI 2020).

Assembly Proceedings, Official Report, Bengal Legislative Assembly [1945–1947].

Bengal Legislative Council Debates [1945–1947].

Bengal Politics: Documents of the Raj, ed. E. Rahim, J.L. Rahim, vol. I–III, Dhaka 1996–2000.

Birla G.D., *Bapu: A Unique Association*, vol. I–IV, Bombay 1977.

Calcutta Disturbances Commission of Enquiry, Record of Proceedings, Minutes of Evidence, vol. I–XI, Alipore 1947.

Clow A., *The Future Government of the Assam Tribal Peoples*, [w:] *On the Edge of Empire: Four British Plans for North East India, 1941–1947*, ed. D.K. Syiemlieh, New Delhi 2014.

Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches, vol. I, comp. V. Moon, Bombay 1989.

Dr. Rajendra Prasad: Correspondence and Select Documents, ed. V. Choudhary, vol. I–XXI, New Delhi 1984–1995.

Evolution of Muslim Political Thought in India, vol. V, ed. A.M. Zaidi, New Delhi 1978.

Foundations of Pakistan: All-India Muslim League Documents, 1906–1947, ed. S.S. Pirzada, vol. I–II, Karachi 1970.

History of All-India Gurkha League: 1943–1949, ed. B.N. Singh, B.K. Singh, New Delhi 1987.

- Inside Bengal Politics 1936–1947: Unpublished Correspondence of Partition Leaders*, ed. Harun-or-Rashid, Dhaka 2003.
- Jawaharlal Nehru's Selected Works*, Second Series, vol. I–LXI, New Delhi 1984–2015, <http://nehruportal.nic.in/writings> (dostęp: 22 VI 2020).
- Jinnah-Gandhi Talks*, Delhi 1945.
- M.A. Jinnah-Ispahani Correspondence, 1936–1948*, ed. Z.H. Zaidi, Karachi 1976.
- Muslim Under Congress Rule 1937–1939: A Documentary Record*, vol. I, ed. K.K. Aziz, Islamabad 1978.
- National Assembly of Pakistan Proceedings* [1962].
- On the Edge of Empire: Four British Plans for North East India, 1941–1947*, ed. D.K. Syiemlieh, New Delhi 2014.
- Quaid-e-Azam Jinnah's Correspondence*, ed. S.S. Pirzada, Karachi 1977.
- Quaid-i-Azam Mohammad Ali Jinnah Papers*, ed. Z.H. Zaidi, vol. I–XVIII, Islamabad 1994–2012.
- Parliamentary Debates, House of Commons*, fifth series, <http://api.parliament.uk/historic-hansard/> (dostęp: 22 VI 2020).
- Parliamentary Debates, House of Lords*, <http://api.parliament.uk/historic-hansard/> (dostęp: 22 VI 2020).
- Police Regulations, Bengal, 1943*, vol. I, Alipore 1976.
- Pyarelal's Unpublished Correspondence: The Noakhali Peace Mission of Mahatma Gandhi*, ed. S.A. Maksud, Dhaka 2006.
- Resignation letter of Jogendranath Mandal*, 8 października 1950, https://wikilivres.org/wiki/Resignation_letter_of_Jogendra_Nath_Mandal (dostęp: 22 VI 2020).
- Sardar Patel's Correspondence 1945–1950*, ed. D. Das, vol. I–IV, Ahmedabad 1971–1974.
- Selections from the Records of the Government of Bengal, no. XXXIII: Papers relating to indigo cultivation in Bengal*, vol. I–II, Calcutta 1860.
- Speeches, Statements & Messages of the Quaid-e-Azam*, ed. K.A.K. Yusufi, vol. I–IV, Lahore 1996.
- Speeches and Writings of Hon. Surendranath Banerjea*, Madras 1917.
- The Bengal Tenancy Act: being Act VIII of 1885 (as amended by Act VIII of 1886) with notes and annotations, judicial ruling, the rules made under the act by the local government, the High Court, and the Registration Department, and the forms of registers prescribed by the Board of Revenue*, Calcutta 1890, http://www.archive.org/stream/bengaltenancyact00rampuoft/bengaltenancyact00rampuoft_djvu.txt (dostęp: 22 VI 2020).
- The Calcutta Disturbances Commission of Enquiry Act*, 12 października 1946, <http://www.commonlii.org/in/legis/wb/act/cdcoea1946457> (dostęp: 22 VI 2020).
- The Collected Works of Mahatma Gandhi*, vol. I–IIC, New Delhi 1999, <http://www.gandhiashramsevagram.org/gandhi-literature/collected-works-of-mahatma-gandhi-volume-1-to-98.php> (dostęp: 22 VI 2020).
- The Framing of India's Constitution: Select Documents*, vol. II, ed. B. Shiva Rao, New Delhi 1947.
- The Indian Khilafat Movement 1915–1933: A Documentary Record*, Lahore 2006.
- The Transfer of Power, 1942–1947*, ed. N. Mansergh, vol. I–XII, London 1970–1983.

Zapisy relacji ustnych i wywiady

- Świat zaczyna już Rohingów „urządzać w dupie” w jakiej się znaleźli, [wywiad Aleksandry Wojtaszek z Markiem Rabijem], „Krytyka Polityczna” 28 grudnia 2019: <https://krytykapolityczna.pl/swiat/marek-rabij-najwazniejszy-wrzesien-swiata> (dostęp: 22 VI 2020).
- Wykład Shaheen Chowdhury-Westcombe, Kingsley Hall (Londyn), 21 maja 2012: <http://gandhifoundation.files.wordpress.com/2011/07/mahatma-gandhi-non-violence-noakhali-by-shaheen-westcombe1.pdf> (dostęp: 22 VI 2020).
- Wywiady z Sukumari Chaudhury i Bidhā Roy, 2002: <http://www.india-seminar.com/2002/510/510%20interviews.htm> (dostęp: 22 VI 2020).

Wspomnienia, źródła książkowe i relacje badaczy z epoki

- Abul Hashim, *As I see it*, Dacca 1980.
- Abul Hashim, *In Retrospect*, Dhaka 1998.
- Ahmad A., *End of a Betrayal and Restoration of Lahore Resolution*, Dacca 1975.
- Ahmad K., *The Social History of Bengal*, Dacca 1970.
- Alexander H., *Gandhi through Western Eyes*, London 1969.
- Ambedkar B.R., *Gandhi and Gandhism*, Jullunder 1970.
- Attlee C.R., *As It Happened*, New York 1954.
- Azad A.K., *India Wins Freedom*, Calcutta 1988, <http://www.apnaorg.com/books/english/india-wins-freedom/book.php?fldr=book> (dostęp: 22 VI 2020).
- Azizul Haque, *The Man Behind the Plough*, Dhaka 1980.
- Barari H.A., *Kolkata: To be Young Was Paradise*, New Delhi 2006.
- Basu J., *Memoirs: A Political Autobiography*, transl. A. Dasgupta, Calcutta 1999, <http://jyotibasumemoirs.wordpress.com> (dostęp: 22 VI 2020).
- Bhattacharya A.C., *Progressive Tripura*, New Delhi 1985.
- Bina Das: *A Memoir*, transl. D. Dhar, New Delhi 2010.
- Bose N.K., *My Days with Gandhi*, Calcutta 1953.
- Bose S.Ch., *I Warned My Countrymen*, Calcutta 1968.
- Bose S.Ch., *The Alternative Leadership: Speeches, Articles, Statements and Letters, June 1939–1941*, ed. S.K. Bose, S. Bose, Kolkata 2004.
- Bose S.Ch., *The Indian Struggle*, Calcutta 1964.
- Cabinet Mission and After*, ed. M. Ashraf, Lahore 1946.
- Campbell-Johnson A., *Mission with Mountbatten*, London 1972.
- Carton de Wiart A., *Happy Odyssey*, Barnsley 2007.
- Casey R.G., *Personal experience, 1939–1946*, New York 1963.
- Chaudhry Rahmat Ali, *Pakistan: The Fatherland of the Pak Nation*, Cambridge 1947.
- Chaudhuri N., *The Autobiography of an Unknown Indian*, Berkeley 1968.
- Chaudhuri N.C. *Thy Hand Great Anarch! India, 1921–1952*, London 1987.
- Choudhry Khaliquzzaman, *Pathway to Pakistan*, Lahore 1961.
- Dhar M.K., *Train to India: Memories of Another Bengal*, New Delhi 2009.
- Dutt R.Ch., *The Economic History of India in the Victorian Age. From the Accession of Queen Victoria in 1837 to the Commencement of the Twentieth Century*, London 1904, <http://socserv2.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/dutt> (dostęp: 22 VI 2020).

- Dutt R.Ch., *The Economic History of India Under Early British Rule. From the Rise of the British Power in 1757 to the Accession of Queen Victoria in 1837*, London 1902, <http://socserv2.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/dutt> (dostęp: 22 VI 2020).
- Ghosh S., *Gandhi's Emissary*, Bombay 1967.
- Gupta A., *In the Path of Service: Memories of a Changing Century*, transl. S. Bhat-tacharya, R. Dasgupta, Kolkata 2005.
- Habibuz Zaman, *Seventy Years in a Shaky Subcontinent*, London 1999.
- Hamidul Huq Chowdhury, *Memoirs. Autobiography*, Dhaka 1989 [korzystałem z wersji internetowej w serwisie Google Books].
- Hansen A.P., *Memoirs of an Adventurous Dane in India: 1904–1947*, London 1999.
- Hasnat Abdul Hye, *Aide-Memoire 1943–1954: Boyhood in British India and Paki-stan*, Dhaka 2008.
- Hatch-Barnwell S., *The Last Guardian. Memoirs of Hatch-Barnwell, ICS of Ben-gal*, Dhaka 2011.
- Hussain S., *Look In To The Mirror*, Dacca 1974.
- Iqbal M.Z. *Rashed, my friend*, transl. Y. Iqbal, Dhaka 2003, <http://web.archive.org/web/20120324160027/http://www.somoy.com/pdf/Rashed.pdf>.
- Ispahani M.A.H. *Qaid-i-Azam Jinnah as I knew him*, Karachi 1976.
- Kabir H., *Muslim Politics 1906–47 and other Essays*, Calcutta 1969.
- Kazi Ahmed Kamal, A.K. *Fazlul Huq, Suhrawardy And Moulana Bhashani: An In-timate Study of Politicians and Inside Stories*, Dhaka 2012.
- Khan L.Z., *The Building of a Nation: A Conversation with Begum Kaniz Sakina Wajid Khan*, <http://www.icwa.org/wp-content/uploads/2015/09/LZK-9.pdf> (do-step: 22 VI 2020).
- Khan M.A., *Friends not Masters: A Political Autobiography*, London 1967.
- Kripalani J.B., *Gandhi: His life and thought*, New Delhi 1970.
- Kripalani S., *Sucheta: An Unfinished Autobiography*, ed. K.N. Vaswani, Ahmeda-bad 1978.
- Lahiri A., *Postwar Revolt of the Rural Poor in Bengal: Memoirs of a Communist ac-tivist*, transl. S. Banerjee, Calcutta 2001.
- Maji M., *Me, Borishaila: The Epic Saga of the Rise of Bangladesh*, transl. R. Ku-mar, New Delhi 2008.
- Mascarenhas A., *The Rape of Bangla Desh*, Delhi 1972.
- Mathur P.S., *The Great Calcutta Killing*, „The Illustrated Weekly of India”, 19 sierp-nia 1973.
- Memoirs of Huseyn Shaheed Suhrawardy with a brief account of his life and work*, ed. M.H.R. Talukdar, Karachi 2009.
- Mitra A., *Towards Independence, 1940–1947: Memoirs of an Indian Civil Servant*, Bombay 1991.
- Mookerjee S.P., *A Phase of the Indian Struggle*, Kusthia 1942.
- Mookherjee S.P., *Leaves from a Diary*, Calcutta 1993.
- Nafis Ahmad, *The Basis of Pakistan*, Calcutta 1947.
- Naim C.M., *The Muslim League in Barabanki: A Suite of Five Sentimental Scenes*, Shimla 2010, http://www.columbia.edu/itc/mealac/pritchett/00litlinks/naim/txt_naim_five_sentimental_2010.pdf (dostęp: 22 VI 2020).
- Nehru J., *The Discovery of India*, Calcutta 1946.
- Pyarelal, *Mahatma Gandhi: The Last Phase*, vol. I–II, Ahmedabad 1956–1958.

- Ray P.C., *Autobiography of a Bengali chemist*, Calcutta 1958.
Ray R., *My Reminiscences*, Delhi 1982.
Roy T., *My People, Uprooted. A Saga of the Hindus of Eastern Bengal*, Kolkata 2001, <http://bengalvoice.blogspot.com> (dostęp: 22 VI 2020).
Sahgal L., *A Revolutionary Life: memoirs of a political activist*, New Delhi 1997.
Salik S., *Witness to Surrender*, New Delhi 2000.
Scott I., *A British Tale of Indian and Foreign Service: The Memoirs of Sir Ian Scott*, London 1999.
Sen M., *In Search of Freedom: An Unfinished Journey*, transl. STREE, Calcutta 2001.
Shahid Hamid, *Disastrous Twilight: A Personal Record of the Partition of India*, London 1986.
Sheikh Mujibur Rahman, *The Unfinished Memoirs*, transl. F. Alam, Dhaka 2012.
Smith M.W., *Village notes from Bengal*, „American Anthropologist” vol. 48 (1946), no. 4.
Stephens I., *Monsoon Morning*, London 1966.
Suhrawardy Ikramullah S., *From Purdah to Parliament*, Karachi 1998.
Suhrawardy Ikramullah S., *Huseyn Shaheed Suhrawardy: A Biography*, Karachi 1991.
Tamizuddin Khan, *The Test of Time: My Life and Days*, Dhaka 1989.
The English Writings of Rabindranath Tagore, vol. I–VIII, New Delhi 1994–2007.
Tuker F., *While Memory Serves*, London 1950.
Wavell A., *The Viceroy's Journal*, ed. P. Moon, London 1973.
Williams F., *A Prime Minister Remembers*, London 1961.
Wyatt W., *Confessions of an optimist*, London 1985.

Gazety

Amrita Bazar Patrika
Daily Telegraph
Hindusthan Standard
Indian Annual Register
Manchester Guardian
Morning News
Nationalist
Pakistan Times
People's Age
Star of India
Statesman
The London Gazette
The Singapore Free Press
The Tribune

Źródła literackie

- Auden W.H., *Collected Poems*, New York 1976.
- Bandyopadhyay M., *Childishness*, transl. S. Chaudhuri, [w:] *Stories about the Partition of India*, ed. A. Bhalla, New Delhi 1999.
- Devi J., *The River Churning: a Partition novel*, transl. E. Catterjee, New Delhi 2005.
- Fabulous Females and Peerless Pirs: Tales of Mad Adventure in Old Bengal*, transl. T.K. Stewart, New York 2004.
- Hussein R., *Three Lazy Men*, [w:] *The Essential Rokeya: Selected Works of Rokeya Sakhawat Hossain (1880–1932)*, ed. M.A. Quayum, Leiden 2013.
- Manusmryti czyli traktat o zacności* [w jednym tomie z: Watsjajana Mallanaga, *Kamasutra czyli traktat o miłowaniu*], tł. M.K. Byrski, Warszawa 1985.
- Naipaul V.S., *Jamshed into Jimmy*, [w:] tegoż, *The Writer and the World*, London 2002.
- Tagore R., *Mahamaya*, transl. M.A. Quayum, „Transnational Literature” vol. 3 (2010), no. 1, <https://dspace.flinders.edu.au/jspui/bitstream/2328/15151/1/Mahamaya.pdf>. (dostęp: 22 VI 2020).
- Tagore R., *The Story of a Muslim Woman (A draft)*, transl. S.K. Banerjee, http://www.parabaas.com/rabindranath/articles/gSwapan_musolmani.html. (dostęp: 22 VI 2020).

OPRACOWANIA (książki i artykuły)

- Abdul Mu'min Chowdhury, *Behind the Myth of 3 million*, London 1996, <http://www.storyofbangladesh.com/ebooks/myth-of-3-million.html> (dostęp: 22 VI 2020).
- Abdus Sattar, *In the sylvan shadows*, Dacca 1971.
- Adnan S., *Fazlul Haq and the Bengali Muslim Leadership: 1937–1943*, „Bangladesh Historical Studies” vol. 1 (1976).
- Ahmad S.N., *Origins of Muslim Consciousness in India: A World-System Perspective*, Westport 1991.
- Ahmed F., *Bengal Politics in Britain: Logic, Dynamics & Disharmony*, Raleigh 2010.
- Ahmed I., *Pakistan: The Garrison State – Origins, Evolution, Consequences, 1947–2011*, Oxford 2011.
- Ahmed K.A., *The Muslims of Assam*, Guwahati 2010.
- Ahmed R., *Bengali Muslims 1871–1906: A Quest for Identity*, Oxford 1981.
- Ahmed S., *Bangladesh: Past and Present*, New Delhi 2004.
- Aiyar S., *Fazlul Huq, Region and Religion in Bengal: The Forgotten Alternative of 1940–43*, „Modern Asian Studies” vol. 42 (2008), no. 6, s. 1213–1249.
- Alavi H., *Peasants and Revolution*, [w:] *Imperialism and Revolution in South Asia*, ed. K. Gough, H.P. Sharma, New York 1973.
- Allana G., *Pakistan Movement: Historical Document*, Karachi 1968.
- Alpes M.J., *The Congress and the INA Trials, 1945–50: A Contest over the Perception of ‘Nationalist’ Politics*, „Studies in History” vol. 23 (2007), s. 135–158.
- Amalendu De, *Fazlul Huq and His Reaction to the Two-Nation Theory*, „Bengal Past and Present” vol. XCIII (1974), no. 1.
- Amazing North East: Tripura*, ed. Aribam Indubala Devi, Delhi 2010.

- Amin S.N., *The World of Muslim Women in Colonial Bengal, 1876–1939*, Leiden 1996.
- Ananth V.K., *India Since Independence: Making Sense of Indian Politics*, New Delhi 2010.
- Andersen W.K., Damle S.D., *The Brotherhood in Saffron: The Rashtriya Swayam-sevak Sangh and Hindu Revivalism*, Boulder 1987.
- Arens J., van Beurden J., *Jhagrapur. Poor peasants and women in a village in Bangladesh*, Amsterdam 1977.
- Arnold D., 'An ancient race outworn': malaria and race in colonial India, 1860–1930, [w:] *Race, Science and Medicine, 1700–1960*, ed. W. Ernst, B. Harris, London 1999, s. 123–143.
- Aziz K.K., *The Murder of History: A critique of history textbooks used in Pakistan*, Islamabad 1993.
- Bajpai R., *Minority Rights in the Indian Constituent Assembly Debates, 1946–1950*, Queen Elizabeth House Working Papers Series no. 30, 2002, <http://working-papers.qeh.ox.ac.uk/RePEc/qeh/qehwps/qehwps30.pdf> (dostęp: 22 VI 2020).
- Baker Ch., Phongpaichit P. *Dzieje Tajlandii*, przeł. J. Jurewicz, Warszawa 2019.
- Bal E., *They Ask If We Eat Frogs: Garo Ethnicity in Bangladesh*, Leiden 2007.
- Balcerowicz P., *Religie obronią się same...*, „Pejper – Skrzyżowanie Kultur 2017”, http://www.balcerowicz.eu/texts/skrzyzowanie_kultur_2017.htm (dostęp: 22 VI 2020).
- Bandyopadhyay S., *Caste, Culture and Hegemony: Social Dominance in Colonial Bengal*, New Delhi 2004.
- Bandyopadhyay S., *Caste, Protest and Identity in Colonial India: The Namasudras of Bengal, 1872–1947*, New Delhi 2011.
- Bandyopadhyay S., *Freedom and its Enemies: The Politics of Transition in West Bengal, 1947–49*, „South Asia” vol. 29 (2006), no. 1, s. 43–68.
- Bandyopadhyay S., *From Plassey to Partition: A History of Modern India*, New Delhi 2006.
- Bandyopadhyay S., *The Riddles of Partition: Memories of the Bengali Hindus*, [w:] *Reflections on Partition in the East*, ed. R. Samaddar, Calcutta 1997, s. 59–72.
- Bandyopadhyay S., *The Story of an Aborted Revolution: Communist Insurgency in Post-independence West Bengal, 1948–50*, „Journal of South Asian Development” vol. 3 (2008), s. 1–32.
- Bandyopadhyay S. *Transfer of Power and the Crisis of Dalit Politics in India, 1945–47*, „Modern Asian Studies” vol. 34 (2000), no. 4, s. 893–942.
- Bandyopadhyay S., Basu Ray Chaudhury A. *Partition in Bengal: Re-visiting the Caste Question, 1946–47*, „Studies in History” vol. 33 (2017), no. 2. s. 234–261.
- Banerjee D., *European Calcutta: Images and Recollections of A Bygone Era*, New Delhi 2005.
- Banerjee A.Ch., *The Agrarian System of Bengal*, vol. II: 1793–1955, Calcutta 1981.
- Banerjee D., *Aspects of administration in Bengal, 1898–1912*, New Delhi 1980.
- Banerjee S., *A Tale of Two Cities Under Colonial Rule: Chandernagore and Calcutta*, Occasional Publication 39, India International Centre, New Delhi 2012, http://www.iicdelhi.nic.in/ContentAttachments/Publications/DiaryFiles/283210August292012_IIC%20Occasional%20Publication%2039.pdf (dostęp: 22 VI 2020).
- Banerjee S., *Muscular Nationalism: Gender, Violence, and Empire in India and Ireland, 1914–2004*, New York 2012.

- Bapu P., *Hindu Mahasabha in colonial North India, 1915–1930: constructing nation and history*, New York 2012.
- Barman R.K., *Partition of India and Its Impact on Scheduled Castes of Bengal*, New Delhi 2012.
- Bass G., *Telegram konsula Blooda. Nixon, Kissinger i zapomniane ludobójstwo*, tł. J. Ochab, Wołowiec 2015.
- Basu Ch., *The Making of the Left Ideology in West Bengal: Culture, Political Economy, Revolution, 1947–1970*, Delhi 2009.
- Basu J., *Reconstructing the Bengal Partition: The Psyche under a Different Violence*, Kolkata 2013.
- Basu M.P., *Anthropological Profile of the Muslims of Calcutta*, Calcutta 1985.
- Basu N., *The Political Parties and the Labour Politics 1937–47 with special reference to Bengal*, Calcutta 1992.
- Basu N., *The Working Class Movement: A Study of Jute Mills of Bengal 1937–47*, Calcutta 1994.
- Basu S., *Bengali Girls in Sport: A Socio-economic study of Kabadi*, [w:] *Sport in South Asian Society: Past and Present*, ed. B. Majumdar, J.A. Mangan, Abingdon 2005, s. 133–141.
- Basu S., *Does Class Matter? Colonial Capital and Workers Resistance in Bengal: 1890–1937*, Delhi 2004.
- Basu S., *Dynamics of a Caste Movement: The Rajbansis of North Bengal, 1910–1947*, New Delhi 2003.
- Basu Majumdar A.K., *Rabindranath Tagore: The Poet of India*, New Delhi 1993.
- Batabyal R., *Communalism in Bengal: From Famine to Noakhali, 1943–47*, New Delhi 2005.
- Bazlur Rahman Khan, *Politics in Bengal 1927–1936*, Dhaka 1987.
- Begum J., *The Last Decade of Undivided Bengal: Parties, Politics and Personalities*, Calcutta 1994.
- Bhattacharjee A., *Great Revolutionary Leader: Surendra Mohan Ghose*, Calcutta 1976.
- Bhattacharjee J B., *Sylhet: Myth of a Referendum*, „Indo-British Review” vol. XVII (1989), no.1–2.
- Bhattacharya B.K., *Gopinath Bordoloi and the Battle for Survival*, [w:] *Lokopriya Gopinath Bordoloi: An Architect of Modern India*, ed. L. Mazinder Baruah, New Delhi 1992.
- Bhattacharya B.K., *The Sylhet Referendum in Retrospect*, [w:] *Politics of Subversion: The Untold Story of Sylhet*, ed. S.K. Ghosh, Delhi 2000.
- Bhattacharya J., *An Examination of Leadership Entry in Bengal Peasant Revolts, 1937–1947*, „Journal of Asian Studies” vol. 37 (1978), no. 4, s. 611–635.
- Bhattacharya M., *Chittagong: Summer of 1930*, New Delhi 2012.
- Bhattacharya S., *Genesis of Tribal Extremism in Tripura*, New Delhi 1991.
- Bhattacharya S., *The Concept of United Independent Bengal: A Reaction to the British Plan of the Partition of Bengal, 1947*, „Indo-British Review” vol. XVII (1989), no. 1–2.
- Bhattacharya S., *The Defining Moments in Bengal, 1920–1947*, New Delhi 2014.
- Bhattacharya S., „*The Division of Hearts*”: *Mahatma Gandhi and the Partition of Bengal, 1947*, [w:] *The Partition in Retrospect*, ed. A. Singh, Delhi 2000, s. 199–211.

- Bhattacharya T., *In the Name of Culture*, „South Asia Research” vol. 21 (2001), no. 2, s. 161–187.
- Bhowmik S., *History of the Bengal Nagpur Railway Working Class Movements, 1906–1947, With special reference to Kharagpur*, Calcutta 1998.
- Bhuyan A.Ch., *The Quit India Movement, the Second World War and Indian Nationalism*, New Delhi 1975.
- Biswas G.R., *Peasant Movement in North East India (1946–1950)*, New Delhi 2002.
- Biswas S., Sato H., *Religion and Politics in Bangladesh and West Bengal: A Study of Communal Relations*, Joint Research Programme Series No. 99, Tokyo 1993.
- Biswas S.K., *Untouchable Chandals of India: The Democratic Movement*, New Delhi 2013.
- Biswas S.M., *Sher-e-Bangla Fazlul Huq (1906–1947): In The Cross-Currents of Provincial and National Politics of India*, Kolkata 2011.
- Biswas S., Sato H., *Religion and Politics in Bangladesh and West Bengal: A Study of Communal Relations*, Joint Research Programme Series No. 99, Tokyo 1993.
- Bora S., *Student Revolution in Assam, 1917–1947 (A Historical Survey)*, New Delhi 1992.
- Borodziej W., Górny M., *Nasza wojna*, t. I: *Imperia, 1912–1916*, Warszawa 2014.
- Bose M., *Raj, Secrets, Revolution: A Life of Subhas Chandra Bose*, London 2004.
- Bose N., *Purba Pakistan Zindabad: Bengali Visions of Pakistan, 1940–1947*, „Modern Asian Studies” vol. 48 (2018), no. 1, s. 1–36.
- Bose N., *Recasting the Region: Language, Culture and Islam in Colonial Bengal*, New Delhi 2014.
- Bose N.K., *Calcutta: 1964 – a social survey*, Bombay 1968.
- Bose S., *A Doubtful Inheritance. The Partition of Bengal in 1947*, [w:] D.A. Low, *The Political Inheritance of Pakistan*, Delhi 1982, s. 130–143.
- Bose S., *Agrarian Bengal: Economy, Social Structure and Politics, 1919–1947*, Cambridge 1986.
- Bose S., *His Majesty's Opponent: Subhas Chandra Bose and India's struggle against Empire*, Cambridge 2011.
- Brecher M., *Nehru. A Biography*, London 1959.
- Brillman M., *Bengal Tiger, Celtic Tiger: The Life of Sir Antony Patrick MacDonnell, 1844–1925*, Chicago 2009.
- Broomfield J.H., *Elite conflict in a plural society: twentieth – century Bengal*, Berkeley 1968.
- Brown J.M., *Gandhi's Rise to Power: Indian Politics 1915–1922*, Cambridge 1972.
- Burakowski A., Iwanek K., *Indie. Od kolonii do mocarstwa 1857–2013*, Warszawa 2013.
- Butalia U., *The Nowhere People*, [w:] *The Trauma and the Triumph: Gender and Partition in Eastern India*, ed. J. Bagchi, S. Dasgupta, Kolkata 2003, s. 113–122.
- Chakrabarti Ch., *The How and the Why of the Creation of a new Bengal, 1911*, „Bengal Past and Present” vol. XCII (1973), no. 2.
- Chakrabarti P.K., *The Marginal Men. The Refugees and the Left Political Syndrome in West Bengal*, Calcutta 1990.
- Chakrabarty B., *Local Politics and Indian Nationalism: Midnapur (1919–1944)*, New Delhi 1997.
- Chakrabarty B., *Peasants and the Bengal Congress, 1928–38*, „South Asia Research” vol. 5 (1985), s. 29–47.

- Chakrabarty B., *Subhas Chandra Bose and Middle Class Radicalism: A Study of Indian Nationalism, 1928–1940*, Delhi 1990.
- Chakrabarty B., *The Partition of Bengal and Assam, 1932–1947: Contour of freedom*, London 2004.
- Chakrabarty D., *Communal Riots and Labour: Bengal's Jute Mill-Hands in the 1890s*, [w:] *Mirrors of Violence: Communities, Riots, and Survivors in South Asia*, ed. V. Das, Delhi 1992, s. 146–184.
- Chakrabarty D., *Rethinking Working-Class History: Bengal 1890–1940*, Princeton 1989.
- Chakrabarty G., *Coming Out of Partition: Refugee Women of Bengal*, New Delhi 2005.
- Chakrabarty R., *Vaishnavism in Bengal, 1486–1900*, Calcutta 1985.
- Chakraborty R.L., *Rural Indebtedness in Bengal [1928–1947]*, Calcutta 1997.
- Chakravarty D., *Remembered villages: Representations of Hindu-Bengali Memories in the Aftermatch of the Partition*, [w:] *Freedom, Trauma, Continuities: Northern India and Independence*, ed. D.A. Low, H. Brasted, New Delhi 1998, s. 318–337.
- Chakravorty Spivak G., *Czy podporządkowani inni mogą przemówić?*, przeł. E. Majewska, „Krytyka Polityczna”, nr 24–25, 2011, s. 196–239.
- Chandra B., *Communalism in Modern India*, Delhi 1984.
- Chatterjee M., *Do and Die: The Chittagong Uprising 1930–1934*, New Delhi 1999.
- Chatterjee N., *The East Bengal Refugees: A Lesson in Survival*, [w:] *Calcutta: The Living City*, vol. II, ed. S. Chaudhuri, New Delhi 1990.
- Chatterjee P., *A Story of Ambivalent Modernization in Bangladesh and West Bengal: The Rise and Fall of Bengali Elitism in South Asia*, New York 2010.
- Chatterjee P., *Agrarian Relations and Communalism in Bengal 1926–1935*, [w:] *Subaltern Studies*, ed. R. Guha, vol. I, Delhi 1982, s. 9–38, <https://asianstudies.github.io/area-studies/subaltern/ss01.htm> (dostęp: 22 VI 2020).
- Chatterjee P., *A Time for Tea: Women, Labor, and Post/Colonial Politics on an Indian Plantation*, Durham 2001.
- Chatterjee P., *Bengal 1920–1947*, vol. I: *The Land Question*, Calcutta 1984.
- Chatterjee P., *The Disciplines in Colonial Bengal*, [w:] *Texts of Power: Emerging Disciplines in Colonial Bengal*, ed. P. Chatterjee, Minneapolis 1995, s. 1–29.
- Chatterjee P., *The Nation in Heterogenous Time*, „The Indian Economic and Social History Review” vol. 38 (2001), no. 4, s. 925–942.
- Chatterjee P., *The Second Partition of Bengal*, [w:] *Reflections on Partition in the East*, ed. R. Samaddar, Delhi 1997, s. 35–58.
- Chatterjee P.K., *Quit India Movement of 1942 and the Nature of Urban Response in Bengal*, [w:] *Proceedings of Indian History Congress, 43rd Session 1982*, New Delhi 1983, s. 687–694.
- Chatterjee Sarkar S., *Bengal's Southern Frontier, 1757 to 1948*, „Studies in History” vol. 28 (2012), s. 69–97.
- Chatterjee S., *Congress Politics in Bengal: 1919–1939*, London 2002.
- Chatterji J., *Bengal Divided: Hindu Communalism and Partition, 1932–1947*, Cambridge 1995.
- Chatterji J., *Of Graveyards and Ghettos: Muslims in Partitioned West Bengal, 1947–67*, [w:] *Living Together Separately: Cultural Indian in History and Politics*, ed. M. Hasan, A. Roy, New Delhi 2005, s. 222–249.

- Chatterji J., *Right or Charity? The Debate over Relief and Rehabilitation in West Bengal, 1947–50*, [w:] *The Partitions of Memory: The Afterlife of the Division of India*, ed. S. Kaul, Bloomington 2002, s. 74–110.
- Chatterji J., *The Making of a Borderline: The Radcliffe Award for Bengal*, [w:] *Region and Partition. Bengal, Punjab and the Partition of the Subcontinent*, ed. I. Talbot, G. Singh, Karachi 1999, s. 168–202.
- Chatterji J., *The spoils of partition: Bengal and India, 1947–1967*, Cambridge 2007.
- Chatterji P. K., *Dr Syama Prasad Mookerjee and Indian Politics: An Account of an Outstanding Political Leader*, New Delhi 2010.
- Chattopadhyay B., *Agrarian Structure, Movements and Peasant Organisations in India*, vol. IV: *West Bengal*, New Delhi 2004.
- Chattopadhyay G., *Bengal Electoral Politics and Freedom Struggle 1862–1947*, New Delhi 1984.
- Chattopadhyay G., *Communism and Bengal's Freedom Movement*, New Delhi 1970.
- Chattopadhyay K.P., Mukherjee R., Mukherjee K. i inni, *The Bengal Famine of 1943*, [w:] *Famines in Colonial India: Some Unofficial Historical Narratives*, ed. B. Nand, New Delhi 2007, s. 355–503.
- Chattopadhyay R., *Liaquat Ali Khan's Budget of 1947–48: The Tryst with Destiny*, „Social Scientist” vol. 16 (1988), no. 6/7, s. 77–89.
- Chattopadhyay S., *Bengali Masculinity and the National-Masculine: Some Conjectures for Interpretation*, „South Asia Research” vol. 31 (2011), no. 3, s. 265–279.
- Chattopadhyay S., *Representing Calcutta: Modernity, nationalism, and the colonial uncanny*, New York 2005.
- Chaudhuri B.B., *Agrarian Movements in Bengal and Bihar, 1919–1939*, [w:] *Socialism in India*, ed. B.R. Nanda, New Delhi 1972, s. 190–229.
- Clarke P., *The Last Thousand Days of the British Empire*, London 2007.
- Clymer K.J., *Quest for Freedom: The United States and India's Independence*, New York 1995.
- Collins L., Lapierre D., *Mountbatten and the Partition of India*, vol. I, New Delhi 1982.
- Collins L., Lapierre D., *Noc wolności*, tł. J. Pałęcka, Warszawa 1992.
- Cooper A., *Sharecropping and Sharecroppers' struggles in Bengal, 1930–1950*, Calcutta 1988.
- Cronin R.P., *British policy and administration in Bengal, 1905–1912: partition and the new province of Eastern Bengal and Assam*, Calcutta 1977.
- Custers P., *Maulana Bhashani and the transition to secular politics in East Bengal*, „Indian Economic and Social History Review” vol. 47 (2010), s. 231–259.
- Custers P., *Women in the Tebhaga Uprising: rural poor women and revolutionary leadership, 1946–47*, Calcutta 1987.
- Daiya K., *Violent Belongings: Partition, Gender and National Culture in Postcolonial India*, Philadelphia 2008.
- Damodaran V., *Bihar in the 1940s: Communities, Riots and the State*, [w:] *Freedom, Trauma, Continuities: Northern India and Independence*, ed. D.A. Low, H. Braisted, London 1998, s. 153–176.
- Dar F.A., *Jinnah and the Lahore Resolution*, „Journal of the Research Society of Pakistan” vol. 52 (2015), no. 1, s. 127–155.
- Dar F.A., *Jinnah – Liaquat Partnership and the Muslim Cause in South Asia*, „Journal of Political Studies” vol. 22 (2015), no. 2, s. 453–470.

- Dar F.A., *Jinnah's Pakistan: Formation and Challenges of a State*, Oxford 2014.
- Das A.K., Raha M.K. *The Oraons of Sunderban*, Calcutta 1963.
- Das A.K., Raha M.K., De S.K., *Tribal Situation in West Bengal*, Calcutta 1990.
- Das S., *Communal Riots in Bengal, 1905–1947*, Delhi 1991.
- Das S., Ray J.K., *The Goondas: Towards a Reconstruction of the Calcutta Underworld*, Calcutta 1996.
- Das S.C., *The Biography of Bharat Kesri Dr. Syama Prasad Mookerjee with modern implications*, New Delhi 2000.
- Das U., *The Bengal Pact of 1923 and its Reactions*, „Bengal Past and Present” vol. XCIX (1980), no. 1, s. 29–45.
- Das Gupta C., *Youth and Student Movement in Bengal: A Historical Survey, 1919–1946*, Calcutta 1995.
- Dasgupta A., *Remembering Sylhet: Hindu and Muslim Voices from a Nearly Forgotten Story of India's Partition*, New Delhi 2014.
- Dasgupta K., *Mapping the Spaces of Minorities: Calcutta through the Last Century*, [w:] *Calcutta Mosaic: Essays and Interviews on the Minority Communities of Calcutta*, ed. H. Banerjee, N. Gupta, S. Mukherjee, New Delhi 2009, s. 23–70.
- Dasgupta K., *Minor Political Parties and the Politics of Late Colonial Bengal*, New Delhi 2013.
- Datta P.K., *Women, Abductions and Religious Identities in Colonial Bengal*, [w:] *Gendering Colonial India: Reforms, Print, Caste and Communalism*, ed. Ch. Gupta, New Delhi 2012.
- Datta Gupta S., *Comintern and the Destiny of Communism in India, 1919–1943*, Kolkata 2006.
- De S., *Nationalism and Separatism in Bengal: A Study of India's Partition*, Delhi 1992.
- Desai A.R., *Social Background of Indian Nationalism*, Mumbai 2010.
- Dev B.J., Lahiri D.K., *Assam Muslims: Politics & Cohesion*, Delhi 1985.
- Dev B.J., Lahiri D.K., *Cosmogony of Caste and Social Mobility in Assam*, Delhi 1984.
- Dębnicki K., *Współczesna historia Królestwa Nepalu*, Warszawa 2005.
- Dębnicki K., *The Pakistani Identity Constructed in Reaction to the Outside World. Perceptions of the West Created by Pakistan's Militant Media at the Time of Internal Strife*, „Politeja. The Journal of the Faculty of International and Political Studies of the Jagiellonian University”, nr 40 (2016), s. 349–372.
- Dhanagare D.N., *Peasant Movements in India 1920–1950*, Oxford 1983.
- Dil A., Dil A., *Bengali Language Movement and the Creation of Bangladesh*, Dhaka 2011.
- Dirks N.B., *Castes of Mind: Colonialism and the Making of Modern India*, Princeton 2001.
- Drea E.J., *Cesarska armia Japonii*, tłum. T. Tesznar, Kraków 2012.
- Dutta A.K., *Rice trade in the 'rice bowl of Bengal': Burdwan 1880–1947*, „The Indian Economic and Social History Review” vol. 49 (2012), no. 1, s. 73–104.
- Dutta K., *Calcutta: A cultural and literary history*, New Delhi 2003.
- Dutta P.K., *Carving Blocs: Communal Ideology in Early Twentieth Century Bengal*, New Delhi 1999.
- Dutta P.K., *War Over Music: The Riots of 1926 in Bengal*, „Social Scientist” nr. 205–206 vol. 18 (1990), s. 38–48.

- Dutta N., *Village Panchayats in India: A Case Study of Assam*, New Delhi 1989.
- Dutta S., *Classes and Communities in the Peasant Movement of Khulna District in Undivided Bengal (1938–47)*, [w:] *Bengal Miscellany*, ed. Ch. Palit, K. Ray, vol. III, New Delhi 2011.
- Encyclopaedia of Dalits in India*, vol. IV: *Leaders*, ed. S. Paswan, P. Jaideva, Delhi 2004.
- Encyclopaedia of North-East India*, vol. II: *Assam*, ed. H.M. Bareh, New Delhi 2007.
- Feldman S., *Feminist Interruptions: The Silence of East Bengal in the Story of Partition*, „Interventions” vol. 1 (1999), no. 2, s. 167–182.
- Flasiński T., *Głód w Bengalu w 1943 r. – czy Amartya Sen miał rację?*, „Przegląd Historyczny” t. 102 (2011), zesz. 4, s. 771–803.
- Foning A.R., *Lepcha, My Vanishing Tribe*, New Delhi 1987.
- Gallagher J., *Congress in Decline: Bengal 1930 to 1939*, [w:] *Locality, Province and Nation: Essays on Indian Politics 1870 – 1940*, ed. J. Gallagher, G. Johnson, A. Seal, Cambridge 1973, s. 269–325.
- Gandhi G., *A frank friendship: Gandhi and Bengal: a descriptive chronology*, Hounslo 2008.
- Gandhi R., *India wins errors: a scrutiny of Maulana Azad’s India wins freedom*, New Delhi 1989.
- Gandhi R., *Understanding the Muslim Mind*, New Delhi 2000.
- Gangopadhyay A., *Calcutta’s Tryst with Axis Powers on the Eve of Second World War*, „Studies of History” vol. 33 (2018–2019), s. 136–158, <https://www.academia.edu/39799348/> (dostęp: 22 VI 2020).
- Gawlikowski K., *Problemy opisu bibliograficznego publikacji autorów azjatyckich*, [instrukcja wydawnicza dla autorów pisma „Azja-Pacyfik”] https://www.swps.pl/images/stories/images/ccaw/publikacje_problemy_nazwisk_azjatyckich.pdf (dostęp: 22 VI 2020).
- Geo-political Implications of Partition in West Bengal*, ed. M. Deb Sarkar, Kolkata 2009.
- Gerharz E., *The Construction of Identities. The Case of the Chittagong Hill Tracts, Bangladesh*, [working paper], 2000, http://www.sowi.rub.de/mam/content/sozentint/gerharz__eva_the_construction_of_identities.pdf (dostęp: 22 VI 2020).
- Gerlach Ch., *Extremely Violent Societies: Mass Violence in the Twentieth-Century World*, Cambridge 2010.
- Ghazal Asif, *Jogendranath Mandal and the Politics of Dalit Recognition in Pakistan*, „South Asia: Journal of South Asian Studies”, 2020, <https://www.academia.edu/41513093/> (dostęp: 22 VI 2020), s. 1–17.
- Ghosh B., *Genesis of Hindu Politics in Bengal: The Mahasabha Movement Till 1939*, [w:] *Reflections in History: Essays in Honour of Professor Amalendu De*, ed. K.D. Roy, C.R. Misra, Kolkata 2009.
- Ghosh B., *Land Reforms: Lessons from West Bengal*, [w:] *Land Reforms in India*, vol. V: *An Unfinished Agenda*, ed. B.K. Sinha, Pushpendra, New Delhi 2000.
- Ghosh D., *Revolutionary Women and Nationalist Heroes in Bengal, 1930 to the 1980s*, „Gender&History” vol. 25 (2013), no. 2, s. 355–375.
- Ghosh D., *Gentlemanly Terrorists: Political Violence and the Colonial State in India, 1919–1947*, Cambridge 2017.
- Ghosh P., *Partition and The South Asian Diaspora: Extending the Subcontinent*, New Delhi 2007.

- Ghosh P., *The Virile and the Chaste in Community and Nation Making: Bihar 1920's to 1940's*, „Social Scientist” vol. 22 (1994), no. 248–249, s. 80–94.
- Ghosh S., *Fazlul Huq and Muslim Politics in Pre-Partition Bengal*, „International Studies” vol. 13 (1974), no. 3, s. 441–464.
- Ghosh S.K., *The Tragic Partition of Bengal*, Allahabad 2002.
- Ghosh T.K., *Operation Barga and Land Reforms (An Indian Experiment)*, Delhi 1986.
- Gordon L.A., *Divided Bengal: Problems of Nationalism and Identity in the 1947 Partition*, [w:] *India's Partition: Process, Strategy and Mobilization*, ed. Mushirul Hasan, Delhi 1993, s. 136–168.
- Grabowska B., Śliwczyńska B., Walter E., *Z dziejów teatru i dramatu bengalskiego*, Warszawa 1999.
- Griffiths P., *To Guard My People: The History of the Indian Police*, London 1971.
- Guha A., *East Bengal Immigrants and Maulana Abdul Hamid Khan Bhashani in Assam Politics, 1928-'47*, „The Indian Economic and Social History Review” vol. XIII (1976), no. 4, s. 419–452.
- Guha A., *Planter-Raj to Swaraj: Freedom Struggle and Electoral Politics in Assam 1826–1947*, New Delhi 1977.
- Gupta A., Das B., Varma A.K., Sen S., Davar S., *East is East, West is West*, [w:] *The Trauma and the Triumph: Gender and Partition in Eastern India*, ed. J. Bagchi, S. Dasgupta, Kolkata 2003, s. 235–252.
- Gupta A., *Those days in Noakhali...* [autoryzowany przekład fragmentu książki *Noakhali Durjoger Dine*, Kolkata 1999], <http://www.india-seminar.com/2002/510/510%20ashoka%20gupta-noakhali.htm> (dostęp 22 VI 2020).
- Gupta A.K., *Defying Death: Nationalist Revolutionism in India, 1897–1938*, „Social Scientist” no. 292–293 vol. 25 (1997), s. 3–27.
- Gupta A.K., *Forest-Fire in the Sundarbans, The Communist and the Kakdwip Rising 1946–50*, Occasional Papers on History and Society, Nehru Memorial Museum, New Delhi 1985.
- Gupta P., *Who Divided the Bengalees?*, [w:] *The Partition in Retrospect*, ed. A. Singh, Delhi 2000, s. 212–221.
- Gupta S., *Notions of nationhood in Bengal: perspectives on Samaj, c. 1867–1905*, Leiden 2009.
- Halder D., *Partition's Forgotten Victims: The Dalits of Bengal – A Human Rights Question*, Kolkata 2006.
- Hanstad T., Brown J., *Land Reform Law and Implementation in West Bengal: Lessons and Recommendations*, Rural Development Institute Reports on Foreign Aid and Development »112, 2001, http://web.archive.org/web/20170809071443/https://www.landesa.org/wp-content/uploads/2011/01/RDI_112.pdf.
- Hardgrove A., *Community and Public Culture: The Marwaris in Calcutta*, New Delhi 2004.
- Harris K., *Attlee*, London 1982.
- Harun-or-Rashid, *The Foreshadowing of Bangladesh: Bengal Muslim League and Muslim Politics 1906–1947*, Dhaka 2012.
- Hashmi S.H., *'Zero Plus Zero Plus Zero': Pakistan, the Baghdad Pact, and the Suez Crisis*, „The International History Review” vol. 33 (2011), no. 3, s. 525–544.
- Hashmi T., *Pakistan as a Peasant Utopia: The Communalization of a Class Politics in East Bengal, 1920–1947*, Boulder 1992.

- Hirschmann E., „White Mutiny”, *The Ilbert Bill Crisis in India and the Genesis of the Indian National Congress*, Delhi 1980.
- Hossain A., *The Making and Unmaking of Assam-Bengal Borders and the Sylhet Referendum*, „Modern Asian Studies” vol. 47 (2013), no. 1, s. 250–287.
- Hussain T., *Land rights in Bangladesh: Problems of management*, Dhaka 1995.
- Hye Shibly A., *Abdul Matin Chaudhury: Trusted Lieutenant of Mohammad Ali Jinnah*, Dhaka 2011.
- Ikram S.M., *Indian Muslims and Partition of India*, New Delhi 1992.
- India's Partition: Process, Strategy and Mobilization*, ed. Mushirul Hasan, Delhi 1993.
- Iqbal I., *The Bengal Delta. Ecology, State and Social Change, 1840–1943*, Basingstoke 2010.
- Iwanek K., *Hindutwa. Hinduski nacjonalizm w ujęciu Vinayaka Damodara Savarkara*, [w:] *Interdyscyplinarność: Podróż szlakiem kultur*, red. A. Gotchold, J. Majczak, Warszawa 2013, s. 60–82.
- Jalal A., *The Sole Spokesman: Jinnah, the Muslim League and the Demand for Pakistan*, Cambridge 1994.
- Jalal A., *The State of Martial Rule: The origins of Pakistan's political economy of defence*, Lahore 1991.
- Jalal A., *The Struggle for Pakistan: A Muslim Homeland and Global Politics*, Cambridge 2014.
- Jha B.K., *Militarizing the Community: Hindu Mahasabha's Initiative (1915–1940)*, „Studies in History” vol. 29 (2013), s. 119–146.
- Joseph C.A.B., *The Agent in the Margin: Nayantara Sahgal's Gandhian Fiction*, Waterloo (Ontario) 2008.
- Joshi Ch., *Lost Worlds: Indian Labour and its Forgotten Histories*, Delhi 2000.
- Joshi S., Josh B., *Struggle for Hegemony in India 1920–47: Culture, Community and Power*, vol. III: 1941–47, New Delhi 1994.
- Kabir L., *Land Laws in East Pakistan*, vol. II: *The Bengal Tenancy Act, 1885*, Dacca 1965.
- Kamal A., *State against the Nation: The Decline of the Muslim League in pre-Independence Bangladesh, 1947–1954*, Dhaka 2009.
- Kamińska-Jones D., *Kobieta, sztuka i kolonizacja. Wizerunki kobiet w strefie kontaktu indyjsko-brytyjskiego*, Toruń 2017.
- Kamra A.J., *The Prolonged Partition and its Pogroms: Testimonies on Violence Against Hindus in East Bengal, 1946–64*, New Delhi 2000.
- Kanungo P., *RSS's Tryst with Politics: From Hedgewar to Sudarshan*, Delhi 2002.
- Kar Ch.K., *Sub-regional movement in India – A case study: Political History of the Gorkhas in Darjeeling district*, Calcutta [b. d.].
- Karim S., *Secular Jinnah: Munir's Big Hoax Exposed*, Minions 2005.
- Karim S., *Secular Jinnah & Pakistan: What The Nation Doesn't Know*, Karachi 2010.
- Kaura U., *Provincial Autonomy And The Congress-League Rift*, „International Studies” vol. 14 (1975), no. 4, s. 587–606.
- Kazimi M.R., *Liaquat Ali Khan: His Life and Work*, Karachi 2003.
- Kerckhoff K.R., *Save ourselves and the girls! Girlhood in Calcutta under the Raj*, Rotterdam 1995.
- Kela S., *A Rogue and Peasant Slave: Adivasi Resistance, 1800–2000*, New Delhi 2012.

- Khalid Ali, *Ali Brothers: The Life and Times of Maulana Mohamed Ali and Shaukat Ali*, Karachi 2012.
- Khosla G.D., *Stern Reckoning: A Survey of the Events Leading Up To and Following the Partition of India*, Oxford 1989.
- Kling B.B., *Partner in empire: Dwarkanath Tagore and the age of enterprise in eastern India*, Berkeley 1976.
- Kling B.B., *The Blue Mutiny: The Indigo Disturbances in Bengal, 1859–1862*, Philadelphia 1966.
- Kudaisya G., *Divided Landscapes, Fragmented Identities. East Bengal Refugees and the Rehabilitation in India, 1947–79*, [w:] *Freedom, Trauma, Continuities: Northern India and Independence*, ed. D.A. Low, H. Brasted, London 1998, s. 105–131.
- Kudaisya M.M., G.D. Birla, *Big Business and India's Partition*, [w:] *Freedom, Trauma, Continuities: Northern India and Independence*, ed. D.A. Low, H. Brasted, London 1998, s. 215–234.
- Kumar K., *Peasants Betrayed: Essays in India's Colonial History*, New Delhi 2011.
- Kuszevska A., *Zrozumieć Pakistan. Radykalizacja, terroryzm i inne wyzwania*, Warszawa 2015.
- Kuwajima S., *Muslims, Nationalism and the Partition: 1946 Provincial Elections in India*, New Delhi 1998.
- Lahiri P.K., *Bengali Muslim Thought (1818–1947): Its Liberal and Rational Trends*, Calcutta 1991.
- Lambert M.E., *The Kidnapping of Mollie Ellis by Afridi Tribesmen*, http://web.archive.org/web/20170319183410/http://michael Lambert.com/main/pdf/The_Kidnapping_of_Mollie_Ellis_by_Afridi_Tribesmen-Michael_E_Lambert_C_.pdf.
- Landes D.S., *Bogactwo i nędza narodów. Dlaczego jedni są tak bogaci, a inni tak ubodzy*, przeł. H. Jankowska, Warszawa 2000, s. 21–35.
- Laushey D.M., *Bengal Terrorism & The Marxist Left: Aspects of Regional Nationalism in India, 1905–1942*, Calcutta 1975.
- Lubina M., *Birma* (seria: *Historia państw świata XX i XXI w.*), Warszawa 2014.
- Lubina M., *Birma: centrum kontra peryferie. Kwestia etniczna we współczesnej Birmie (1948–2013)*, Kraków 2014, http://www.polska-azja.pl/wp-content/uploads/2014/03/Birma_2013.pdf. (dostęp: 22 VI 2020).
- Lubina M., *Rohingya. Kim są prześladowani muzułmanie Birmy?*, Warszawa 2020.
- Mackenzie Brown D., *The Philosophy of Bal Gangadhar Tilak: Karma vs. Jnana in the Gita Rahasya*, „Journal of Asian Studies” vol. 17 (1958), no. 3, s. 197–206.
- Madhok B., *Portrait of a Martyr: Biography of Dr. Shyama Prasad Mookerjee*, Bombay 1969.
- Mahajan S., *Congress and Partition of Provinces*, [w:] *The Partition in Retrospect*, ed. A. Singh, Delhi 2000, s. 222–245.
- Mahajan S., *Independence and Partition: The Erosion of Colonial Power in India*, New Delhi 2000.
- Maheshwari S.R., *Indian Administration*, New Delhi 2004.
- Maitra K., *Roy Comintern and Marxism in India*, Calcutta 1991.
- Majumdar A., *The Tebhaga Movement: Politics of Peasant Protest in Bengal 1946–1950*, Delhi 2011.
- Majumdar D., *The Hijli Shooting Episode (1931): A Case Study*, „Bengal Past and Present” vol. 102 (1983), no. 2, s. 23–29.

- Majumdar R., *Marriage and Modernity: Family Values in Colonial Bengal*, Durham 2009.
- Majumdar S., *A Different Calcutta: INA Trials and Hindu-Muslim Solidarity in 1945 and 1946*, [w:] *Calcutta: The Stormy Decades*, ed. T. Sarkar, S. Bandyopadhyay, New Delhi 2015, s. 235–266.
- Mandal H., Mukherjee S., Datta A., *India: An Illustrated Atlas of Tribal World*, Kolkata 2002.
- Mani L., *Contentious traditions: the debate on Sati in colonial India*, Berkeley 1998.
- Marston D., *The Indian Army and the End of the Raj*, Cambridge 2014.
- Matiur Rahman, *From Consultation to Confrontations: A Study of the Muslim League in British Indian Politics, 1906–1912*, London 1970.
- McDermott R.F., *Revelry, Rivalry, and Longing for the Goddesses of Bengal: The Fortunes of Hindu Festivals*, New York 2011.
- McGrath A., *The Destruction of Pakistan's Democracy*, Oxford 1998.
- McMenamin D., *Anglo-Indian experiences during Partition and its impact upon their lives*, „New Zealand Journal of Asian Studies” vol. 8 (2006), no. 1, s. 69–95.
- Menon J., *The Performance of Nationalism: India, Pakistan, and the Memory of Partition*, Cambridge 2013.
- Merchant H., *Forbidden Sex, Forbidden Texts: New India's Gay Poets*, New Delhi 2008.
- Mishra H.K., *Famines and Poverty in India*, New Delhi 1991.
- Misra C.R., *H.S. Suhrawardy's Dilemma: Pakistan or United Independent Bengal*, [w:] *Reflections in History: Essays in Honour of Professor Amalendu De*, ed. K.D. Roy, C.R. Misra, Kolkata 2009.
- Misra S., *Becoming a Borderland: The Politics of Space and Identity in Colonial Northeastern India*, New Delhi 2011.
- Mitra M., *Calcutta in the 20th century: an urban disaster*, Calcutta 1990.
- Modrzejewska-Leśniewska J., *Afganistan* (seria: *Historia państw świata XX i XXI w.*), Warszawa 2010.
- Mohammad Abul Kashem, *Muslim Student Politics in Pre-Partition Bengal*, [w:] *Reflections in History: Essays in Honour of Professor Amalendu De*, ed. K.D. Roy, C.R. Misra, Kolkata 2009.
- Mohammad Siraj Mannan, *The Muslim Political Parties in Bengal, 1936–1947 (A study of their activities and struggle for freedom)*, Dhaka 1987.
- Mohammed Habibur Rahman, *Bhasa Andolan (Language Movement) and the beginning of the break up of Pakistan*, „Indo-British Review” vol. XVII (1989), no. 1–2.
- Molla M.K.U., *The Bengal Cabinet Crisis of 1945*, „Journal of Asian History” vol. 14 (1980), s. 127–148.
- Momen H., *Muslim Politics in Bengal: a Study of Krishak Praja Party and the Elections of 1937*, Dacca 1972.
- Mookerjee-Leonard D., *Quarantined: Women and the Partition*, „Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East” vol. 24 (2004), no. 1, s. 33–46.
- Mookerjee S., *Sentinels of Calcutta: Evolution of the Calcutta Police*, Kolkata 2013.
- Moore R.J., *Escape from Empire. The Attlee Government and the Indian Problem*, Oxford 1983.
- Moroń M., *Źródła nacjonalizmu bengalskiego i bangladeskiego*, Kraków 2013.

- Morris-Jones W.H., *The Transfer of Power 1947: A View from the Sidelines*, „Modern Asian Studies” vol. 16 (1982), no. 1, s. 1–32.
- Moulana Bhashani, *Leader of the Toiling Masses*, ed. A. Chowdhury, New York 2012.
- Mukerji K., *The Problems of Land Transfer (A study of the problems of Land Alienation in Bengal)*, Santiniketan 1957.
- Mukherjee I., *Towards A Symbiosis: Gender and the Revolutionary Party in Late Colonial Bengal (1905–1936)*, [w:] *Reflections in History: Essays in Honour of Professor Amalendu De*, ed. K.D. Roy, C.R. Misra, Kolkata 2009.
- Mukherjee S., *Agrarian Class Formation in Modern Bengal 1931–1951*, Occasional Paper No. 75, Centre for Studies in Social Sciences, Calcutta 1985.
- Mukherjee S., *The City of Colleges: The Bengali-Muslim in Colonial Calcutta*, [w:] *Calcutta Mosaic: Essays and Interviews on the Minority Communities of Calcutta*, ed. H. Banerjee, N. Gupta, S. Mukherjee, New Delhi 2009, s. 110–129.
- Murshid T.M., *The Sacred and the Secular. Bengal Muslim Discourses 1871–1977*, Calcutta 1995.
- Mustafa Nurul Islam, *Bengali Muslim Public Opinion as Reflected in the Bengali Press, 1901–1930*, Dhaka 1973.
- Nakazato N., *Agrarian System in Eastern Bengal c. 1870–1910*, Calcutta 1994.
- Nakazato N., *The Politics of a Partition Riot: Calcutta in August 1946*, [w:] *Muslim Societies: Historical and comparative aspects*, ed. T. Sato, London 2004, s. 173–216.
- Nakazato N., *The Role of Colonial Administration Riot System and Local Networks during the Calcutta Disturbances of August 1946*, [w:] *Calcutta: The Stormy Decades*, ed. T. Sarkar, S. Bandyopadhyay, New Delhi 2015, s. 267–319.
- Namishray M.D., *Dalit Freedom Fighters*, New Delhi 2010.
- Nandi S., *Constructing the Criminal: Politics of Social Imaginary of the „Goonda”*, „Social Scientist” vol. 38 (2010), no. 3/4, s. 37–54.
- Nandi S., *Inventing extraordinary criminality: A study of criminalization by the Calcutta Goondas Act*, [w:] *Legal Histories of the British Empire: Laws, engagements and legacies*, ed. S. Dorsett, J. McLaren, Abingdon 2014, s. 92–106.
- Nelson M.J., *Religious Education in Non-Religious Schools: A Comparative Study of Pakistan and Bangladesh*, „Commonwealth and Comparative Politics” vol. 46 (2008), no. 3, s. 271–295.
- Niaz I., *The Culture of Power and Governance of Pakistan, 1947–2008*, Islamabad 2010.
- Noorani A.G., *United Bengal Plan – Pipe Dream or Missed Opportunity?*, [w:] *The Partition in Retrospect*, ed. A. Singh, Delhi 2000, s. 247–257.
- Nossiter T.J., *Marxist State Governments in India*, London 1988.
- Nurul Kabir, *Colonialism, politics of language and partition of Bengal*, „New Age”, <http://web.archive.org/web/20140316000848/http://www.newagebd.com/special.php?spid=31>.
- Overstreet G.D., Windmiller M. *Communism in India*, Bombay 1960.
- Owen N., *The British Left and India: Metropolitan Anti-Imperialism, 1885–1947*, Oxford 2007.
- Panda Ch., *The decline of the Bengal zamindars: Midnapore, 1870–1920*, Delhi 1996.
- Pandey G., *Remembering Partition: Violence, Nationalism and History in India*, Cambridge 2004.

- Panigrahi D.N., *India's Partition: The story of imperialism in retreat*, London 2004.
- Panjabi K., *Unclaimed Harvest: An Oral History of the Tebhaga Women's Movement*, New Delhi 2017.
- Pirbhai M.R., *Fatima Jinnah: Mother of the Nation*, Cambridge 2017.
- Polit J., *Gorzki triumf. Wojna chińsko-japońska 1937–1945*, Kraków 2013.
- Prasad B., *Jawaharlal Nehru and Partition*, [w:] *The Partition in Retrospect*, ed. A. Singh, Delhi 2000, s. 27–47.
- Ó Gráda C., *Eating People is Wrong, and Other Essays on Famine, Its Past, and Its Future*, Princeton 2015.
- Raghavan S., *War and Peace in Modern India*, London 2010.
- Rahim E., *Election 1937, Fazlul Huq and M.A. Jinnah: A Study of Leadership Stress in Bengal Politics*, „Journal of the Asiatic Society of Bangladesh” vol. XXII (1977), no. 2.
- Rahman T., *West Pakistan perceptions of the Bengali Language Movement with special reference to the Quaid-i-Azam*, [w:] *Pakistani scholars on Quaid-i-Azam Mohammad Ali Jinnah*, ed. R. Ahmad, Islamabad 1999, s. 232–248.
- Rao A., Rao B.G., *The Blue Devil: Indigo and Colonial Bengal*, Delhi 1992.
- Ray I., *Bengal industries and the British industrial revolution (1757–1857)*, New York 2011.
- Ray K., *Press and Public Health: Bengal 1921–1947*, Kolkata 2009.
- Ray M., *Illegal Migration and Undeclared Refugees – Idea of West Bengal at Stake*, „Dialogue” vol. 11 (2009), no. 2, http://www.asthabharati.org/Dia_Oct%2009/Moh.htm (dostęp: 22 VI 2020).
- Ray R., *Social Unrest and Political Conflict in Bengal*, Delhi 1984.
- Ray R.K., *Masses in Politics: The Non-Cooperation Movement in Bengal 1920–1922*, „Indian Social and Economic History Review” vol. XI (1974), no. 4, s. 343–410.
- Ray S., *Transformations on the Bengal Frontier: Jalpaiguri, 1765–1948*, London 2002.
- Reza Y., *Świt, wieczór lub noc*, tł. A. Krzywicki, Warszawa 2008.
- Rohoziński J., *Bawelna, samowary i Sartowie: Muzułmańskie okrainy carskiej Rosji 1795–1916*, Warszawa 2014.
- Rokicka W., *Miedzy rajem bengalskiej wsi a więzieniem miejskich murów: natura i kultura w twórczości Džibononando Dasza*, „Przegląd Orientalistyczny” 2012, nr 1–2, s. 81–92.
- Roy A., *Calcutta and its Struggle for Peace: Anti-Communal Resistance 1946–47*, [w:] *Calcutta: The Stormy Decades*, ed. T. Sarkar, S. Bandyopadhyay, New Delhi 2015, s. 341–360.
- Roy A., *Indie rozdarte*, przeł. K. Umiński, M. Umińska, Warszawa 2014.
- Roy A., *The Islamic Syncretistic Tradition in Bengal*, Princeton 1983.
- Roy B., *Gorkhas and Gorkhaland*, Darjeeling 2012.
- Roy B., *Some Trouble with Cows: Making Sense of Social Conflict*, Berkeley 1994.
- Roy H., *A Partition of Contingency? Public Discourse in Bengal, 1946–1947*, „Modern Asian Studies” vol. 43 (2009), no. 6, s. 1355–1384.
- Roy K.D., *From Revolutionism to Socialism: the role of Anushilan Samiti in Bengal (1935–47)*, [w:] *Reflections in History: Essays in Honour of Professor Amalendu De*, ed. K.D. Roy, C.R. Misra, Kolkata 2009, s. 342–389.
- Sabahuddin A., *Indian Nationalism and Islamic Politics*, New Delhi 2006.
- Samad Y., *A Nation in Turmoil. Nationalism and Ethnicity in Pakistan, 1937–1958*, New Delhi 1995.

- Samaddar R., *Policing a riot-torn city: Kolkata, 16–18 August 1946*, „Journal of Genocide Research” vol. 19 (2017), no. 1, s. 39–60.
- Samanta A.K., *Gorkhaland Movement: A Study in Ethnic Separatism*, New Delhi 2000.
- Sanaullah M., A.K. Fazlul Huq. *Portrait of a Leader*, Chittagong 1995.
- Sanyal J., *Making of a New Space, Refugees in West Bengal*, Kolkata 2003.
- Sareen T.R., *Sharing the Blame: Subhas Chandra Bose and the Japanese Occupation of the Andamans, 1942–45*, Delhi 2002.
- Sarila N.S., *The Shadow of the Great Game: the untold story of India's Partition*, New Delhi 2005.
- Sarkar A., *Fed by Famine: The Hindu Mahasabha's politics of religion, caste, and relief in response to the Great Bengal Famine, 1943–44*, „Modern Asian Studies” 2020 [First View Article], s. 1–65.
- Sarkar A.K., *Nationalism, Communalism and Partition of Bengal (Maldah 1905–1953)*, Kolkata 2013.
- Sarkar B., *Land Reforms in India*, New Delhi 1989.
- Sarkar Ch., *Bengali Muslim Politics, Society and Culture during the Khilafat – Non-cooperation Movement*, „Bengal Past and Present” vol. 103 (1984), s. 1–17.
- Sarkar K., *Kakdwip Tebhaga Movement*, [w:] *Peasant Struggles in India*, ed. A.R. Desai, Bombay 1979, s. 469–485.
- Sarkar M., *Visible Histories, Disappearing Women: Producing Muslim Womanhood in Late Colonial Bengal*, New Delhi 2008.
- Sarkar S., *A critique of colonial India*, Calcutta 1985.
- Sarkar S., *The Swadeshi Movement in Bengal, 1903–1908*, New Delhi 1973.
- Sarkar S.Ch., *The Sundarbans: Folk Deities, Monsters and Mortals*, New Delhi 2010.
- Sarkar S.Ch., *Growth and Development of Trade Union Movement in Jalpaiguri District in Colonial India*, „Journal of Human Resources Management and Labor Studies”, vol. I (2013), no. 1, http://jhrmls.com/journals/jhrmls/Vol_1_No_1_June_2013/4.pdf (dostęp: 22 VI 2020), s. 46–53.
- Sarkar S.Ch., *The Role of women in Tebhaga movement in Jalpaiguri District and to preserve their identity*, „African Journal of History and Culture” vol. 9 (2014), no. 6, http://www.academicjournals.org/article/article1411980863_Sarkar.pdf (dostęp: 22 VI 2020), s. 175–182.
- Sarkar T., *Bengal 1928–1934: The Politics of Protest*, Delhi 1987.
- Sarkar T., *Hindu Wife, Hindu Nation: Community, Religion and Cultural Nationalism*, Delhi 2011.
- Sarkar T., *Political Women: An Overview of Modern Indian Developments*, [w:] *History of Science, Philosophy and Culture in Indian Civilization*, vol. IX, part 3, *Women of India: Colonial and Post-Colonial Periods*, ed. B. Ray, New Delhi 2005, s. 541–563.
- Schofield V., *Afghan Frontier: At the Crossroads of Conflict*, New York 2010.
- Seal A., *The emergence of Indian nationalism: Competition and Collaboration in the Later Nineteenth Century*, Cambridge 1971.
- Sen A., *Agrarian Structure and Tenancy Laws in Bengal 1850–1900*, [w:] *Perspectives in Social Sciences 2: Three Studies on the Agrarian Structure in Bengal 1850–1947*, ed. A. Sen, P. Chatterjee, S. Mukherji, Delhi 1982.
- Sen D., *‘No matter how, Jogendranath had to be defeated’: The Scheduled Castes Federation and the making of partition in Bengal, 1945–1947*, „The Indian Economic and Social History Review” vol. 49 (2012), no. 3, s. 321–364.

- Sen D., *Representation, Education and Agrarian Reform: Jogendranath Mandal and the nature of Scheduled Caste politics, 1937–1943*, „Modern Asian Studies” vol. 48 (2014), no. 1, s. 77–119.
- Sen M., *Tripura: The Aftermatch*, [w:] *The Trauma and the Triumph: Gender and Partition in Eastern India*, ed. J. Bagchi, S. Dasgupta, Kolkata 2003, s. 123–134.
- Sen S., *Agrarian Struggle in Bengal 1946–47*, New Delhi 1972.
- Sen S., *Histories of Betrayal: Patriarchy, class and nation*, [w:] *Bengal: Rethinking History*, ed. S. Bandyopadhyay, New Delhi 2001, s. 259–282.
- Sen S., *Muslim Politics in Bengal 1937–1947*, New Delhi 1976.
- Sen S., *Some Aspects of Muslim Politics in Bengal, 1937–46 and Fazlul Huq*, „Bangladesh Historical Studies” vol. 1 (1976).
- Sen S., *Women and Labour in Late Colonial India: The Bengal Jute Industry*, Cambridge 1999.
- Sen S. N., *Chandernagore: From Bondage to Freedom, 1900–1955*, Delhi 2012.
- Sen T., *Growth and Development of Bengalee Girls*, Calcutta 1988.
- Sen U., *The Myths Refugees Live By: Memory and history in the making of Bengali refugee identity*, „Modern Asian Studies” vol. 48 (2014), no. 1, s. 37–76.
- Sen Gupta P., *The Congress Party in West Bengal: A study of factionalism 1947–86*, Calcutta 1988.
- Sengupta A., *Of Men and Things: The Administrative Consequences of Partition of British India*, „Refugee Watch” no. 39&40 (2012), http://www.mcrg.ac.in/rw%20files/RW39_40/1.pdf (dostęp: 22 VI 2020), s. 2–17.
- Sengupta D., *A City Feeding on Itself: Testimonies and Histories of ‘Direct Action’ Day*, [w:] *Sarai Reader 06: Turbulence*, ed. M. Narula, S. Sengupta, R. Sundaram, J. Bagchi, A. Sharan, G. Lovink, Delhi 2006, <https://sarai.net/sarai-reader-06-turbulence/> (dostęp 22 VI 2020), s. 288–295.
- Sengupta K.K., *Pabna Disturbances and the Politics of Rent, 1873–1885*, Calcutta 1974.
- Sengupta K.K., *Violence In Rural Bengal: Zamindars and Peasants, 1859–1947*, „Bengal Past and Present” vol. 102 (1983), no. 2, s. 12–22.
- Sengupta N.K., *Dr. Bidhan Chandra Roy*, New Delhi 2002.
- Sengupta N.K., *Land of Two Rivers: A History of Bengal from the Mahabharata to Mujib*, New Delhi 2011.
- Sengupta S., *Curzon’s Partition of Bengal and Aftermatch: History of the elite Hindu-Muslim conflicts over political domination leading to the Second Partition, 1947*, Kolkata 2006.
- Seyyed Vali Reza Nasr, *The Vanguard of the Islamic Revolution: The Jama at-i Islami of Pakistan*, London 1994.
- Sharif al Mujahid, *Economic Ideas of the Quaid-i-Azam*, „The Pakistan Development Review” vol. 40 (2001), no. 4, s. 1155–1165.
- Sharif al Mujahid, *Ideology of Pakistan*, Islamabad 2001.
- Sharma T.R., *Akalis and the National Movement: A Case of total to tangential and tactical support*, [w:] *They Too Fought for India’s Freedom: The Role of Minorities*, ed. A.A. Engineer, Sources of History Series vol. III, Gurgaon 2005, s. 162–184.
- Siddiqui D.M., *Left Behind by the Nation: ‘Stranded Pakistanis’ in Bangladesh*, „SI-TES: New Series”, vol. 10 (2013), no. 1, s. 150–183.
- Siddiqui M.K.A., *Muslims of Calcutta: A study in aspects of their Social Organisation*, Calcutta 1974.

- Sil N.P., *The Problem Child of Colonial Calcutta: The Much-Maligned Babu*, [w:] *Bengal Miscellany*, ed. Ch. Palit, K. Ray, vol. I, New Delhi 2008, s. 17–64.
- Simpson H.J., *The Day the Trains Came*, Leominster 1997.
- Singh A.I., *Decolonization in India: The Statement of 20 February 1947*, „The International History Review” vol. 6 (1984), no. 2, s. 191–209.
- Singh A.I., *The Origins of the Partition of India, 1936–1947*, Delhi 1987.
- Singh D.K., *Stateless in South Asia: The Chakmas between Bangladesh and India*, New Delhi 2010.
- Singh K.S., *Tribal Society in India: An Anthro-po-historical Perspective*, New Delhi 1985.
- Singh S., *The Temple Entry Movement*, [w:] *Essays on Dalits*, ed. R. Kumar, New Delhi 2003, s. 97–106.
- Singh S.N., Kumar P., *Problems and prospects of urban local self – government in North-East India – A Case Study of Silchar Municipality in South Assam*, [w:] *Urban Local Self Government in India*, ed. R.N. Prasad, New Delhi 2006, s. 107–122.
- Singha Roy D.K., *Women in Peasant Movements: Tebhaga, Naxalite and After*, New Delhi 1992.
- Sinha D.Ch., Dasgupta A. 1946: *The Great Calcutta Killings and Noakhali Genocide: A Historical Study*, Kolkata 2011.
- Sinha M., „Chatham, Pitts and Gladstones in petticoats”. *The politics of gender and race in the Ilbert Bill controversy, 1883–1884*, [w:] *Western women and imperialism: complicity and resistance*, ed. N. Chaudhuri, M. Strobel, Bloomington 1992, s. 98–118.
- Sinha M., *Colonial Masculinity: The ‘manly Englishman’ and the ‘effeminate Bengali’ in late nineteenth century*, Manchester 1995.
- Siddiqui K., *The Nature of Peasant Resistance during the Tebhaga Movement*, [w:] *Protest Movements in South and South-East Asia: Traditional and Modern Idioms of Expression*, ed. R. Ghose, Hong Kong 1987.
- Siddiqui M.K.A., *Muslims of Calcutta: A study in aspects of their Social Organisation*, Calcutta 1974.
- Sirajul Islam, *The Bengal Peasantry in Debt 1904–1945*, „Dacca University Studies” vol. XXII (1976).
- Sitaramayya P., *History of the Indian National Congress*, vol. I, New Delhi 1969.
- Srimanjari, *Through War and Famine: Bengal 1939–1945*, New Delhi 2009.
- Srivastava S.K., *Sir Jadunath Sarkar: The Historian at Work*, Delhi 1989.
- Stewart T.K., *Satja Pir: święty muzulmański i bóstwo hinduskie*, [w:] *Praktyki religijne w Indiach*, red. D.S. Lopez Jr., Warszawa 2001, s. 681–701.
- Stępień J., *Hinduski fundamentalizm religijny. Myśl polityczna Narodowej Organizacji Ochotników (Rashtriya Swayamsevak Sangh)*, Kraków 2017.
- Sujaud Doullah, *Immigration of East Bengal Farm Settles and Agricultural Development of the Assam Valley, 1901–1947*, New Delhi 2003.
- Syed Abul Maksud, *Gandhi, Nehru and Noakhali*, Dhaka 2008.
- Syed Badrul Ahsan, *Sheikh Mujibur Rahman: From Rebel to Founding Father*, New Delhi 2014.
- Syiemlieh D.R., *Response of the North-Eastern Hill Tribes of India Towards Partition and Independence*, „Indo-British Review” vol. XVII (1989), no.1–2.

- Talbot I., *Pakistan. A Modern History*, New York 1998.
- Talbot I., *Planning for Pakistan: The Planning Committee of the All-India Muslim League 1943–46*, „Modern Asian Studies” vol. 28 (1994), no. 4, s. 875–880.
- Tamang S.S., *1940's: Scramble for Darjeeling* (part 2), 16 listopada 2012, <http://web.archive.org/web/20160717011638/http://darjeelingtimes.com/archive/columns/himalayan-telescope/5269-1940s-scramble-for-darjeeling-part-ii.html>.
- Taruskin R., *The Danger of Music and Other Anti-Utopian Essays*, Berkeley 2009.
- Tejani S., *Indian Secularism: A Social and Intellectual History, 1890–1950*, Rani-khet 2007.
- Thomas-Symonds N., *Attlee: A Life in Politics*, London 2013.
- Thorner D., *Land and Labour in India*, Bombay 1962.
- Thursby R., *Hindu-Muslim Relations in British India: A Study of Controversy, Conflict, and Communal Movements in Northern India 1923–1928*, Leiden 1975.
- Toczek E., *Władza i społeczeństwo w kolonialnych Indiach. Indyjski Kongres Ogólnokrajowy 1895–1920*, Wrocław 1977.
- Tomasson Januzzi F., Peach J.T., *The Agrarian Structure of Bangladesh: An Impediment to Development*, Boulder 1980.
- Tripathi A., *The Extremist Challenge: India between 1890 and 1910*, Bombay 1967.
- Tuteja K.L., *Hindu Consciousness, the Congress and Partition*, [w:] *The Partition in Retrospect*, ed. A. Singh, Delhi 2000, s. 3–26.
- Uddin S., *Beyond National Borders and Religious Boundaries: Muslim and Hindu Veneration of Bonbibi*, [w:] *Engaging South Asian Religions: Boundaries, Appropriations, and Resistances*, ed. M.N. Schmalz, P. Gottschalk, New York 2011, s. 61–84.
- Uddin S.M., *Constructing Bangladesh: Religion, Ethnicity, and Language in an Islamic Nation*, Chapel Hill 2006.
- Usuda M., *Pushed towards the Partition: Jogendranath Mandal and the Constrained Namasudra Movement*, [w:] *Caste System, Untouchability and the Depressed*, ed. M. Kotani, Japanese Studies on South Asia no. I, New Delhi 1997, s. 221–274.
- van Schendel W., *Who Speaks for the Nation? Nationalist Rhetoric and the Challenge of Cultural Pluralism in Bangladesh*, [w:] *Identity Politics in Central Asia and the Muslim World: Nationalism, Ethnicity and Labour in the Twentieth Century*, ed. W. van Schendel, E.J. Zürcher, London 2001, s. 107–147.
- Wainwright M.D., *Keeping the Peace in India, 1946–47: The Role of Lieut.-General Sir Francis Tuker in Eastern Command*, [w:] *The Partition of India: Policies and Perspectives, 1935–1947*, ed. C.H. Philips, M.D. Wainwright, London 1970, s. 127–147.
- Walter E., *Powieść historyczna Bankimchandry Chatterjiego „Anandamath” jako wyraz nacjonalizmu hinduskiego*, „Acta Philologica” t. 23 (1996), s. 31–44.
- Weber R., *Re(Creating) the Home: Women's Role in the Development of Refugee Colonies in South Calcutta*, [w:] *The Trauma and the Triumph: Gender and Partition in Eastern India*, ed. J. Bagchi, S. Dasgupta, Kolkata 2003.
- Whitehead A., *Duty does not permit repentance – The butchers of Calcutta*, „The Indian Express” 1 lipca 1997, <http://web.archive.org/web/20131104205825/http://expressindia.indianexpress.com/news/ie/daily/19970701/18250453.html>.
- Wolpert S., *Nowa historia Indii*, tł. E. Kowalewska, Warszawa 2010.

- Wolpert S.A., *Tilak and Gokhale: revolution and reform in the making of modern India*, Berkeley 1962.
- Zaidi A.M., *Evolution of Muslim Political Thought in India*, vol. III, New Delhi 1977.
- Ziegler P., *Mountbatten: The Official Biography*, London 1965.

Prace magisterskie i doktorskie

- Abu Yusuf Shamsul Alam, *Khilafat Movement and the Muslims of Bengal* [Jawaharlal Nehru University, 1979].
- Akunthita B., *The participation of the Muslims of Assam to the freedom struggle of India with special reference to Nagaon district (1920–1947)* [Gauhati University, 2014].
- Alghamdy A.M.S., *Leadership and political development: a study of South Asian experience since 1967* [Aligarh Muslim University, 1990].
- Atiya Khan, *The Vicissitudes of Democracy: The Failure of the Left in Pakistan, 1940–1971* [University of Chicago, 2014].
- Batsha N., *Education as Political Change: The Muslim League Response to the Wardha Scheme* [University of Oxford, 2011].
- Bhattacharjee D., *Ideology at bay: Muslim high politics in Bengal's last colonial decade* [University of Texas, Austin, 2015].
- Brown Coombs C.E., *State Change in the Punjab: Professional and Personal Experiences of British Civil Servants over India's independence and beyond*, [University of Leeds, 2011].
- Dar F.A., *Quaid-i-Azam Mohammad Ali Jinnah as Governor-General of Pakistan*, [Quaid-i-Azam University, Islamabad, 2009].
- Ghosh S., *Nationalism and the problem of 'difference' Bengal, 1905–1947* [Tufts University, 1999].
- Hossein A., *Historical globalization and its effects: A study of Sylhet and its people, 1874–1971* [University of Nottingham, 2009].
- Iwanek K., *Edukacja i hinduski nacjonalizm: doświadczenie Vidya Bharti* [Uniwersytet Warszawski, 2013].
- Javid H., *Class, Power and Patronage: The Landed Elite and Politics in Pakistani Punjab*, [The London School of Economic and Political Science, 2012].
- Kaur H., *'History' in popular movements: British Punjab, 1849–1947* [Punjabi University, 2011].
- Mahmood S., *Minoritization of Pakistani Hindus (1947–1971)* [Arizona State University, 2014].
- Mukherjee J., *Hungry Bengal: War, Famine, Riots, and the End of Empire, 1939–1946* [University of Michigan, 2011].
- Parson R.B., *The Bazaar and the Bari: Calcutta, Marwaris, and the World of Hindi Letters* [University of California, Berkeley, 2012].
- Roy H., *Citizenship and National Identity in Post-Partition Bengal, 1947–65* [University of Cincinnati, 2006].
- Sen D., *The emergence and decline of dalit politics in Bengal: Jogendranath Mandal, the Scheduled Castes Federation, and Partition, 1932–1968* [University of Chicago, 2012].

- Sengupta D., *The partition of Bengal: histories and fictions 1940's – 1960's* [Jawaharlal Nehru University, 2010].
- Sharma R., *The imperial war and its consequences: The Punjab (1939–1945)* [Guru Nanak Dev University, 2013].
- Singh J., *Shiromani gurdwara parbandhik committee: working and achievements (1925–1984)* [Punjabi University, 2011].
- Tariq Omar Ali, *The Envelope of Global Trade: The Political Economy and Intellectual History of Jute in the Bengal Delta, 1850s to 1950s* [Harvard University, 2012]

WYKAZ SKRÓTÓW

BAUA	Birla G.D., <i>Bapu: A Unique Association</i> , vol. I–IV, Bombay 1977.
BSS	Bharat Sevashram Sangha
BLA	<i>Assembly Proceedings, Official Report, Bengal Legislative Assembly</i>
BLC	<i>Bengal Legislative Council Debates</i>
BP	<i>Bengal Politics: Documents of the Raj</i> , ed. E. Rahim, J.L. Rahim, vol. I–III, Dhaka 1996–2000.
BPKS	Bengal Provincial Krishak Sabha
BPP	Bengal Praja Party
Casey's Diary	<i>Personal Diary, R.G. Casey</i> , Photo Eur. 48, IOR.
CPB	Cabinet Papers [of Bengal]
CPI	Communist Party of India
CWMG	<i>The Collected Works of Mahatma Gandhi</i> , vol. I–IIC, New Delhi 1999, http://www.gandhiashramsevagram.org/gandhi-literature/collected-works-of-mahatma-gandhi-volume-1-to-98.php (dostęp: 22 VI 2020).
FOP	<i>Foundations of Pakistan: All-India Muslim League Documents, 1906–1947</i> , ed. S.S. Pirzada, vol. I–II, Karachi 1970.
HANSARD, HoC	<i>Parliamentary Debates, House of Commons</i> , fifth series, http://api.parliament.uk/historic-hansard/ (dostęp: 22 VI 2020).
HANSARD, HoL	<i>Parliamentary Debates, House of Lords</i> , http://api.parliament.uk/historic-hansard/ (dostęp: 22 VI 2020).
IAR	<i>Indian Annual Register</i>
IBP	<i>Inside Bengal Politics 1936–1947: Unpublished Correspondence of Partition Leaders</i> , ed. Harun-or-Rashid, Dhaka 2003.
ICS	Indian Civil Service
INA	Indian National Army
IOR	India Office Records, British Library, Londyn.
IWM	Imperial War Museum, Londyn.
JIC	<i>M.A. Jinnah-Ispahani Correspondence, 1936–1948</i> , ed. Z.H. Zaidi, Karachi 1976.
JNSW	<i>Jawaharlal Nehru's Selected Works</i> , Second Series, vol. I–LXI, New Delhi 1984–2015, http://nehruportal.nic.in/writings (dostęp: 22 VI 2020)
JP	<i>Quaid-i-Azam Mohammad Ali Jinnah Papers</i> , ed. Z.H. Zaidi, vol. I–XVIII, Islamabad 1994–2012.
JUH	Jamiat Ulema-i-Hind
JUI	Jamiat Ulema-i-Islam
KPP	Krishak Praja Party
MARS	Mahila Atmaraksha Samiti

Minutes	<i>Calcutta Disturbances Commission of Enquiry, Record of Proceedings, Minutes of Evidence</i> , vol. I–XI, Alipore 1947.
MOPDM	<i>Memoirs of P.D. Martyn, C.I.E., C.B.E., B.A., I.C.S. (retd)</i> , MSS Eur. F180/13, IOR.
MOPDM, Diary	<i>Diary Prepared from rough notes kept during the disturbances of August 16th – 20th, 1946</i> [część ww. teczki].
NAI	National Archives of India, New Delhi.
NBPS	Nikhil Banga Praja Samiti
NMML	Nehru Memorial Museum & Library, New Delhi.
PCP	Progressive Coalition Party
RKG	Raport dla Kwatery Głównej [armii indyjskiej] w New Delhi, 24 sierpnia 1946, WO [War Office Papers] 216/662, National Archives, Kew
RPCSD	<i>Dr. Rajendra Prasad: Correspondence and Select Documents</i> , ed. V. Choudhary, vol. I–XXI, New Delhi 1984–1995.
RPP	Rebel Praja Party
RSPI	Revolutionary Socialist Party of India
RSS	Rashtriya Swayamsevak Sangh
SAB	Special Armed Branch [Specjalny Uzbrojony Wydział policji kalkuckiej]
SP	Swaraj Party
SPC	<i>Sardar Patel's Correspondence 1945–1950</i> , ed. D. Das, vol. I–IV, Ahmedabad 1971–1974.
SSM	<i>Speeches, Statements & Messages of the Quaid-e-Azam</i> , ed. K.A.K. Yusufi, vol. I–IV, Lahore 1996.
TOP	<i>The Transfer of Power, 1942–1947</i> , vol. I–XII, ed. N. Mansergh, London 1970–1983.
TUC	Trade Union Congress
UMP	United Muslim Party
WBSA	West Bengal State Archives, Kalkuta.
WBSAI	West Bengal State Archives, Intelligence Branch, Kalkuta.

THE CLOVEN TIGER. THE STRUGGLE FOR BENGAL'S FUTURE 1945-1947

Ever since the British conquered Bengal at the end of the 18th century, its history considerably contrasted with the rest of the subcontinent's chronicles. What differentiated it from other provinces was the *zamindari* system, which provided the landlord with almost dictatorial power over the peasants, influencing the shape of the social structure. The early conquest and the fact that the Muslims ruled over pre-colonial Bengal caused deep Occidentalism of the local Hindus, resulting in their massive participation in social advancement.

The consequence was the establishment of the Hindu class of *bhadraloks* (roughly equivalent to the English *gentry*). As a change, the Muslims stepped back from the public sphere for a long time: as a result, Hindus dominated the Bengali administration, legal system, and education. In no time *bhadraloks* convinced themselves that the followers of Islam, being less cultural and less educated, should play second fiddle in the province even if they outnumbered the Hindus. Although at the beginning of the 20th century *bhadraloks*' loyalty to Great Britain began to vanish, the superiority complex did not. An attempt to reorganize the excessively large Bengal province by Viceroy Curzon was a turning point. In 1905 Curzon separated East Bengal from the rest of the country and connected it to Assam, thus creating a province with the Muslim majority. Fierce protests of *bhadraloks* terrified the Muslims, who felt the need to defend their interests; that was the genesis of the Muslim League, established in 1906.

Despite the reorganization of the provincial borders and reuniting Bengal in 1911, the communal distrust did not disappear. Muslims prevailed over Hindus as far as the numbers were concerned (54% and 46% respectively, although in the capital of the province Calcutta Muslims constituted for only c. 21% of population), while the latter controlled most of the networks of power; thus no side could gain a considerable advantage over the other. The rising hostility was enacted in the cyclical communal unrest from the mid-1920s, but also in the political conflicts, especially concerning the Communal Award of 1932, introducing the election to the Bengal Legislative Assembly with the number of seats representing the population of individual communities. In 1937, the first elections under these regulations gave the Prime Ministership to Fazlul Huq, the leader of Krishak Praja Party [Muslim Peasants' Party], a reformist open to intercommunal dialogue. The unwillingness of the Congress Party, dominating in India, to form a coalition with Huq in Bengal resulted in Huq's alliance with the Muslim League, and

later in his formal access to this party (without leaving his own). In March 1940, the Muslim League's Lahore Resolution envisaged creating "states" in Muslim India. It was generally agreed (though rarely verbalized) at the time that Bengal and Muslim provinces in the western part of the British Raj were too far from each other to build a common state.

It wasn't until 1941 when Huq – a talented orator and administrator, but a poor organizer – noticed that League is taking over his electorate and party members, depriving him of the room for maneuver. At the end, he left the League due to the conflict with its leader Muhammad Ali Jinnah, reorganizing his cabinet. His new coalition partner was Hindu Mahasabha, a party of the radical Hindus.

The alliance ended in 1943, when the Bengal governor John Herbert dismissed Huq's second government for the criticism of the way British handled the Great Bengal Famine – a catastrophe being an aftermath of the cyclone and the Japanese occupation of Burma (which prevented any export of rice to Bengal), but also of the strategy of scorched earth, which London implemented in the border districts of Bengal.

A fight with famine, which eventually caused death of a few million victims, had to be faced by the new government led by Khawaja Nazimuddin (1943–1945). Caste Hindus collectively deemed the test failed, accusing the government of discrimination: the person especially hated by them was Hussein Shaheed Suhrawardy, who being the Minister of Food was responsible for the requisition of grain from the hoarders and similar steps, which *bhadraloks* considered communal abuse. Another one of Nazimuddin's problems was the meteoric rise of the left wing of his own party, led by Abul Hashim (from 1943 a secretary general of Bengal Provincial Muslim League). The unpopular government of Nazimuddin fell in March 1945. Governor Richard Casey held power in Bengal until new elections were held at the end of 1945 and the beginning of 1946; in the meantime, the war ended and the Labour Party formed a new government in Great Britain under the leadership of Clement Attlee, determined to transfer power to Indians as fast as possible.

The victory of the Muslim League in Bengal was spectacular, largely (though not only) due to leftist slogans of Abul Hashim's group: the villagers were led to truly believe that Muslim state – Pakistan – would bring them wealth, a land reform and the exile of Hindu landlords and moneylenders. In fact, Bengal became the only province in India in which the League established the cabinet with stable majority. As for the whole of the British Raj, the League gained the majority of the Muslim vote – enough to block the initiatives of the dominating Congress Party. The British felt compelled to negotiate with both formations.

Therefore, London sent to India the Cabinet Mission under the leadership of Lord Pethick-Lawrence, Secretary of State for India and Burma. Parallel to his arrival, Jinnah, feeling more confident, declared – to the Bengal's delegation amazement – that only one Muslim state, Pakistan, will be established in India, and the second "s" in "states" promised by the Lahore

Resolution was just a typo. Not feeling strong enough to openly part ways with the League, Suhrawardy – a Bengal Prime Minister elect – supported this policy. He proposed the coalition to the Bengal Congress, but the exorbitant conditions put on table by the All-India Congress Committee effectively ended the negotiations.

The Cabinet Mission in May of 1946 proposed to transform the British Raj into the federation of three groups: A, B and C. Bengal and Assam were to form group C, Muslim provinces at the western part of the British Raj – group B and the rest – group A. After ten years, each province was to decide whether it wanted to stay in its group or to choose a different one. The proposal was met with joy among Bengal and Assam Muslims – one of the reasons Jinnah ultimately felt compelled to accept the plan, although it was essentially incompatible with his old promises. It did not, however, matter, since Jawaharlal Nehru, a newly elected leader of the Congress Party, rejected the proposal. One of the most important reasons were massive protests of Assam, a province where the Hindus constituted for the small majority were in small majority; the creation of group C would have meant the Muslim domination for them. Furthermore, at the same time Assam was expelling thousands of Muslim migrants from Bengal, causing anger of their co-religionists.

In the face of failure, Viceroy Wavell went back on the promise that if the Congress refused the plan, the League would be able to form the government for the whole British Raj. Jinnah, humiliated and angered, called his party for the celebration of Direct Action Day on 16th August. As can be inferred, he expected the action to be a reasonably peaceful protest against both the British and the Congress.

However, in Calcutta these protests changed into a violent riot, which became known as the Great Calcutta Riot. During four days, no fewer than six thousand Bengalis perished; all the prospects of agreement of the Hindus and the Muslims in the whole

India had been ruined. Who was responsible for this massacre is still the subject of a heated discussion. My research shows that the preparations for the fights were in all probability made by the lower-ranking members of the Congress and the League as well as those of the Hindu Mahasabha. On the other hand, contrary to the popular belief, there's no proof that the massacre had been planned and led by Prime Minister Suhrawardy.

The news from Calcutta triggered the pogrom of the Hindus in the rural districts of Noakhali and Tipperah (October 1946). Here the local members of the League and the allied local officers were its leaders as well. There was 300-400 victims and while the media and speeches of the Hindu politicians had soon began to speak about 5000 or more of them, Suhrawardy and other League politicians tried to belittle. In this situation the peace mission of Mahatma Gandhi, who visited Noakhali shortly after the massacre, could not do much despite Suhrawardy's discreet support.

Another important event at the end of 1946 was the huge peasant movement in the Bengali villages. This so-called *tebhaga* – “twothirds” – move-

ment, supported but not controlled by the Communists, demanded the reduction of sharecroppers' duties to landlords. An agricultural reform – albeit limited and long-term – had already been considered by the Bengal Provincial Muslim League, and at the beginning of 1947 the government of Suhrawardy commenced to prepare its draft. The new law, if it was passed and implemented, would have not only granted sharecroppers 2/3 of their crop, but abolished the *zamindari* system as well.

The declaration of Clement Attlee of 20th February 1947 anticipating radical hastening of decolonization proved to be a turning point. As a result, the question whether Bengal would become a part of India or Pakistan or would gain independence became the main topic on the agenda. Suhrawardy could not fight on two fronts: with the Congress Party for political future of its own province and with landlords from the League for reforms. Therefore he had let governor Frederick Burrows, who saw the protesting peasants as troublemakers to be crushed, have his way. However, the meant also deterring many of the PM's potential allies.

In fear of numerous Gurkha policemen taking the side of Congress, Suhrawardy, trying to attain balance, recruited hundreds of demobilized soldiers from Punjab. As they hated Hindus and Sikhs, they wasted no time to harassing local people; the Gurkhas, enraged, turned against the Muslim civilians. The actions of the forces of law and order in Calcutta came to resemble a gang war, additionally damaging the credibility of Suhrawardy in the eyes of the Hindus. The actions of Muslim and Hindu paramilitary fighting squads further fueled the communal conflict.

Such was the situation in April 1947, when Suhrawardy presented a project of independent Bengal state to the last Viceroy, Lord Mountbatten. Initially, the project was approved by Jinnah and supported by numerous politicians from the Bengal Provincial Congress Committee, the most prominent among them being Sarat Chandra Bose. The plan, presented as a written agreement on 20th May, was also supported by Jogendranath Mandal, one of the leaders of Bengali Dalits. Gandhi considered endorsing it too, but eventually he was repelled by Suhrawardy's unwillingness to make any concessions to the Hindus concerning the problems of law and order.

However, the project was openly rejected by Hindu Mahasabha and All-India Congress Committee, as well as most of the Bengali Hindus, especially *bhadraloks*. In mid-May Jinnah unexpectedly changed his opinion, and the Bengal Provincial Muslim League mostly followed suit. That prevented Mountbatten from supporting the project more than half-heartedly. Therefore, the final plan for India's partition rejected the idea of the independent Bengal.

That meant that the West Bengal would become a province of India, while the East Bengal would become East Pakistan governed from Karachi. In June, the referendum in Sylhet district of Assam decided that this area, inhabited mostly by Bengali Muslims, would access to East Pakistan. How the other borders would be drawn was not clear till the very end. For ex-

ample, only after the Partition (15th August 1947) it was revealed that Chitragong Hills Tracts district, inhabited mostly by indigenous non-Muslim tribes, would be included in East Pakistan.

In Bengal, the Partition – to the amazement of the contemporaries – did not result in immediate and numerous outbreaks of violence, contrary to the gigantic massacres in Punjab. On the other hand, hundreds of thousands of the Bengali people were killed a quarter of a century later, in 1971, when after a civil war East Pakistan gained independence as Bangladesh.

In conclusion, three questions remain to be addressed: what caused the partition of Bengal, whether it could be avoided and what the public opinion thought about it. The answer to the second question is “yes”. It was hardly possible, but even the agreement between Suhrawardy and Bose was feasible, not to mention the Cabinet Mission Plan. The answer to the third question is somewhat more complex. The attitude of the public opinion was determined by hope and fear. With reference to the Hindus, it was the fear of the massacre. With reference to the Muslims, likewise, but also the fear of the dominance of the Hindu landlords. The Muslims also had the conviction often instilled by Abul Hashim that Pakistan would be a paradise on earth, where the Hindu landlords and usury would disappear, as well the courts of law, police, tax system, and all the injustice.

And finally, what caused the partition of Bengal? If we were to appoint just one reason, it would be a winner-takes-all approach of the main parties of the British Raj. The Congress wanted to preserve British Raj in its entirety, since it would have there the majority. The League wished to obtain Pakistan, for there it would have the majority. Both parties were willing to overcome resistance with power, as the years after the Partition were to prove without any doubt – against the contemporary myths laying all the blame to the door of the British colonialists.

INDEKS NAZWISK

- A.H.M. Quamaruzzaman 373
 Abdul Aziz 185
 Abdul Karim 312, 340
 Abdul Rashid Ali 463, 478, 483, 486, 488, 497, 811, 862, 1049
 Abdur Rahim 170, 183, 187, 190, 197, 451
 Abdus Sabur Khan 755
 Abell, George 423, 491, 854, 931
 Abul Hashim 19, 215, 301, 305, 371–377, 383, 389, 391, 393–396, 400, 404, 406, 447, 450, 471–473, 499, 502, 508–511, 570, 577, 578, 607, 623, 635, 664, 744–746, 764, 765, 805, 807, 808, 838, 868, 870, 943, 944, 946, 947, 963, 970, 985, 1009, 1018, 1019, 1027, 1030, 1043, 1050
 Abul Kalam Shamsuddin 984
 Abul Kasem (opryszek) 766
 Abul Kasem (polityk asamski) 992
 Abul Kasem (polityk bengalski i sekretarz KPP) 258
 Acharjee, Shitangshu Kanta 812, 842
 Adhikari, Gangadhar 408, 531
 Aga Khan III, imam ismailicki 26, 100, 118, 122, 273
 Ahmad, Abul Mansur 20, 126, 197, 240, 241, 248, 264, 271, 282, 305, 308, 340, 383, 385, 437, 472, 595, 600, 808
 Ahmed Hossain, 447, 514, 830
 Ahsan, Raghib 272, 376, 386, 390, 404, 447, 539, 571, 756, 889, 904, 905, 1007, 1016, 1047
 Aiyar, Sana 301, 329, 342, 1048
 Ajmal Ali 992
 Akram Khan 144, 154, 187, 197, 240, 244, 255, 262, 304, 306, 320, 332, 372, 375, 389, 396, 413, 437, 446, 448, 449, 471, 476, 747, 805, 807, 808, 841, 869, 870, 922, 926, 929, 937, 938, 944, 945, 962, 963, 973, 1006, 1008, 1009, 1011
 Al-Ghazali 373
 Alexander, A. V. 424, 490, 524 858
 Alexander, Horace 423, 602, 650, 660, 664, 666, 738, 739, 780, 792, 935, 1037, 1040
 Ali Ahmad Khan 453
 Ali Akbar 771, 766
 Allahbux 175
 Allenby Edmund 139
Amalendu De 301, 304
 Ambedkar, Bhimrao Ramji 18, 218, 222–224, 230–232, 245, 355, 433, 434, 444, 445, 469, 516, 527, 537, 550, 557, 558, 687, 745, 798, 920, 959, 960
 Amery, John 327
 Amery, Leo 186, 327, 332, 337, 345, 346, 351, 360, 363, 379, 380, 397, 421, 425, 433
 Anderson, John 243, 246, 249, 256
 Anisuzzaman 470
 Aruna Asaf Ali 750
 Asaf Ali, 336, 663, 788, 794
 Asimuddin Ahmed 69, 985
 Atatürk, Mustafa Kemal 161, 217
 Attlee, Clement 11, 18, 138, 186, 229, 333, 346, 421–426, 428, 455, 475, 486, 490, 492, 521, 524, 525, 528, 529, 549, 561, 668–670, 673–675, 840, 854–861, 865, 873–877, 883, 915, 964, 966, 969, 1021
 Auchinleck, Claude 463, 489, 539, 666, 882, 926
 Auden, Wystan Hugh 1032
 Aung San 384, 875, 878
 Azad, Abul Kalam 19, 94, 103, 121, 125, 141, 142, 154, 266, 272, 274, 299, 301, 306, 312, 419, 420, 431, 436–438, 449, 482, 486, 487, 489, 498, 506, 511, 513, 525–528, 538, 544–546, 548, 599, 687, 795, 796, 799, 802, 856, 875, 916, 980
 Aziz Ahmad 236

- Azizul Huq 192
Azizur Rahman 636
- Bahar, Habibullah 689, 870, 888, 929, 962, 985, 991, 1018
Bai, Phulmani 31
Bakshi, Satya Ranjan 933, 970
Bandyopadhyay, Manik 69
Bandyopadhyay, Sekhar 16, 28, 286, 515, 1040, 1062
Banerjee, Dipasri 117
Banerjee, Rameshwar 459, 651
Banerjee, Shibnath, 459, 848
Banerjee, Surendranath, 36, 37, 57, 58, 79, 80, 83, 84, 87, 90, 93, 99, 119, 128, 130, 134, 135, 149, 157, 159, 372, 589
Banerji, Jitendra Lal 189, 191, 192, 194, 228, 230
Banerji, Pramatha Nath 327
Barari, Hari Anand 568, 592, 605
Bardoloi, Gopinath 545, 788, 866, 979, 980, 982, 984–991, 993, 994, 995, 997, 1000
Barelvi, Syed Ahmed 574
Barnes, Paul 600, 608
Barori, Dwarkanath 520, 687, 688, 745, 809, 958, 998, 1035
Bastin, Reginald W. 831, 844, 845
Basu, Jayanti 17
Basu, Jyoti 259, 497, 498, 560, 566, 587, 624, 687, 707, 812, 838, 840, 843, 844, 848, 926, 1013
Basu, Santosh Kumar 327, 418
Basu, Soumya 17, 408
Batabyal, Rakesh 17, 646
Batty, pulkownik 292
Bazlur Rahman Khan 214
Begum Kaniz Sakina Wajid Khan 585
Benthall, Edward 293
Besant, Annie 130
Bevin, Ernest 333, 424, 425, 426, 858, 859
Bhabha, Cooverji Hormusji 663, 797, 801
Bhaduri, Dwijendranath 681
Bhanduri 821
Bhashani, Abdul Hamid Khan 180, 374, 375, 510, 977, 979, 981, 982, 984–987, 989–991, 994, 995, 1045
Bhattacharji, C. K. 742
Bhattacharya, Bhupen 344
Bhattacharya, Ganendranath 888
Bhattacharya, Manoranjan 215
Bipan Chandra 169
Bir Bikram Kishore Manikya Bahadur, maharadża Tripury 76
lord Birkenhead [Frederick Edwin Smith] 164, 165, 169, 202, 664
Birla, Ghanshyam Das 117, 223, 266, 423, 1009
Biswas, Bholanath 686, 687, 688, 745
Biswas, Gayanath 687
Biswas, Girban Ranjan 846
Biswas, Kanai Lal 958
Biswas, Rasik Lal 745
Biswas, S. K. 1005
Biswas, Samindra Mohan 18, 248, 349
Blandy, E. N. 184
Bogra, Mohammad Ali, *nawab* 278, 514, 655, 943, 1007, 970
Bose, C. C. 597, 606
Bose, Mrinal Kanti 910
Bose, Naresh 214
Bose, Nirmal Kumar, 597, 728, 775, 781, 782, 792, 897, 948, 950, 1036, 1038
Bose, S. M. 1058
Bose, Sarat Chandra 19, 145, 146, 160, 167, 172, 182, 184, 189, 191, 227, 228, 234, 235, 239, 246, 248–254, 258, 265, 266, 268, 275, 284, 289, 295, 324, 325, 327–329, 331, 352, 436, 438, 439, 454, 457–459, 469, 477, 483, 486, 487, 512, 529, 544, 550, 566, 623, 638, 654, 663, 664, 670, 731, 737, 748, 750, 751, 783, 794, 795, 832, 848, 854, 863, 866–869, 887, 888, 898, 933, 939, 940, 941, 944–948, 950, 954–957, 967, 970, 971, 1001, 1002, 1005, 1011, 1013, 1017, 1023, 1024, 1026, 1050
Bose, Subhas Chandra 144, 150, 153, 160, 163, 165–167, 170, 188–190, 194–196, 201–206, 210, 211, 214, 222, 238, 239, 247, 248, 253, 257, 258, 265, 266, 268, 273–277, 289–291, 294, 295, 308–312, 314, 321, 359, 369, 370, 387, 418, 436, 862, 955

- Bose, Sugata* 829
 lord Brabourne [Michael Knatchbull]
 253, 265, 266
Brahmin, Ratna Lal 468, 823, 851
Brelvi, Syed Abdullah 1013
Bucher, Francis Robert Roy 488, 561,
 630, 631, 643, 644, 653, 784
Bullock, Michael 629
Burakowski, Adam 16, 24
Burman, Haran Chandra 686, 687
Burman, Prem Hari 961
Burman, Upendra Chandra 327
Burrows, Frederick 424, 449, 490–495,
 502, 513, 514, 519, 522, 524, 536,
 537, 543, 553, 554, 563, 564, 566,
 593–597, 602, 609, 613, 619, 623–
 626, 631, 640 648, 649, 651, 653,
 655, 667, 668, 671, 672, 678, 679,
 693, 701, 708, 712, 718, 730, 737,
 738, 741, 742, 744, 751, 763, 779,
 785, 786, 791, 792, 829–832, 836,
 840, 852–854, 863, 865, 871, 884,
 886, 887, 893, 894, 896–898, 904,
 906, 907, 910, 916–918, 931–934,
 957, 967, 969–971, 993, 994, 1006,
 1007, 1012, 1014, 1030, 1049, 1051

C. Rajagopalachari 154, 247, 336, 387,
 435, 544, 663, 788, 794, 801
Campbell-Bannerman, Henry 93
Caroe, Olaf 883
Casey, Richard 19, 21, 115, 305, 362–
 364, 379–382, 388, 390–396, 399–
 403, 405, 415, 418–421, 426, 437,
 448, 453, 458, 460–464, 470, 485–
 487, 492, 502, 513, 515, 560, 639,
 649, 799, 901, 1058
Chakrabarty, Bidyut 19, 921, 1000, 1051
Chakrabarty, Dipesh 82
Chakravarty, Amiya 722, 777, 888
Chakravarty, Byomkesh 135, 155
Chakravarty, Nikhil 404, 642, 831, 927
Chakravarty, S. 627
Chakravorty Spivak, Gayatri 772, 773
Chaldzi, Muhammad bin Bachtiar 452,
 987
Chatterjee, Bankim Chandra 83

Chatterjee, B. C. [działacz Hindu Maha-
 sabhy] 228, 296
Chatterjee, Haripada 486, 724, 763
Chatterjee, N. C. 892
Chatterjee, Partha 70, 250
Chatterji, Jogesh Chandra 645
Chatterji, Joya 12, 16, 179, 201, 205, 227,
 234, 248, 252, 253, 280, 295, 352,
 359, 414, 516, 642, 681, 768, 894,
 937, 1048, 1062
Chattopadhyay, Boudhayan 17
Chattopadhyay, Sarat Chandra 158, 227
Chattopadhyaya, Virendranath 136
Chaudhry Rahmat Ali 220, 298
Chaudhuri, Nirad 70, 238, 265, 277
Chaudhuri, Rajendra Lal 704, 707, 728
Chaudhury, Habibur Rahman 499
 lord Chelmsford [Frederic Thesiger] 130,
 135
Chilpunkar, Vishnu Hari 80
Choudhri Mohammed Naim 405
Choudhry Khaliquzzaman 334
Chowdhury, Ashrafuddin Ahmad 251,
 499, 951
Choudhuri Moazzem Hossein 745
Choudhury, Abdul Matin 979, 980, 982,
 985
Choudhury, Rohini 979
Chowdhury, A. K. M. Fazlur Kabir 642
Chowdhury, Ahmed Kabir 866
Chowdhury, Ali, nawab 131, 149, 187
Chowdhury, Fazlul Qadir 803, 804
Chowdhury, Yousuf Ali 447, 888, 929,
 962, 985
Chowdhury, Yusuf Hussain 888
Choudhury-Westcombe, Shaheen 659
Chruściel, Antoni 15
Chundrigar, Ibrahim Ismail 796
Churchill, Winston 136, 290, 324, 327,
 345, 346, 348, 369, 379, 421, 424–426,
 492, 528, 546, 562, 570, 613, 855, 857,
 874, 877, 914, 921, 926, 966
Clow, Andrew 75, 982, 992, 995–997
Cooper, Adrienne 815, 821, 825, 831, 846
Cove, William 803
 lord Crewe [Robert Offley Ashburton
 Crewe-Milnes] 106

- Cripps, Stafford 333–337, 340, 355, 378, 392, 419, 423, 424, 425, 475, 490, 524, 525, 528, 529, 543, 551, 674, 858, 964
- lord Curzon [George Nathaniel] 88, 89, 92, 94, 102, 884, 947
- Custers, Peter* 824, 828, 831, 835
- Czang Kaj-szek 436, 822
- Czyngis-chan 549, 552
- Das, Bina 19, 113, 179, 212, 214, 279, 363, 458, 519, 721, 730, 848, 849
- Das, Chittaranjan 131, 133, 135, 143, 144, 146, 147, 149–151, 153–155, 157–167, 169–172, 182, 183, 192, 210, 451, 453, 568, 778, 927
- Das, Jatin 203
- Das, Jibanananda 108, 163
- Das, Jogendra Chandra 724, 746
- Das, Lalit Chandra 987
- Das, Manoranjan 961
- Das, Purna 888
- Das, Radhanath 958, 960, 961
- Das, Ramananda 656
- Das, Suranjan* 17, 20, 66, 110, 282, 570, 578, 600, 615, 626, 639, 640, 740
- Das Gupta, Prabhabati 189
- Dasgupta, Ranajit* 31
- Dasgupta, Satish Chandra 219, 220, 295, 481, 483
- Datta, Michael Madhusudan 69
- Day, Ernest 161
- de Maistre, Joseph 87
- de Valera, Eamon 397
- de Wiart, Adrian Carton 492
- Desai, Bhulabhai 419
- Desai, Mahadev 266
- Devi, Apatnan 172
- Devi, Jyotirmoyee 719
- Dębnicki, Krzysztof* 28
- Dhanagare, D. N.* 825, 846
- Dhar, Maloy Krishna 67, 177, 1041
- Dharam, Prakash 516
- Dhillon, Gurbax Singh 456
- Dhupi, Jiban 231
- Dmowski, Roman 124
- Doha, Shamsul 627
- lord Dufferin [Frederick Hamilton-Temple-Blackwood] 79, 80
- Dutt, Amar Nath 233
- Dutt, Labanyprova 634, 774
- Dutt, P. C. 488, 489
- Dutt, Romesh Chandra
- Dutt-Mazumdar, Niharendu 412, 689, 750, 866, 941
- Dutta, Akhil 871, 888
- Dutta, Dhirendranath 518, 519, 652, 702, 735, 740, 812, 813, 839, 888, 940
- Dutta, J. K. 316
- Dutta, Kalyan 604, 642
- Dutta, Kamini Kumar 888
- Dutta, Pradip Kumar* 69, 70
- Dyer, Edward 135, 136, 460, 651
- Dżahangir, cesarz mogolski 299
- Edward VII, monarcha brytyjski 106
- Engineer, Ashraf Ali 544
- Farooqui, K. G. M., *nawab* 403
- Farooqui, Syed Abdullah 622, 688
- Fazl-i-Hussein 220, 221, 233, 247
- Fazlur Karim 739
- Fazlur Rahman 446, 741, 744, 745, 809, 831–833, 841, 843, 912, 929, 943, 962, 970, 1007
- Fuller, Bampfylde 98, 105
- Gandhi, Mohandas Karamchand 13, 18, 19, 27, 73, 113, 131, 132, 135, 136, 139–141, 143–148, 152–155, 159, 161–163, 167, 168, 170, 172, 194, 201–206, 209, 215, 217, 219, 221–224, 230–235, 243, 245, 247, 250, 256, 265, 266, 269, 273–277, 287, 289, 290, 294, 297, 300, 307, 312, 325, 333, 334, 337, 345, 346, 355, 362, 365, 369, 370, 377, 378, 387, 388, 391–393, 397, 409, 418, 420, 422–424, 433–435, 453, 455, 456, 463, 489, 499, 503, 506, 513, 516, 524, 527, 528, 536, 538, 539, 544, 546–548, 553, 602, 645, 646, 662, 666–668, 670, 671, 675, 687, 702, 707, 710, 722–724, 728, 729, 735,

- 737, 739, 742–744, 749, 750, 760,
762, 766–793, 798, 805–807, 839,
840, 850, 851, 854–856, 861, 866,
869, 880, 882, 886, 887, 897, 898,
906, 910, 911, 913, 914, 928, 935,
943, 944, 946–953, 956, 967, 983,
986, 1001, 1002, 1020, 1021, 1023,
1024, 1036–1039, 1050–1053, 1059
Gandhi, Rajmohan 19
Garibaldi, Giuseppe 217
Gawlikowski, Krzysztof 23
Ghazanfar Ali Khan 796
Ghose, Bimal Comar 680, 681
Ghose, Dilip Kumar 812
Ghosh, A. K. 940
Ghosh, Aurobindo 83
Ghosh, Harendra Nath 955
Ghosh, Haricharan 771
Ghosh, Prafulla Chandra 550, 848, 1029,
1030, 1036
Ghosh, Sudhir 660, 668–670, 738
Ghosh, Surendra Mohan 21, 92, 277, 483,
512, 550, 567, 582, 587, 588, 623, 634,
646, 648, 732, 737, 767, 774, 848, 866,
925, 938, 940, 941, 983, 1005
Ghosh, Tushar Chanti 309
Ghosh Chowdhury, Haran Chandra 713
Ghuznavi, A. K., nawab 118, 159, 160,
162, 169, 173, 180, 187, 191, 198, 229
Gokhale, Gopal Krishna 58, 79, 80, 91,
93, 99, 105, 128
Gordon, Leonard 658
Goswami, Tulsi Chandra 166, 189, 277, 888
Gregory, C. E. C. 554, 568
Griffith, George 1017
Guha, Samar 214
Guma Khan 579
Gupta, Ashoka 713, 719, 721, 722, 784,
787, 790
Gupta, Bhupesh 483, 531, 587, 624, 689
Gupta, J. C. 336, 888
Gupta, R. 713, 735, 744, 747
Gurung, Dhambar Singh 467, 849, 851
*Habibullah, sekretarz bengalskiego od-
działu Ligi Muzułmańskiej ds. pro-
pagandy* 452
Habibur Rahman 499, 569, 570
Hai, A. H. M. Abdul 985
Haldar, Gopal 216, 383
Haldar, Haridas 431
lord Halifax – zob. lord Irwin
Hamidul Huq Chowdhury 72, 929, 962,
1007, 1019
Hansen, August Peter 603, 606
Haque, Azizul 667
lord Hardinge [Charles] 106, 118
Hardwick, Donald Ross 677, 678, 895,
900
Hare, Lancelot 105
Harrison, Agatha 423
Harun-or-Rashid 18, 21, 271, 303, 383,
502, 508, 869, 922, 965, 973, 1048
Hashemy, Jalaluddin 261, 264, 496, 498
Hashmi, Taj-ul-Islam 16, 46, 79, 142,
160, 177, 184, 185, 197, 208, 217,
249, 327, 366, 821, 846
Hatch-Barnwell, Stephen 19, 54, 67, 120,
217, 256, 318, 340, 358, 363, 364,
452, 640, 807, 815, 853, 1041, 1045
Hedgewar, Keshav Baliram 169
Henderson, Arthur 711, 907
Herbert, John 291–293, 309–312, 319,
322, 324–326, 321, 331, 332, 337,
340, 345–347, 349–352, 358, 359,
364, 492
Hidayatullah, Ghulam Hussain 447, 505,
507, 668
Hitler, Adolf 275, 343, 498, 569, 570, 754,
772, 943, 983
Ho Chi Minh 822, 863
Hoare, Samuel 237
Hobbs, porucznik 135
Hore, Somnath 817, 824, 826, 838, 839
Hossain, Rokeya 113, 213
Huda, Nurul Mahmud 573, 944
Hulagu, chan mongolski 552
Hunter, William 71
Huq, Abul Kasem Fazlul 18, 25, 61, 94,
119–122, 126, 128–130, 133, 134,
140, 141, 143–145, 149, 152, 157,
159, 160, 162, 170, 171, 183, 184,
187, 190, 192, 197, 198, 210, 219,
227, 229, 230, 240–273, 276, 278,

- 280–285, 288, 289, 293–298, 301, 302, 304–307, 309–314, 316–332, 334, 336, 337, 339–343, 345–355, 358, 359, 364, 368, 380, 381, 383, 400, 416, 418, 437, 438, 470, 496, 498, 499, 505, 511, 512, 519–521, 550, 555, 663, 678, 679, 684, 699, 764, 805–807, 814, 832, 841, 870, 871, 888, 889, 928, 945, 978, 997, 1039, 1043, 1050, 1051, 1059
- Huq, Azizul 192
- Hussain, Serajuddin* 942
- Husseini, Gholam Sarwar 141, 252, 437, 496, 699, 700, 704, 705, 709, 717, 724, 726, 727, 730, 733, 735–737, 739, 746, 770, 1059
- Hye, Hasnat Abdul 178, 278, 470, 621, 633, 1040
- Ibn Chaldun 373
- Ibn Ruszd 373
- lord Irwin [Edward Wood], od 1934 r.
lord Halifax 202, 204, 206, 221, 877, 878
- Iqbal, Muhammad 220, 222, 297, 472
- Ismail Khan, *nawab* 303, 413, 544, 623, 796, 799
- lord Ismay [Hastings] 929, 930, 935
- Ispahani, Hassan 19, 120, 244, 273, 296, 309, 311, 312, 320, 321, 323, 325, 330, 358, 361, 362, 368, 372, 382, 388, 402, 406, 413, 418, 437, 447–449, 453, 472, 474, 508, 509, 517, 518, 548, 594, 520, 536, 648, 899, 903, 920, 922, 998, 1008, 1009
- Ispahani, Ahmad 413, 899, 904, 944
- Iwanek, Krzysztof* 24
- Jafar Mohammed 385
- Jalal, Ayesha* 17, 18, 21, 302, 303, 334, 371, 414, 415, 422, 534, 546, 553, 670, 730, 861, 965
- Jameson, podkomisarz 603
- Jang, Bahadur Yan, *nawab* 414
- Jasimuddin 68, 69
- Jasimuddin Ahmed 985
- Jenkins, Evan 493, 883, 934
- Jerzy V, monarcha brytyjski 106, 1047
- Jerzy VI, monarcha brytyjski 854
- Jinnah, Muhammad Ali 17–19, 21, 22, 122, 129, 130, 140, 144, 145, 149, 168, 186, 187, 193, 195, 196, 215, 220–222, 233, 234, 244, 245, 247, 249, 255, 262, 269, 271–274, 276, 288, 290, 291, 295–299, 301–313, 320–328, 332, 334–336, 339, 342, 350, 352, 353, 357, 358, 371, 376, 381, 383, 387–389, 391–393, 395, 397, 401, 404, 409, 411, 413–419, 421, 428, 432, 434, 435, 437, 445–450, 452, 453, 456, 463, 470, 471, 473–475, 478, 495, 502, 503, 505–511, 513, 525–528, 531, 532, 534, 535, 537, 539, 541–544, 546–553, 555, 556, 558, 561–563, 568–570, 572, 573, 582, 591, 595, 603, 604, 644, 645, 662, 663, 667, 668, 671–675, 678, 739, 747, 748, 751, 753, 754, 756, 762, 793–799, 801–805, 808, 809, 855, 856, 869–871, 878–882, 884, 886, 888–890, 899, 905, 909, 912–922, 924, 925, 928–930, 933–938, 940, 944, 945, 947, 950, 953, 959, 962, 963, 965, 966, 968, 969, 971–974, 979, 982, 984, 998, 1002, 1006, 1010–1014, 1016, 1018–1020, 1024, 1025, 1029, 1044, 1047, 1050, 1052, 1054
- Jitu [Santal] 219, 285
- Joglekar K. N. 188, 201
- Joshi, P. C. 202, 275, 371, 407, 408–412, 472, 559, 665, 688, 746, 818
- Kabir, Humayun 264, 289, 498, 521, 545, 951
- Kaizor Ahmad 580, 581
- Kamal, Sufia 213
- Kamruddin Ahmad 305, 808
- Karim, Saleena* 28, 416, 452
- Kaur, Amrit 423
- Kaye, Cecil 137
- Kazi Ahmad Kamal* 1016
- Kennett, Arthur 583
- Khairat Hossein 993
- Khaitan, D. P. 395, 618
- Khalilur Rahman 728
- Khan Abdul Ghaffar Khan 247, 527, 883

- Khan Abdul Jabbar Khan 505
 Khan Bahadur Abdul Ghofran 514
 Khan Bahadur A. F. M. Abdur Rahman 514
 Khan Bahadur Asanullah 221
 Khan Bahadur Hashem Ali Khan 327
 Khan Bahadur Jalauddin Abdul Karim 327
 Khan Bahadur Maulana Karim Sahib 356
 Khan Bahadur Syed Abdur Rashid Chowdhury 725
 Khan Sahib – zob. Khan Abdul Jabbar Khan
 Khan Sahib Shah Syed Ahmad Hussain 59, 78, 467
 Khawaja Habibullah *nawab* 99, 183, 207, 243
 Khawaja Nazimuddin 25, 183, 198, 246, 252, 266, 278, 293, 350, 374, 448, 450, 471, 745, 757, 796, 799, 1015, 1049
 Khawaja Salimullah, *nawab* 99, 100, 101, 118, 119, 122, 155
 Khondkar Mushtaq Ahmad 373, 1008
 Khondkar Shamsuddin 263, 760
 Khuda Baksh 632
Kieniewicz, Jan 28
 Kipling, Rudyard 29, 107
 lord Kitchener [Horatio Herbert] 93
 Koirala, Girija Prasad 851
 Kripalani, Jiwatram Bhagwandas 19, 336, 442, 670, 713, 737, 741, 742, 794, 866, 882, 885, 951, 955, 1005, 1006, 1018, 1026
 Kripalani, Sucheta 721, 722, 784, 789
Kumar, Kapil 22, 1062
 Lahiri, Abani 19, 31, 92, 214, 215, 497, 811, 828, 838
 Lahiri, Ashutosh 529, 732, 1026
 Lahiri, Somnath 550, 559, 845
 Lal, Lajpat Rai 91, 169
 Lehaney, F. H. J. 600
 Lenin, Włodzimierz 136, 185, 275, 291, 407, 1059
 Lester, Muriel 707, 719, 721, 731, 738, 739
 Liaquat Ali Khan 21, 304, 322, 324, 325, 369, 371, 373, 375, 376, 378, 395, 406, 413, 419, 446, 448, 471, 472, 503, 508, 509, 527, 541, 544, 550, 673, 754, 795, 796, 800–802, 851, 856, 857, 881, 888, 919, 921, 930, 938, 939, 962, 972, 980, 984, 999, 1011, 1018, 1035, 1048
 lord Linlithgow [Victor Hope] 243, 253, 254, 285, 288, 290–292, 294, 308, 312, 321, 324, 332, 334, 340, 342, 345–348, 351, 358, 425
 lord Listowel [William Hare] 877, 885, 935, 967
 Littleboy, major 790
 Livermore, Leonard Alan 613, 624, 641
 Lloyd George, David 132, 139, 141
 Lohia, Rammanohar 788
Lubina, Michał 34, 74
 Lumley, Roger 328
 lord Lytton [Victor Bulwer-Lytton] 159, 160, 162–165
 MacDonald, Ramsay 56, 202, 224, 225, 233
 MacKinlay, James Patrick 593, 594, 608, 609, 610, 624
 MacPherson, D. 125
 Mahmud Ali 985
 Mahmud Nurul Huda 573, 944
 Mahtab, H. K. 544
Majumdar, Asok 17, 828
 Majumdar, Bhupati 155
 Majumdas, Haridas, 910
 Majumdar, Lakshmi, 704, 725
 Malaviya, Madan Mohan 234
 Malik, A. M. 744, 970
 Mamdot Shahnawaz Khan, *nawab* 299
 Mamdot Iftikhar Hussain Khan, *nawab* 889
 Mandal, Jogendranath 18, 242, 264, 353–357, 371, 422, 434, 443–445, 469, 500, 501, 514–516, 520, 558, 656, 686, 687, 693, 744–746, 796, 797–799, 809, 897, 928, 957–962, 998, 1013, 1018, 1019, 1024, 1035, 1043, 1044, 1059
 Mansur Habib 591
 Mao Zedong 436, 822, 828

- Marston, Daniel 488
 Martyn, P. D. 53–55, 73, 245, 354, 494, 580, 589, 593, 602, 615, 652, 830, 833, 834, 836
 Mashiur Rahman (Jadu Mia) 829
 Masud, S. A. 597
 matka Teresa [Anjezë Gonxhe Bojaxhiu] 602
 Matthai, John 544, 663, 880
 Mathur, P. S. 589, 609, 610, 644, 645, 651, 652, 657, 744, 913
 Maududi, Syed Abul Ala 373
 McInerny, Edward F. 288, 587, 696, 703, 722, 728, 729, 739, 741, 776, 790
 Mears, Grimwood 202
 Meena „Peszararczyk” 174, 175
 Mehta, Pherozechah 93, 99, 128
 Menon, Krishna 423, 874, 879, 880, 964, 1017
 lord Minto [Gilbert John Elliot-Murray-Kynynmound] 93, 98, 99, 101, 106
 Mir Dżafar, *nawab* Bengal 94, 330
 Mir Kasim, *nawab* Bengal 452
 Mitra, Dinabandhu 39
 Mirza, Iskander 753, 1053
 Mitra, Ila 848
 Mitter, Jyoti 575
 Mitter, Pravash 149, 191
 Mohajer, I. A. 894
 Mohamed Ali (polityk asamski) 990
 Mohammed Abbas Ali 140, 141, 154, 188, 196, 486
 Mohammad Amir Ahmed Khan, radża Mahmudabadu 413
 Mohammad Wajed 25
 Mohammed Ali 125, 193
 Mohsin-ul-Mulk 100
 Montagu, Edwin 130–134, 136, 138, 139
 Moazzem Hossein (Lal Mian) 400, 447, 483, 578, 744, 745
 Mondal, Birat Chandra 888
 Moonje, Balakrishna Shivram 293, 432, 442
 Moore, Arthur 474
 Moore, R. J. 18
 Morley John 93, 98, 99, 101, 106
 Moroń, Marek 16
 lady Mountbatten [Edwina] 875
 lord Mountbatten [Louis] 378, 379, 553, 799, 859, 874–882, 884, 885, 891, 896, 907, 909, 912–922, 930–935, 951, 962, 964–967, 969, 971, 996, 1004, 1014, 1015, 1017, 1018, 1020–1022, 1025, 1030–1032, 1034, 1036, 1037, 1039, 1047, 1049, 1054
 Mrozek, Sławomir 150
 Mudassir Hossain 406, 872
 Mudie, Francis 917
 Muhammad Yasin Khan 25
 Muhammed Ismail 623
 Mujibar Rahman 697, 724, 725, 739, 744, 760, 765, 769, 779, 791
 Mujibur Rahman Khan 383
 Mukhopadhyay, Gopal Chandra „Koza” 440, 442, 584, 591, 616, 617, 620
 Mukherjea, Tarak Nath 809, 810
 Mukherjee, Aboni 154
 Mukherjee, Bankim 531
 Mukherjee, Debendranath 891, 1003, 1026, 1043
 Mukherjee, Dharendra Narayan 587, 588, 626, 647
 Mukherjee, Hiren 531
 Mukherjee, Kalipada 940
 Mukherjee, Rajani 558, 559
 Mukherjee, Saila Kumar 751
 Mukherjee, Shyama Prasad 19, 21, 26, 181, 227, 249, 270, 280, 284–286, 307, 314, 325–329, 331, 332, 336, 337, 339, 341, 343, 346–350, 352, 355, 359, 360, 363, 367, 368, 378, 380, 388, 390, 394, 418, 437–439, 458, 517, 520, 617, 624, 656, 684, 703, 711, 731, 746, 750, 751, 755, 759, 760, 762, 764, 769, 783, 784, 788, 854, 866, 870, 887, 892, 894, 919, 935, 938, 941, 946, 951–953, 956, 974, 1002, 1003, 1016
 Mukherji, P. B. 1023
 Mukherji, Radha Kumud 228, 248, 258
 Mukherji, U. N. 104, 122
 Mullick, Mukunda Behari 130, 250, 284, 443, 469, 515, 686
 Murarka, Basantlal 888

- Murshid, Tazeen M.* 597, 644
Musharraf Hossain 197, 229, 249, 259, 278
Mushirul Hasan 414
Mutaguchi Renya 387
Muzaffar Ahmed 203, 689

Nafis Ahmad 890
Nag, Narendranath 897
Naidu, Sarojini 136, 182, 789
Nakazato, Nariaki 17, 21, 28, 619, 628, 641, 649, 653, 654
Nandy, Sris Chandra 250
Narayan, Jayaprakash 247, 251, 343, 479, 752
Naskar, Hem Chandra 327
Nazir Ahmad 318
Naoroji, Dadabhai 79, 87
Nehru, Jawaharlal 18, 19, 146, 188, 194, 201–203, 222, 238, 239, 247, 248, 251, 258, 268, 272–275, 289–291, 309, 313, 362, 387, 411, 412, 420, 421, 424, 430, 433, 435, 436, 455, 456, 473, 477, 506, 508, 525, 527–529, 531, 538, 543–545, 547, 548, 551, 561, 573, 595, 596, 649, 658, 661–663, 665, 666, 668–671, 675, 690, 748–751, 754, 763, 766, 788, 789, 794–797, 799–802, 851, 856, 857, 861, 866, 874, 875, 878–886, 913, 914, 916, 919, 922, 935, 939, 946, 951, 952, 964–968, 971, 972, 974, 977, 980, 983, 984, 1002, 1005, 1006, 1014, 1018, 1019, 1022, 1023, 1026, 1031, 1050
Nehru, Motilal 149, 153, 154, 162, 163, 193, 202
Neogy, K. C. 910, 1023
Neron, cesarz rzymski 615
Nishtar, Abdur Rab 527, 754, 796, 1018
Noon, Firoz Khan 335, 445, 552, 555, 791
Noorani, A. G. 1002
Norton-Jones, Philip 465, 466, 480, 651
Nurul Amin 446, 518, 871, 888, 922, 929, 944, 962, 1007
Nye, Archibald 492

O'Donnell, Charles James 104
Obaidullah al-Obaidi 77, 118

Okulicki, Leopold 15
Owais, Mahammad 181

Pal, Bepin Chandra 90, 96, 143, 159
Palme-Dutt, Rajani 411, 472, 529–532, 560, 664, 665, 1013
Pandey, Gyanendra 717
Pant, Govind Ballabh 275
Parasuram 775
Patel, Vallabhbhai 19, 154, 222, 247, 274, 427, 433, 435, 436, 439, 455, 477, 489, 527–529, 533, 538, 544, 547, 548, 561, 655, 663, 670, 671, 675, 748–750, 754, 762, 789, 794, 795, 797, 800–802, 853, 861, 868, 871, 880, 886, 913, 914, 917, 941, 946, 951, 956, 966, 971, 972, 983, 989, 994, 1002, 1017, 1018, 1025, 1026, 1049, 1050
Pathan, Ghyasuddin 831, 987, 994, 1018
Pethick-Lawrence, Frederick 421–426, 439, 444, 456, 463, 464, 475, 490, 492, 502, 506, 507, 510, 511, 516, 523–525, 527, 529, 543, 545, 546, 548, 550, 551, 557, 558, 562, 566, 595, 645, 650, 662, 664, 667–670, 673–675, 746, 754, 760, 856, 858, 860, 861, 869, 877, 881, 916, 918, 919, 924, 930, 941, 980–982, 997, 1047
Pinnell, Leonard 632
Polit, Jakub 28
Prasad, Rajendra 19, 154, 247, 276, 431, 439, 544, 663, 801, 930, 961, 976, 1005, 1023
Princip, Gawrilo 14
Pyarelal [Nayyar], 369, 709, 723, 729, 731, 736, 767, 780, 785, 787
Pyjas, Stanisław 900

Quddus, Ghulam, 828
Qudrat-i-Khuda 632
Qureshi, S. A. M. 410

Rabij, Marek 1056, 1057
Radcliffe, Cyril 1032–1034, 1036, 1039
Rahim, Enayetur i Joyce 18, 309

- Raikut, Prasanna Deb 250, 469
 Rajah, Rao Bahadur M. C. 182, 218, 223, 224
 Rajbhoj, P. N. 745
 Ram, Jagjivan 245, 420, 434, 527, 544, 663, 687, 788, 961
 Ranade, Mahadev Govinda 58, 79, 81, 93
 Ranadive, B. T. 290
 Rao, Raghavendra 335
 Ray, N. G. 703
 Ray, P. C. 112
 Raychaudhuri, Tapan 641
 lord Reading [Rufus Isaacs] 152, 156, 169
Reza, Yasmina 1051
 Richards, Frank 490
 lord Ripon [George Robinson] 36, 38, 40
Rohoziński, Jerzy 23
 Roi Chowdhury, Kshitish Chandra 698
 Romesh Chandra 926
 Roosevelt, Franklin Delano 324, 333
 Roosevelt, Theodore 524
 Routh, Suren 627
 Roy, Amulyadhane 887
 Roy, Ananda Mohan Guha 726
Roy, Arundhati 286
 Roy, Bidhan Chandra 166, 182, 188, 189, 197, 234, 235, 239, 250, 277, 331, 367, 442, 451, 591, 601, 866
 Roy, Binode Krishna 825
 Roy, Chitta 707
 Roy, Guha 707
 Roy, Kiran Sankar 109, 182, 189, 191, 202, 204, 206, 248, 276, 280, 325, 326, 350, 388, 401, 418, 420, 436, 438, 459, 511–513, 518, 558, 566, 567, 587, 623, 638, 671, 678, 683, 691, 693, 698, 762, 839, 864, 887, 933, 940, 941, 945, 1001, 1002, 1007, 1011, 1012, 1039, 1042, 1043, 1050
 Roy, Kumar Sahib Sekhaheswar 210
 Roy, Leela 769, 888, 956, 969, 970, 971
 Roy, Manabendra Mohan 728
 Roy, Manabendra Nath 24, 25, 136, 154, 196, 197, 311, 343, 367, 529, 559, 566
 Roy, Nagendra Narayan 809
 Roy, Rup Narayan 814, 822, 1013
 Roy, Rammohan 35
 Rutherford, Thomas 364, 379
 S. Rahman 384, 386
 S. Wajid Ali 386
 Saadullah, Syed Mohammed 270, 291, 321, 975, 977–981, 984, 990–992, 995
 Saha, Gopinath 161
 Saha, Meghnad 954
 Sahgal, Prem 456
 Salazar, Antonio 85
 lord Salisbury [Robert Gascoyne-Cecil] 654
Samad, Yunus 922
Sanyal, Sunanda 17, 408
 Sardar Fazlur Karim 470
 Sarkar, Bejoy Krishna 686, 961
 Sarkar, Hemanta Kumar 155, 160, 164, 167, 171, 185, 242, 866
 Sarkar, Jadunath 900, 948, 954, 1003
Sarkar, Mahua 635
 Sarkar, Nalini Ranjan 166, 182, 189, 191, 249, 250, 265, 289, 291, 321, 378, 1009
 Sarkar, Rajendra Nath 520
Sarkar, Sumit 32, 91, 103, 639, 649, 845
Sarkar, Tanika 51, 86, 113, 137, 208, 217
 Sasmal, Birendranath 155, 160, 166, 167, 182, 189
 Saumarez Smith, John 53
 Savarkar, Vinayak 82, 122–124, 285, 286, 307, 329, 359, 368, 793, 892, 953
Seal, Anil 225
 Sen, Bhowani 366, 532, 596, 621, 846
Sen, Dwaipayana 18, 515, 686
 Sen, Manikuntala 19, 68, 90, 115, 412, 603, 634, 639, 661, 1037
 Sen, Manoranjan 746
 Sen, Mrinal 68, 69
 Sen, Satyendranath 232
Sen, Shila 16, 377, 911
Sen, Sunil 843
 Sen, Surya 212, 221, 803
Sengupta, Debjani 695
 Sengupta, Jatindra Mohan 143, 166, 167, 170, 182, 189–193, 195, 202, 204, 206, 222, 227, 234, 258

- Sengupta, Nellie 721
Sengupta, Nitish Kumar 166, 179, 209, 402, 875, 876
 Shaffat Ahmed Khan 663, 670, 794
 Shafi, Muhammad 186, 187
 Shah Azizur Rahman 1053
 Shah Nawaz Khan 456, 463, 477, 478
 Shahid Hamid 666
 Shamsul Huq 373, 928
 Shamsuddin Ahmed 44, 155, 197, 240, 250, 261, 289, 325, 327, 418, 447, 470, 514, 562, 587, 623, 661, 684, 689, 693, 743, 744, 775, 778–780, 813, 836, 868, 869, 896
 Sharif Khan 579, 686
 Shaw, George Bernard 454
 Sheikh Hasina 25, 26
 Sheikh Mujibur Rahman 19, 25, 26, 65, 262, 283, 339, 372, 403, 447, 558, 589, 697, 808, 998, 1007, 1014, 1038, 1045, 1053
 Shiraji, Asadullah 986
 Shone, Terence 913, 1049
 Siddiqui, Abdur Rahman 244, 291, 309, 517
Siedczyński, Kamil 28
 Sikandar Hayat Khan 247, 270, 288, 291, 297, 310, 321, 323
 Sim, Jock 592
 Simon, John 186
 Simpson, Edward Skinner 713, 723, 724, 727, 744, 747, 764
 Singh, Ananda 689, 828
 Singh, Baba Kharak 195
 Singh, Baldev 348, 411, 527, 544, 663, 856, 867, 1018, 1019
 Singh, Bhagat 203, 221
 Singh, Jaipal 595
 Singh, Moni 344, 845
 Singh, Sewak 989
 Singh, Tara 195, 222, 527, 348
 Singh Caveshar, Sardar Sardul 955
 Singh Roy, Bejoy Prasad 167, 228, 229, 233, 249, 250
 Sinha, Rup Narayan 467
 Sinha, Satyendra Prasanna 134, 467
 Siradż-ud-Daula, *nawab* Bengal 29, 228, 574
 Sircar, Hirendra Nath 314, 582, 608, 609
 Sitaramayya, Prattabhi 274
 Sixsmith, Eric Keir Gilborne 561, 593, 594, 598, 607–610, 624, 625, 631, 650, 653
Słobodzianek, Tadeusz 719
 Smith, Arthur 506
 Smith, Frank 585, 587, 600, 608
 Smithers, Waldron 907
 Sobhan, K. F. 660
 Sobhani, Azad 374
 Soomro, Allah Baksh 348
Sowa, Andrzej Leon 15
 Spens, Patrick 667, 683, 762
Stephens, Ian 52
 Stilwell, Joseph 367
 Stuart, Malcolm Moncrieff 367
 Suhrawardy, Abdullah 158
 Suhrawardy, Hassan 306, 350
 Suhrawardy, Hussein Shaheed 18, 19, 44, 62, 66, 118, 119, 155, 157, 162, 163, 165, 170, 172–176, 182, 183, 188, 197, 198, 211, 229, 246, 250, 255, 259, 260, 262–268, 271, 273, 274, 283, 293, 306, 309–311, 313, 320–324, 328, 330–332, 342, 353, 358, 361, 362, 364, 368, 371–373, 377, 379, 381, 383, 389–392, 394–396, 400, 402–404, 413, 417, 432, 437, 446–451, 453, 463, 470, 471, 481, 483, 485, 488, 490, 499, 502, 503, 507–514, 516–521, 535, 537, 539, 541, 549–551, 553, 554, 560, 562, 563–566, 568, 569, 571, 587–589, 593–596, 598, 604, 607, 609, 611–615, 617–619, 623–626, 631, 636, 642–648, 652, 653, 660, 662, 667, 668, 671, 672, 674, 679–686, 690–693, 697, 698, 711, 713, 733, 738–745, 748, 750, 754–756, 760–766, 769, 770, 775, 777–784, 791–793, 799, 806–810, 812, 813, 824, 831, 832, 836–838, 840–843, 847, 848, 852, 861, 862, 864, 865, 867–872, 885–890, 894–896, 898, 899, 901–906, 908, 910–913, 916, 917, 919–923, 925, 927–936, 938–952, 954, 956, 958, 960, 962, 967–970, 972, 974, 978, 984, 992–994, 996, 997, 1001, 1002, 1005–1009, 1011, 1012, 1015–1017, 1019,

- 1020, 1024, 1029, 1030, 1036, 1037,
1039, 1040, 1042, 1043, 1044, 1049–
1052, 1054
Suhrawardy, Zaheed 118
Suhrawardy Ikramullah, Shaista 142,
213, 303
Sultan Ahmed 323
Sumner-Maine, Henry 79
Swaminathan, Lakshmi 370
Syed Abdus Salam 227, 740
Syed Ahmad Khan 59, 78, 99, 100, 297
Syed, G. M. 447, 505
Syed Habibur Rahman 307
Syed Moazzamuddin Hussein 514, 841,
1026
Syed Nausher Ali 190, 197, 240, 241,
250, 264, 268, 278, 295, 401, 402,
496, 498, 601, 866
Syed Sadequr Rahman 304
Szekspir, William 35
- Śiwadzi, władca Marathów 80, 81, 95, 96,
217, 376, 406
- Tafazzal Ali 684
Tagore, Dwarkanath 35
Tagore, Rabindranath 83, 87, 93, 95, 105,
208, 215, 222, 227, 230, 239, 252, 256,
275, 280, 353, 407, 722, 772, 947
Tagore, Saumyendranath 687
Tajuddin Ahmad 25, 373, 471
Talbot, Phillips 599, 603
Talpare, M. N. 753
Tamizuddin Khan 67, 155, 165, 197, 437,
551, 614
Tandon, Purushottam Das 742, 743
Tarik ibn Zijad 452
Tariq Omar Ali 200
Taruskin, Richard 11
Taylor, Stanley G. 338, 593, 595, 615,
618, 644, 649, 738, 826
Tegart, Charles 161, 163
Tejani, Shabnum 81
lord Templewood [Samuel Hoare] 237, 877
Thakur, Bhaktivinoda 63
Thakur, Guruchand 144, 146
Thakur, P. R. 443, 469, 746, 960, 961
Thapar, Karam Chand 599
Thapar, Ram Chandra 478, 655, 741
Thomas-Symonds, Nicholas 18
Tilak, Bal Gangadhar 80, 81, 84, 88, 91,
93, 95, 122, 128, 130, 132, 138, 139,
143, 180
Tin Aung 1000
Tipu, sultan Majsuru 574, 626
Titumir 377
Tiwana, Khizr Hayat Khan 505, 883
Toczek, Ewa 59, 95
Todar Mull 192
Tuker, Francis 19, 21, 108, 110, 176, 441,
463, 464, 479–481, 485, 487–489,
493, 502, 560, 561, 607, 640, 644,
653, 679, 693, 698, 713, 731, 741,
783, 803, 810, 814, 848, 862, 867,
873, 901, 988, 993, 995, 1009, 1040
Tyabji, Badruddin 59
Tyson, Ian 21, 173, 399, 422, 493, 494,
521, 528, 534, 614, 615, 637, 649,
660, 712, 737, 758, 763, 803, 810,
852, 862, 896, 903, 906, 907, 909,
916, 917, 994, 1015
- U Nu 878
Usman, Syed Mohammed 517, 558, 586,
607, 617, 618, 949, 1037
- Viqar-ul-Mulk 100, 118
- Waddedar, Pritilata 212
Wahiduzzaman 363
Walker, Ronald Leslie 564, 580, 589, 593,
608–610, 613–615, 624
Walter, Elżbieta 28, 353
Wavell, Archibald 19, 363, 369, 378–380,
387, 392, 393, 395, 397, 400, 418, 420,
422, 424–427, 431, 437, 455, 456, 461,
462, 464, 477, 490, 493, 505, 507, 513,
514, 521, 524, 527, 528, 533, 537–539,
541, 543–545, 549, 555, 561, 562, 570,
573, 614, 625, 643, 655, 657, 663, 664,
667–669, 673–675, 748, 753–755, 762,
786, 792, 799, 800, 802, 854–861, 863,
867, 874–876, 878, 880, 885, 886, 895,
913, 914, 965, 978, 1022, 1054

Wojtaszek, Aleksandra 1056

Woodhead, John 285, 288

Wordsworth, William 35

Wyatt, Woodrow 53, 474–476, 506, 541,
542, 754

Yaqub, Muhammad 187

Zaghlul Pasza 397

Zaheer, Syed Ali 663

Zahur Hossein 383

Zaman, W. 1030

Zasulicz, Wiera 161

lord Zetland [Lawrence John Lumley
Dundas] 141, 149, 290

Żukow, Jurij 676

DR TOMASZ FLASIŃSKI – historyk, współpracownik Instytutu Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla, a także poeta, krytyk muzyczny i operowy. Publikował m. in. w „Przeglądzie Historycznym”, „Rocznikach Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, „Dziejach Najnowszych”, „Ruchu Muzycznym” i „Zadrze”. W roku 2012 nakładem krakowskiego wydawnictwa Miniatura ukazał się jego tomik wierszy *Epikryzy*.

Dawno, dawno temu byli sobie politycy, których zdaniem wyborcze zwycięstwo dawało im mandat, by zrobić z krajem, co tylko chcą. Byli też inni, którzy doszli do wniosku, że aby obronić się przed tamtymi, trzeba podzielić kraj według linii ustrojowych, światopoglądowych i cywilizacyjnych. Byli zwykli ludzie, których słuchano nieczęsto, a jeśli już, wkładano im chętnie w usta własne poglądy. I była Obca Władza, którą winiono o wszystkie problemy kraju i społeczeństwa, a potem jej panowanie ustało – i wtedy okazało się, że wiele problemów wcale nie znikło.

Czyżby jakieś aluzje do współczesności? Skądże znowu! To opis dekolonizacji Indii Brytyjskich, które w 1947 roku rozpadły się na Indie i Pakistan – a w jego obrębie znalazł się Bengal Wschodni, leżący tysiące kilometrów na wschód od reszty państwa. Nie minęło ćwierć wieku, a stał się niepodległym Bangladeszem – po krwawej wojnie domowej.

Jak to się stało, że nowe państwo ulepiono z tak nieprzystających do siebie kawałków? Czy można było tego uniknąć? Kogo za to winić? Niniejsza praca jest próbą odpowiedzi.

To opowieść o mężach stanu, których przerosły własne slogany i zamysły. O tym, jak wydobyte z archiwów dokumenty potrafią się ułożyć w dramat na miarę *Lorenzaccia* de Musseta czy tragedii Szekspira. I o tym, że Inny nie jest tak znowu Inny od nas – wbrew tym, którzy chcą w nim widzieć bezczasowego mędrca, dzikiego fanatyka czy wcielenie Odmienności Niepojętej z powieści Coetzego.

ISBN 978-83-7730-417-4

cena detal. 99 zł

WWW.WYDAWNICTWOAVALON.PL